
НАУКА І СУСПІЛЬСТВО: ІСТОРІЯ. КУЛЬТУРА

Колективна монографія

Ніжин 2024

Міністерство освіти та науки України
Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

НАУКА І СУСПІЛЬСТВО: ІСТОРІЯ. КУЛЬТУРА

Колективна монографія

Ніжин – 2024

УДК 94(100):001:008

НЗ4

Рекомендована до друку Вченою радою
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 14 від 30.05.2024 р.

Рецензент:

Щербак Віталій Олексійович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України факультету суспільно-гуманітарних наук Київського столичного університету імені Бориса Грінченка.

НЗ4 Наука і суспільство: Історія. Культура: колективна монографія. –
Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2024. – 332 с.
ISBN 978-617-527-305-0

У колективній монографії «Наука і суспільство: Історія. Культура» європейський простір постає у багатогранному вимірі з широким хронологічним діапазоном. Акцентується увага на важливих подіях і явищах різних епох.

Матеріали надруковані в авторській редакції. За достовірність фактів, цитат, власних імен, посилань на джерела та інших відомостей відповідають автори публікацій.

УДК 94(100):001:008

ISBN 978-617-527-305-0

© колективна монографія, 2024

© НДУ ім. М. Гоголя, 2024

З М І С Т

Передмова	5
Дудка Р. А. Особливості давньоєгипетської культури	8
Прудько В. О. Переклади джерел з античної історії Греції та їх коментарі ніжинськими вченими.....	34
Кучменко Е. М. Основні проблеми історії культури країн Західної Європи (XVI – XVIII ст.)	64
Іщенко Д. В. «Besivil, meek, and respectful» і «Досконалий джельтельмен» Жана Гайяра й засади ввічливої комунікації в системі виховання англійських еліт другої половини XVII століття	101
Забузова О. В. З історії виховання еліт: підготовка до кар'єри державного діяча на прикладі твору лорда Честерфільда «Листи сину» (перша половина XVIII ст.)	132
Давиденко Ю. М. Русифікаторська політика царського уряду в галузі освіти в анексованих польських землях 1879–1897 рр.	166
Лейберов О. О. Ніжинські представники «давнього лицарства курляндського...» – родина фон денБрінкенів (кінець XVIII – середина XIX ст.)	192

Бровко А. Г.

Роль та місце П. С. Коробки в становленні
мережі освітніх закладів на Чернігівщині в I половині ХХ ст.217

Мартиненко В. В.

Ставлення німецької окупаційної адміністрації до владних
структур Білоруської Народної Республіки 1918 р.249

Мицик Л. М.

«Європейське коло» британської політики:
історичний дискурс271

Сапегін М. Л.

Історико-культурні та правові аспекти становлення
демократичного суспільства в Україні306

ПЕРЕДМОВА

У колективній монографії «Наука і суспільство: Історія. Культура» європейський простір постає у багатогранному вимірі з широким хронологічним діапазоном. Це дозволяє акцентувати увагу на важливих подіях і явищах різних епох. Так у розвідці Р. Дудки характеризується релігійно-духовний світ стародавніх єгиптян та його значення у культурі цивілізації Сходу. Його унікальна культура мала величезний вплив не лише на сусідні народи, а і на давніх греків. Відзначено внесок жрецтва в розробку та відправлення культів і розвиток освіти Єгипту.

Проблеми історії культури країн Західної Європи XVI–XVIII ст. представлені у нарисі Е. Кучменко. Наголошується на ідеї гуманізму як результат історичного досвіду, яка завжди була найвищим критерієм справжнього людського прогресу. Характерними ознаками ранньомодерної доби було формуванням абсолютистських держав, початки буржуазних революцій та генезою націй. В цей період розвиток культури пов'язаний з загальнонаціональними інтересами, коли культурний переворот здійснювався на фоні величких економічних та політичних змін у суспільстві. Їх конкретизація знайшла втілення у розвідках Д. Іщенко щодо творчості Жана Гайяра про засади ввічливої комунікації в системі виховання англійських еліт другої половини XVII ст. О. Забузова зосередила увагу на історії виховання еліт: підготовки до кар'єри на прикладі твору дипломата і державного діяча Великої Британії XVIII століття лорда Честерфільда «Листи сину». Акцентується увага на формуванні рис європейської ідентичності аристократичної верстви: вихованні честі, гідності та достоїнства особистості.

Про вагомий внесок Павла Коробки у розбудову мережі навчальних закладів Чернігівської губернії йдеться у розвідці А. Бровко. У містечку Мрин, за його сприянням, було збудовано і облаштоване початкове двокласне училище, нижче Леонідівське ремісниче училище для хлопчиків та жіноча школа сільського домоводства і присадибного господарства. Не менш важливим було й відкриття жіночої учительської семінарії, яка готувала майбутніх працівниць закладів освіти, тим самим, забезпечуючи суспільство необхідними кадрами.

Правобережжя презентоване нарисом Ю. Давиденка про русифікаторську політику царського уряду в галузі освіти в анексованих польських землях 1879–1897 рр. Наголошується, що усі три сфери освітньої системи Привісленського краю – початкова, середня і вища освіта були націлені на збільшення долі російської мови у викладанні, що, як вважалося, повинно було стати передумовою для його духовної інкорпорації в Російську імперію.

Переклади джерел з античної історії Греції та їх коментарі ніжинськими вченими проаналізував В. Прудько, завдяки чому є можливість познайомитись з філософськими, історичними та драматичними текстами таких давніх авторів як: Геракліт, Симонід, Діодор та інших.

Ставлення німецької окупаційної адміністрації до владних структур Білоруської Народної Республіки 1918 р. розкрито В. Мартиненком.

Водночас О. Лейберовим проаналізовано еволюцію німецької дворянської родини фон ден Брінкенів, які переселились у Російську імперію зробили не погану військову кар'єру. Представники наступних поколінь, завдячуючи своїм особистим якостям не тільки зберегли, а й значно укріпили матеріальне положення фамілії завдяки успішній військовій службі та вдалим шлюбно-сімейним відносинам. Згодом родина фон ден Брінкенів породнилася з представниками старшинської верхівки Гетьманщини та дуже швидко зайняла одне з провідних місць серед малоросійського шляхетства навіть практично не згадуючи про своє німецьке походження.

Історичний аналіз європейської політики Великої Британії в новітню добу здійснений Л. Мицик дозволяє констатувати, що саме феномен британського ізоляціонізму став тим чинником, тривалий вплив якого на зовнішню політику зумовив здійснення особливого зовнішньополітичного курсу, який дозволяв не обтяжувати себе довгостроковими зобов'язаннями, в тому числі і щодо країн континентальної Європи. Наголошується, що лише глобальні метаморфози сучасної епохи остаточно завершили стадію імперської величі Великої Британії, дозволили переглянути колись провідну і цивілізаційну роль цієї країни.

Історико-культурні та правові аспекти становлення демократичного суспільства в Україні розглядаються в статті М. Сапегіна. Робиться акцент на тому, що формування демократичного суспільства є

складним, багатогранним послідовним процесом, який включає в себе ряд важливих етапів та метаморфозів суспільного розвитку. Мова йде не тільки про формування певних інституцій та законодавчої бази демократії, але, наголошується на тому, що важливим аспектом є культурні зміни, які відбуваються на всіх рівнях суспільного устрою держави Україна.

Книга знайде свого читача серед науковців, викладачів і студентів вищих навчальних закладів та усіх, хто цікавиться еволюцією культурного простору європейського світу.

Щербак Віталій Олексійович

доктор історичних наук, професор кафедри історії України
факультету суспільно-гуманітарних наук Київського столичного
університету імені Бориса Грінченка

УДК 94(32):008

DOI 10.31654/Nauka-2024-8-33

Дудка Р. А.

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин

Ніжинського державного університету

імені Миколи Гоголя

dudkaraisaa@ukr.net

orcid.org/0000-0002-4440-5611

ОСОБЛИВОСТІ ДАВНЬОЄГИПЕТСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

В статті автор розглядає релігійно-духовний світ стародавніх єгиптян та його вплив на культуру того часу. Давній Єгипет – найдавніша цивілізація на Сході. Його унікальна культура мала величезний вплив не лише на сусідні народи, а і на давніх греків. Завдяки сухому клімату, бальзамуванню та каменю зберіглося багато пам'яток, що відкривають нам духовний та культурний світ єгиптян.

Автор називає головні риси характеру населення Єгипту, які сформувались під впливом релігії та описує основні релігійні культу. Зазначає, що віра в ті часи займала головне місце в їхньому житті. Правда, розібратися достовірно в анімістичних, тотемістичних та політеїстичних культурах складно, тому в роботі виділено лише основні культу та релігійні практики. Згадується також монотеїстична реформа Аменхотепа IV, яка є прогресивною на наш погляд, але шкідливою на думку давніх єгиптян. Разом з тим ця реформа принесла якісні зміни в мистецькі канони періоду Нового царства, які увійшли в практику та залишили унікальні шедеври скульптур.

В роботі наводяться цитати з найцінніших для розуміння даної теми давніх релігійних текстів: гімнів богів та «Книги мертвих». Значну увагу зосереджено на 125 главі з книги, де описано суд Озіріса над душою померлого. Саме з цих текстів видно, що давні єгиптяни вірили у вічне життя і безсмертя душі. Важливим текстом для розуміння ментальності єгиптян того часу є повчання. В статті аналізується повчання Гераклеопольського царя своєму синові царю Мерікара. Мова йде про віру в потойбічне життя та майбутню участь душі померлого в залежності від того, як він прожив земне

життя. Батько повчає сина бути чесним, сміливим, мудрим, багато вчитись, будувати храми та інші споруди, щоб залишитись в віках, пам'ятати про те, що всі наші справи «записані та складені вкупі перед богами».

Віра в безсмертя також вплинула на архітектурні пам'ятки. Зокрема розповідається про будівництво відомих пірамід, храмів та інших усипальниць. Частково описано в статті процес будівництва та, власне, будівельні матеріали.

Ключові слова: Єгипет, релігія, духовність, безсмертя душі, піраміди, Озіріс, Ізіда, Ра, Амон, Атон.

Вступ. Релігія відігравала вирішальну роль в житті людини і в давнину, і сьогодні також. Глибина і специфіка віри в Бога-Вседержителя визначає загальний портрет тієї чи іншої цивілізації. Стаття допоможе подивитись на портрет єгипетської цивілізації, та визначити головні чинники, які його формували. Як вважають сходознавці, єгиптяни були працьовитими, чесними, чуйними, дотепними, терплячими, законослухняними, але інколи проявляли бунтарський характер. Вони виконували всі накази, терпляче в складних умовах зводили піраміди, були жорстокими завойовниками та щирими патріотами. Юнаки поважали старших, а фараона всі обожнювали. Також єгиптяни обожили всю природу та явища природи. Сьогоднішній цивілізації з її спожи-вацьким ставленням до природних ресурсів є чому повчитись у давніх єгиптян. Актуальною також є дана тема для сучасної молоді, яка в переважній більшості байдуже ставиться до есхатологічних тем. На жаль, сучасний секулярний світ майже витіснив Бога з їхніх сердець. Матеріальне стало важливішим за духовне, моральні цінності дуже знічилились.

В статті використані переклади поезії, прози, релігійні тести зі збірників «Поезія та проза Давнього Сходу» і дані хрестоматій до курсу історія Стародавнього Сходу. З античних авторів використані роботи Геродота «Історія», а також «Історична бібліотека» Діодора Сицилійського та «Природна історія» Гая Плінія Цецілія. Також цікавий матеріал взято з досліджень Лева Любимова «Мистецтво давнього світу», Мірче Еліаде «Священні тексти народів світу», Леоніда Васильєва «Історія релігій Сходу», та інших сходознавців. Особливу увагу приділено двом

працям французького історика Андре Море «В часи фараонів» та «Царі та боги Єгипту» та праці професора Берлінської Академії мистецтв Германа Вейса «Історія цивілізації».

Мета статті – показати особливості релігії стародавніх єгиптян та її вплив на літературу, архітектуру, живопис, скульптуру, а також на духовність та ментальність населення.

Виклад основного матеріалу. Вчені-сходознавці виділяють основні функції релігії:

1. компенсуюча, тобто віра вказує шлях до спасіння від недосконалого земного існування до небесного безсмертя;

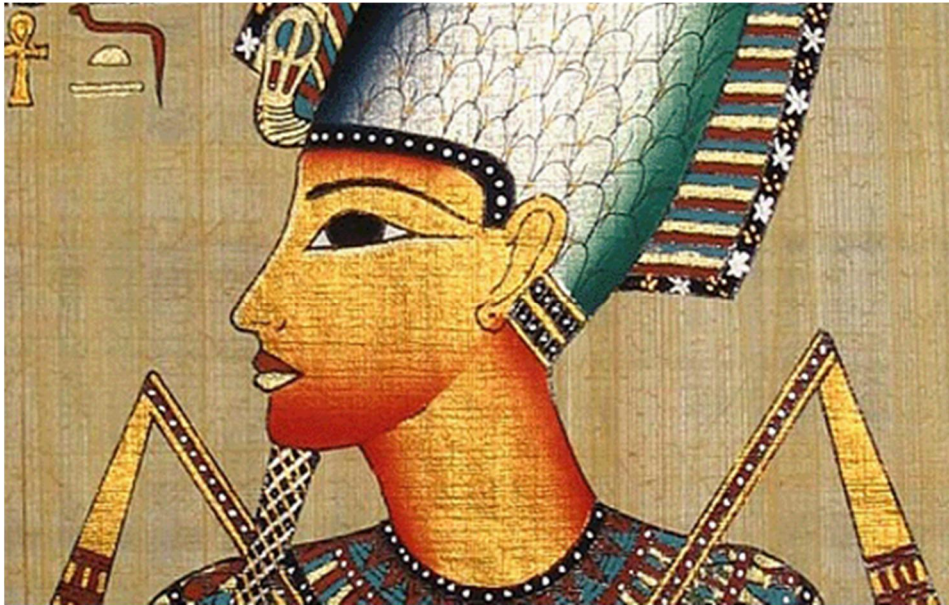
2. інтегруюча, тобто релігія об'єднувала людей на основі етичних та духовних цінностей в певний соціум;

3. регулююче-контролююча, тобто релігія здійснює ідеологічний контроль над культурою та традиціями. Точніше, власне релігійні вірування формують певну культуру і народні традиції. Все це притаманне єгипетській релігії і, відповідно, давній культурі.

Батько історії Геродот характеризує єгиптян як самий богобоязливий народ. Єгиптологи нарахували понад дві тисячі богів у єгипетському пантеоні. Власне релігія давніх єгиптян виступає яскравим прикладом політеїстичних вірувань давніх народів, які поклонялися багатьом богам, тобто були язичниками. Священними були деякі рослини: наприклад, лотос та папірус. Також залишилися пережитки тотемізму у загальноєгипетській релігії після об'єднання номів. Священними тваринами були бик Апіс, корова Ісіда, баран Хнум, крокодил Себек, кішка Баст, шакал Анубіс, соколи Гор, Ібіс, Тот та інші. Пізніше єгипетські божества стали набувати антропоморфних рис, але зооморфізм не був повністю відкинутий і, наприклад, богиня Баст зображувалася у вигляді жінки з головою кішки, а бог Тот – у вигляді чоловіка з головою Ібіса.

В результаті приходу до влади різних династій фараонів загальноєгипетського значення набували місцеві культу. Так, під час правління V династії загальноєгипетським став геліопольський бог Ра (бог сонця). В епоху середнього царства домінує інший бог сонця – Амон. Крім землеробських, чільне місце у давньоєгипетській релігії належало і культам космічних сил. Вони представлені богом землі Гебом, богинею неба Нут, яку підняв і підтримує бог повітря Шу. Від Геба і Нут народжуються Ісіда та Нефтида, Озіріс (ілюстрація 1) та

Сет. Озіріса – бога потойбічного життя називали «Повелителем людей» та «Владикою вічності». Злого бога пустелі Сета всі не любили. До головних богів також відносять бога творця Атума-Пта, бога мудрості Тота, бога розливів Нілу Хаппі, згадуваних богинь родючості сестер Ізиду та Нефтіду та інших.

Ілюстрація 1. Бог Озіріс

Культ Осіріса також пов'язаний з поширенням землеробства в Єгипті. Згідно міфу, Озіріс обійшов весь Єгипет та навчив людей землеробству. Також навчив знаходити корисні копалини. Він бог, що в «Книзі мертвих» названий зерном, яке в'яне і воскресає. Сама поява сходів сприймалося як його відродження, а зрізання колосків під час жнив – як смерть бога. Злий його брат Сет (ілюстрація 2) вбиває Озіріса, а сестри Осіріса Ісіда (в той же час його дружина) і Нефтіда довго шукають тіло вбитого. Знайдене воно було поблизу міста Бібл. Та коли Ісіда привезла тіло чоловіка в Єгипет, Сет знову над ним поглумився: розчленував його на 14 шматків.

За давнім міфом Ісіда його з'єднала та оживила з допомогою бога Анубіса. За словами Діодора, вона оживляла один за одним члени Озіріса. Кожен шмат вона покривала формою, зробленою з воску та благовонних речовин. Це був магічний спосіб виліплення зображення Озіріса. Ритуальні книги розповідають, як потім Гор зробив велику статую, з'єднавши усі шматки тіла Озіріса. Ми бачимо на зображеннях

гробниць, як біля статуї стоять Ізіда та Нефтіда в траурному одязі, з розпущеним волоссям, б'ють себе в груди та співають похоронні причитання. Вони умоляють Осіріса повернутись жити в свій відновлений образ. [10. 74] Пізніше Ізіда зачинає від мертвого чоловіка сина Гора-молодшого. Змужнівши, Гор перемагає Сета. Однак Осіріс небажає залишатися на землі і стає царем загробного світу, верховним суддею над померлими.

Ілюстрація 2. Бог Сет

Пов'язані з Осірісом міфи знайшли відображення в численних обрядах-містеріях. Найголовніші відбувались на початку зими, з 12 по 30 хойака, в 16 великих містах Єгипту. Це була священна драма, яку жерці та жриці розігрували перед населенням, де у драматичній формі повторювались основні епізоди зазначеного міфу. Жриці в образах Ісиди і Нефтіди зображували пошуки, оплакування і поховання бога Осіріса. «Прийди в дім твій!»- говорить Ізіда, цілуючи ноги мумії.- Твоїх ворогів тут немає. Прийди в дім твій! Подивись на мене. Це я, твоя сестра, яку ти любиш, не відходь від мене. Прийди зараз в дім твій! Коли я не бачу тебе, серце моє тужить за тобою, очі мої шукають тебе, я кидаюсь у всі боки, щоб тебе побачити. Прийди до тієї, що любить тебе... не віддаляйся від мене; боги і люди всі разом тебе оплакують; а я призиваю тебе, і плач мій досягає неба... Ти не чуєш мого голосу?

Це я, сестра твоя, яку ти любив на землі, і ти нікого не любиш більше ніж мене». Нефтіда, котра охороняє голову, співає наступний текст: « О, прекрасний князь, прийди в дім твій порадувати серце твоє. Ні одного з ворогів твоїх тут немає, це дві твої сестри біля тебе... Вороги твої розбиті. Ось я з тобою, щоб охороняти твої члени... Прийди подивись на сина твого Гора, царя богів і людей; він звершує обряди для тебе.» [10.74-75]

Повернення Озіріса та його воскресіння було змістом наступних сцен: потрібно було з допомогою магічних обрядів копіювати явища життя або підробити відродження. В деяких храмах статую тримали протягом семи днів на гілках смоківниці. Потім статую виготовлену з чорної землі, ячменю, жита та пахощів закопували під священними смоківницями в день свята оранки. Через деякий час статуя проростала колоссям ячменю та жита: бог повертався до життя. Це життя в новому тілі потрібно було підтримувати. Звідси бачимо нові сцени дійства. Статую передавали одягальникам, які її умивали, намащували, прикрашали та саджали за стіл з різною їжею. Далі статую бога заносили в наос і двері зачинялись на засови. Тепер Озіріс живе новим життям. В цьому новому житті він продовжує царювати над двома Єгиптами, але живе на небі. Така смерть, яку мав Озіріс, здавалась тепер бажаною всім і богам, і людям, бо вона відчиняла ворота оновленого життя та вела до безсмертя. Отож Озіріс не що інше, як втілення запліднюючої сили природи та вищої мудрості. Він – Добро, а брат Сет – Зло. Між ними триває вічний конфлікт, а полем дії є серце людини.

Своїх богів зображували в різні часи і в різних номах по-різному. Найвідоміша зооантропоморфна іконографія, в якій поєднуються тотемізм та більш прогресивні уявлення образів богів. Лише деяких богів, в тому числі Озіріса, зображували антропоморфно.

Цікавим був також культ богині родючості Ізиди. (ілюстрація 3)

На вранішній службі головний жрець храму Ізиди на очах у натовпу віруючих єгиптян піднімався сходами храму одягнений у біле вбрання. Потім розсовував завісу за якою стояла статуя богині. Перед статуєю жреці здійснюють обряд з нільською водою та окропляють нею присутніх. Мабуть, потім статую причісували та одягали. Жінки підносили богині дзеркало та шпильки для зачіски. Одяг міняли відповідно до свята. Ізіда Кадікса прикрашена діадемою усіяною перлами та смарагдами, гіацинтами тощо. На вухах перли та смарагди

на ланцюжках, а також на ручних та ножних браслетах. Такі враження про прикраси дає нам опис інвентаря храму, знайдений Немі [10. с. 137] Храм богині не зачинявся вдень і біля другої години дня починалася ще одна служба. Що там відбувалось, точно не відомо. Одна фреска із Геркуланума храму Ізиди передає сцену поклоніння священній посудині. Яку жрець піднімає на висоту своїх грудей, а вірні з двох боків співають та грають на флейті. В кінці дня була ще одна коротка служба. Статую роздягали, святилище очищали, завісу зашторювали. Богиня засинала до ранку.

Ілюстрація 3. Богиня Ізіда

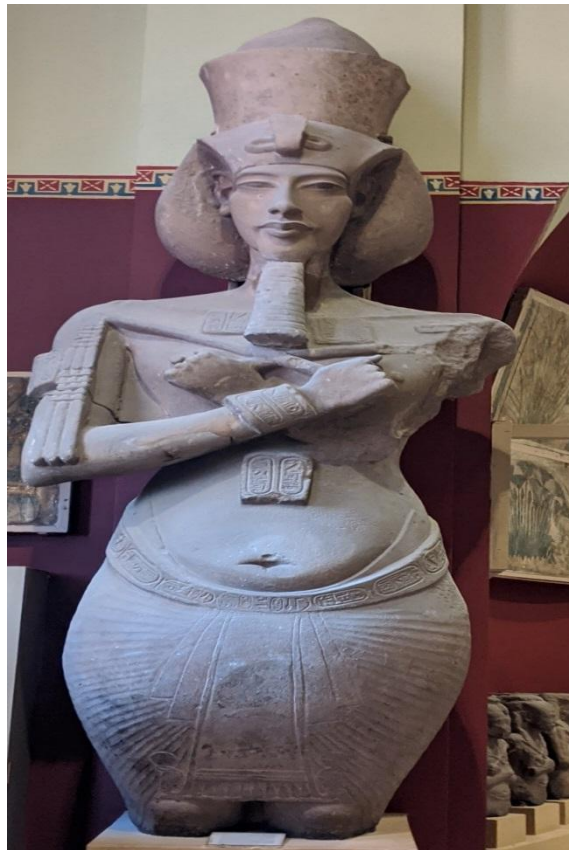
В історії давнього Єгипту відома спроба переходу до монотеїзму – віри у одного бога, яку здійснив в період Нового царства фараон Аменхотеп IV. Щоб вийти з під впливу фіванського столичного жрецтва, він вирішив провести релігійну реформу у середині XIV ст. до н.е. Звісно на це були причини, найголовніша – упав авторитет фараона, а столичне жрецтво зміцніло. Почав він з того, що протиставив столичному солярному культу Амона провінційний культ Ра-Горахте, що здавна вшановували жителі Геліополя та Мемфіса. Та фіванське жрецтво було невдоволене і реформа не мала успіху. Пізніше фараонові довелося проголосити єдиним вселенським божеством сонячний диск

Атона, а себе його сином і першосвященником. Щоб остаточно позбутися тиску фіванського жрецтва, він наказав побудувати поблизу нинішньої Амарни нову столицю, яку назвали Ахетатон («Горизонт Атона»), та змінив своє ім'я на Ехнатон («Угодний Атону»). Туди він переїхав разом з царедворцями.

Появилось багато нововведень не лише в релігії, а і в культурі. Новий бог Атон не мав звичної іконографії, бо сприймався видимим, тому його зображували у вигляді сонця з променями-долоньками. Храми Атона стали загальнодоступними. Це був універсальний культ, який краще служив ідеологічним запитам Єгипетської імперії та зрозумілий підкореним іноземцям. Особливих змін зазнало мистецтво. Старі канони, традиційно зображали фігури у такий спосіб: голова і ноги – в профіль, а торс – розвернутим, відійшли в минуле, а почали використовувати нові реалістичні, також пропорцію та перспективу. Навіть у зображеннях фізично кволого правителя нічого не прикрашали. Тобто виникає так званий інтимний стиль без прикрас.

Відмінність стилю цього періоду відразу видно в знаковому скульптурному портреті Ехнатона (Ілюстрація 4), одному з декількох створених для храму Атона в Карнаці. На відміну від жорстких пропорцій та ідеалізованих рис, які протягом тисяч років характеризували інших єгипетських правителів, Ехнатон зображується з довгим, овальним обличчям; повними і чітко окресленими губами; і досит вигнутим животом та стегнами. Одна теорія, запропонована для цієї андрогінності (поєднання жіночих та чоловічих характеристик) Ехнатона, полягає в тому, що вона відображає безстатевість Атона.

За даними розкопок біля Ель-Амарни помітно, що дійсно близько 1350 року до н.е., все змінилося в єгипетському мистецтві (Ілюстрація 5).

Ілюстрація 4. Колосальна статуя Аменхотеп IV, з Атонського храму в Карнаці, Єгипет. Пісковик, 12' 9 7/8". Єгипетський музей, Каїр

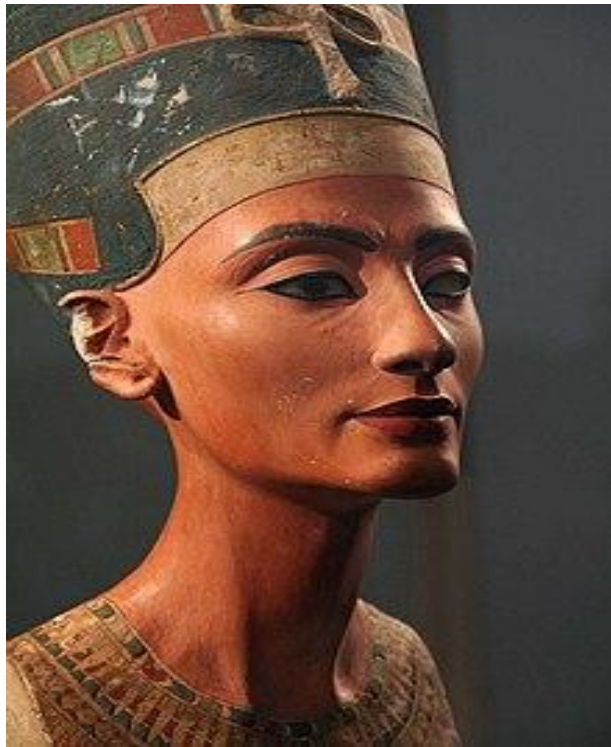
Ілюстрація 5. Ехнатон в колі сім'ї

Дивлячись на малюнок створюються відчуття люблячої пари та їхніх ніжних стосунків з дітьми. Зліва це сам Ехнатон. Він тримає свою старшу дочку, і готується поцілувати її. Він тримає її дуже ніжно. Вона, мабуть, вказує назад на маму в той же момент. Нефертіті тримає на колін іншу дочку, вказуючи назад на Ехнатон, і ще третя донька, молодша, на плечі, грає з сережкою. Коли подивимось на Нефертіті чи Ехнатона, ми бачимо набряклі животи, дуже тонкі руки та витягнуті черепи, форми, які змусили істориків замислитися, що у них були проблеми зі здоров'ям. Викликані, скоріше всього, кровозмішенням, адже практикувались шлюби між братами та сестрами.

Одночасно змінилася не тільки форма пам'яток, але і їх зміст. Вперше з'явилися зображення єгипетського царя в побуті. Рельєфи на стінах амарнських гробниць придворних показують царя і його сім'ю на вулицях міста – в носилках або на колісницях, у дворі – то за обідом, то у вузькому сімейному крузі. Вперше усюди, навіть в сценах нагородження вельмож і отримання данини від скорених народів, разом з фараоном зображена його сім'я, причому явно підкреслюється ніжна любов, що зв'язує членів цієї сім'ї. Помітно прагнення передати конкретну обстановку, в якій відбуваються події, що зображаються: ніколи ще до Амарни єгипетське мистецтво не знало такої кількості різноманітних зображень садів, будинків, палаців, храмів.

Всі композиції митцям Ахетатона довелося створювати наново, навіть ритуальні сцени, оскільки нова релігія запровадила нові обряди і типи святилищ, де культ сонця шанували просто неба. Вперше єгипетські художники були звільнені від століттями стримуючого їх давнього канону і змогли створити надзвичайно прекрасні пам'ятники, що донині справляють незабутнє враження та викликають захоплення. Найкращим зразком скульптур Ахетатона, є відома розфарбована голова цариці Нефертіті (Ілюстрація 6) з вапняку, а також не закінчені її портретні голови з пісковика.

Проте, ця реформа не була успішною, фараон поспішив знищити дуже популярний в країні культ Озіріса, який обіцяв царство справедливості (райські поля Іалу) на тому світі, а це не сподобалось єгиптянам. До того ж, нові будівельні роботи потребували величезних витрат. Отож, реформа не тільки не зняла соціальну напругу, а посилила її, принісши народу нові економічні тягарі (будівництво

Ілюстрація 6. Голова Нефертіті

столиці й храмів Атону обернулося для єгиптян новими податками та примусовими роботами). За 17 років царювання фараона-реформатора упав міжнародний престиж Єгипту, тому культ Атона став для патріотично настроєних єгиптян символом приниження їхньої держави. Коли 41-річний фараон пішов з життя, цю реформу ліквідували. Шкода, що разом знищили нову столицю і мистецтво Амарни, залишивши нащадкам деякі прекрасні зображення Нефертіті (дружини Ехнатона) та пошкоджені малюнки.

Вірування формували архітектурні теми давнього Єгипту. Найперше мова іде про піраміди – усипальниці фараонів. Піраміди і сьогодні залишаються візитною карткою Єгипту. В далекі часи вони були також символом могутності держави на світовій арені. Підкорені сусідні народи сплачували податки і переймали єгипетські культури.

Ілюстрація 7. Піраміда Джосера

Першу ступінчасту піраміду фараона Джосера (Ілюстрація 7) проектував архітектор Імхотеп. площею 52900 кв. м., висотою біля 60м. Складається вона з величезної кількості кам'яних плит вагою до 2,5 т. Зовні піраміди також обробляли величезними кам'яними брилами і плитами, яких нині майже не збереглися. Також піраміда була захищена огорожею, висота якої досягала 10 метрів. Біля піраміди стояв заупокійний храм, та два символічних палаци Верхнього та Нижнього Єгипту, символічні трони двох частин країни на високих постаментах, алтарі та колонні зали. Тут же у дворі були молитовні для проведення свята «сед», яке святкувалось в 30-річницю правління. Багато пірамід залишились недобудованими. Можна назвати їх приблизну кількість: біля 100, з них половина належали фараонам, а решта – їхнім жінкам, вельможам або членам родини. В давнину піраміди вважали першим із семи чудес світу. Історики вважають, що всі піраміди будувалися лише силою людських рук, ніяких машин не використовували.

Найвищі піраміди побудували для себе фараони IV династії.

Так, піраміду Хеопса в Гізі висотою біля 150 м. (Ілюстація 8.) створив архітектор Хеміун в XXVII ст. до н. е. поблизу Мемфіса, першої столиці Давнього Єгипту. Протягом 20 років величезна кількість людей будували піраміду. Спочатку готували кам'яні брили в Аравійських каменоломнях, обтесували їх і за допомогою канатів тягли до

потрібного місця. За словами Геродота, 100 тисяч людей працювали на будівництві, міняючись кожні три місяці. Десять років пішло на будівництво дороги, по якій тягли блоки, та підземних покоїв на пагорбі, де стоять піраміди [13].

Ілюстрація 8. Піраміда Хеопса

Хеопс правив 50 років. Після нього правив 56 років його брат Хефрен (Хафра), який побудував собі нижчу (висота 138 м.) піраміду без підземних камер. Але ці 106 років правління були справжнім жахом для Єгиптян, тому син Хеопса Мікерін побудував собі лише 66 метрову піраміду. Ці три «чуда стародавнього світу» можна побачити в Гізі.

Геродот поцікавився у єгиптян, скільки може коштувати будівництво піраміди і ось що почув у відповідь: «На піраміді єгипетськими ієрогліфами позначено, скільки редьки, цибулі та часнику з'їли робітники. І я дуже добре пам'ятаю, як перекладач, що читав цей текст, пояснив, що на все було витрачено 1600 талантів (вага 1 таланту від 36 до 38кг.) срібла. Якщо це так, то скільки коштів пішло на залізні знаряддя праці, одяг робітників, адже будували 20 років, а ще немало часу пішло на ломку та доставку каміння і будівництво підземних усипальниць» [3. с.15]

Діодор Сицилійський вперше намагається назвати вік пірамід, а також метод їх будівництва: згадує *хома*, з грецької це слово

перекладається як вал чи пагорб. Тобто він здогадався, що саме по пісчаних насипах тягли кам'яні блоки на висоту і вкладали в ряд.

Першим європейцем, який спустився в середину піраміди був римлянин Пліній (23\24–79 рр.н.е). Він згадує шахту 8–10 ліктів довжиною, що веде до річки, а також згадує Сфінкса «дивний художній витвір. [2. с. 20].

Перед великою пірамідою стоїть великий сфінкс – міфічний персонаж, котрий має тіло лева з головою людини. (Ілюстація 9) Це найдавніша монументальна скульптура на планеті. Вважається, що його обличчя відповідає обличчю фараона Хафри.

Ілюстація 9. Великий сфінкс

По-традиції сфінксами прикрашали дороги, що ведуть до храму. Ці колосальні моноліти виготовляли з базальту, порфири чи селеніту у вигляді левів або баранів. Знамениту алею сфінксів знайшов французький дослідник Огюст Марієтт (1821–1881рр.) Коли він прибув у Єгипет у 1850р. в якості співробітника по закупці давніх предметів, був сильно вражений недбалим ставленням до історичних артефактів. Він доклав усіх зусиль, щоб відкрити в Каїрі музей давнини у 1857р., який згодом перетворився на Єгипетський музей. За що вдячні єгиптяни поставили йому пам'ятник та удостоїли різних винагород. Ще у 1850 році він побачив, що з піску біля Саккара стирчить голова сфінкса, найняв робітників і розкопав ще 140 таких фігур – знамениту алею

сфінксів, яка вела до місця підземного поховання. Воно було вибите в скелі, мало довжину 200 метрів і являло собою галерею з нішами. В цих нішах колись були поховані мумії священних биків Апісів. В головному коридорі Марієтт знайшов 24 такі саркофаги, але всі були порожніми. Крім того він відкрив тут, в Саккара, гробницю чиновника Чі у 1865 р., де збереглися прекрасні малюнки. Цей різнокольоровий живопис передає сцени з життя самого чиновника Чі, який зображений в чотири рази більший за підданих, відповідно до мистецьких канонів. Також тут є сцени землеробства від посіву до збору врожаю, кораблі, полювання, різні види ремесел, що є цінним джерелом для вивчення економіки Єгипту. Це XXV ст. до н.е., правління четвертої династії фараонів. І всі ці малюнки прекрасно збереглися завдяки тому, що були закриті для відвідувачів і світла, тому що повинні були радувати лише очі покійного Чі. Саме Масперо знайшов першу піраміду з ієрогліфами, а до нього всі говорили, що «піраміди німі». Це була піраміда Піопі II шостої династії. У 1881 р. він відкрив ще одну піраміду в центрі Саккара останнього царя V династії Уніса. Стеля її підземних приміщень була всіяна блакитними зірками, а стіни вкриті синьо-зеленими ієрогліфами. Прочитавши їх, він дізнався кому належала піраміда.

Пізніше будували звичні усипальниці. Про це можна прочитати в ієрогліфічному напису вельможи Уни на плиті, що знайдена в Абідосі у Верхньому Єгипті і зберігається тепер в Каїрському музеї (це правління фараонів VI династії Теті, Піопі I і Меренра): «Його величність посилав мене в Ібхат доставити саркофаг "Скриня живущого" разом з його віком і дорогоцінною, і розкішною верхівкою для піраміди: "З'являється і милостивий Меренра", господині.

Його величність посилав мене в Елефантіну доставити гранітну плиту з нішею разом з її сатс і гранітні двері і руїт, і доставити гранітні двері і сатс верхнього покою піраміди "З'являється і милостивий Меренра", господині.

Вони пливли зі мною вниз Нілом до піраміди "З'являється і милостивий Меренра" на 6 вантажних і 3 перевізних суднах 8 місяців (?) і 3... протягом однієї експедиції. Ніколи ні в які часи не відвідували Ібхат і Елефантіну за одну експедицію.» [8. с.6-9]

Першим систематичне обстеження всього некрополя єгипетських фараонів провів німецький археолог Людвіг Борхардт. Він вивчав піраміду не як окрему будівлю, а як комплекс у контакті з іншими навколишніми приміщеннями, зокрема храмами. (Ілюстрація 10)

Ілюстрація 10. Єгипетський храм

Єгипетські храми являли собою непокріті площини оточені стінами, які з'єднувались пілонами. Вздовж стін стояли колони в один або два ряди, утворюючи навколо гіпертрону критий портик. Покрівля портику обводилась таким же карнизом як і пілон. Вона була плескатою, складеною з кам'яних плит та лежала на кам'яних брусах. Всі внутрішні частини були вкриті яскраво розфарбованими фігурами та узорами. В задній частині храму було святилище, де стояли ідоли.

Рештки прекрасних сонячних храмів в Абідосі, Луксорі та Карнаці демонструють релігійні мотиви та високі технології в будівельній справі. За доби Давнього Царства виникає форма обеліска як сонячного символу (велетенський обеліск був головною частиною відомого нам сонячного храму Єгипту). Вершина обеліска відтворює сакральну єгипетську форму піраміди. Обеліск не зникає з єгипетського храмового зодчества і пізніше, за доби Нового Царства, коли формується сонячний культ Амона-Ра. Обеліски стали розташовувати перед входом до храму, архітектурний простір якого розвивався не вгору, а вглибину. Система відкритих дворів з вітварями веде у священне приміщення, заглиблене у таємничий морок. Внутрішні приміщення храмів розділені колонами, які завершуються капітелями у вигляді лотосів або папіруса.

Найбільшим був Карнакський храм бога Амона. Фараони будували тут протягом двох тисяч років, але найбільше постарався Тутмос III, так званий Наполеон давнини. Побудований ним храмовий

комплекс складався з великої зали для свят і числених допоміжних приміщень навколо. Зала була розділена на 5 проходів-нефів: два головні нефи спираються на підвищені опори і тому підносяться над іншими нефами-кораблями. Світло проникало через вікна. Висока стеля пофарбована в синій колір та вкрита золотими зірками. Всі приміщення вкриті витонченими рельєфами. За наказом Сеті I та Рамзеса II була споруджена колонна зала 102 на 53м. – наймонументальніша архітектура Єгипту. Висота 134 колон сягає 23м. Стеля підтримувана колонами підноситься над сусідніми проходами на 10м. Звідси світло потрапляє всередину. Капітелі колон у формі розкритих квітів лотоса та бутонів. Колони та стіни зали вкриті кольоровими барельєфами. [7.С. 83.] Єгиптяни створювали також грандіозні підземні храми. Один з них знаходиться у Фівах, в долині Ель-Азазіф [2. С.49-65].

Всі ці сакральні місця дали світу збірники релігійних текстів, відомі під назвами «Тексти пірамід» та «Книга мертвих». «Тексти пірамід» були зкопійовані зі стін камер пірамід V та VI династій (приблизно 2450-2250рр. до н.е.) Вони складаються з великої кількості гімнів, молитов та заповідей. Мета яких – полегшити покійному подорож у загробний світ. «Книга мертвих» з періоду Нового царства, більше написана на папірусах, що вкладали в саркофаг до покійника [5. с. 258].

З цих текстів ми бачимо віру єгиптян у безсмертя душі. Точніше вони були переконані, що мають кілька душ: «Ка». «Ба» тощо. «Ка» – духовний двійник людини, з яким вона зустрічається після смерті. Графічно Ка зображувалась у вигляді руки, що захищає людину. Ба мислилась як внутрішня енергія людини, її божественний зміст. Для нас це дуже складні поняття, самі єгиптологи не можуть їх точно тлумачити. Приблизно «Ба» означає «чистий дух», який улюбий момент може покинути тіло людини. «Ах» духовні сили людини тісно прив'язані до тіла. «Ка» було самим важливим. Щодо «Ка» є кілька варіантів у дослідників. Г. Масперо бачив у ньому «духовного двійника» людини, А. Ерман – «життєву силу», Я. Чорний – «душу» або «характер» тощо. Це друге «я» людини супроводжує її все життя, а після смерті вимагає жертвопринесень у вигляді продуктів і напоїв. Єгиптяни ніколи ці три поняття не розділяли.

Головною умовою загробного життя єгиптяни вважали збереження тіла померлого. Збереження тіла проявлялось у двох формах: бальзамуванні та розміщенні тіла у надійній гробниці, щоб захистити

від пограбувань. На гробниці було написано: «Воіснину, як живе Озіріс, так живеш і ти. Воістину, як не помер Озіріс, так не помреш і ти. Воістину, як не зник Озіріс, так не зникнеш і ти».

Спочатку право на вічне життя мали лише фараони, їхні тіла переправляли з Мемфіса через Ніл на поховальних човнах. Тут, у Долинному храмі, тіло підлягало ритуальному обмиванню на знак очищення і відродження його душі. Далі виконувався обряд «відкривання вуст», який проводився на його статуї у повний зріст. Син фараона окропляв статую водою. Мазив пахучими маслами, приносив жертви та торкався вуст певним різцем. Після цього статуя, нібито, була здатна вмістити в себе «Ка» покійного фараона.

В давніх текстах читаємо: «Існує дещо, перед чим відступають і байдужість сузір'їв, і вічний шепіт хвиль, – справи людини, які віднімають її у смерті». [9. с. 51]

Смерть за межами Єгипту була жахливою, де не можливо було виконати ритуал. В «Розповіді Сінухета» мова йде про необхідність повернення вельможі Сінухе до Єгипту: «Ти повинен думати про день поховання, про останній шлях до вічного блаженства. Тут чекає тебе ніч з благовонними маслами. Тут чекають тебе поховальні пелени, зроблені руками богині Таїт. Виготують тобі саркофаг із золота, а покришку з чистого лазуриту...Музиканти підуть перед тобою і при вході в гробницю виконають поховальний танець...» [там само]

Грецький філософ Платон зазначав, що єгипетський художник не мав права додавати в свою творчість щось чуже релігії. Заупокійний культ художників давнини показує нам, що душа померлого може повернутись назад в тіло, якщо воно буде збережене. (Ілюстрація 11) Муміфікація тіла була дуже дорогою, тому дозволити її могли лише фараони та багаті вельможі. Геродот зазначає, що були три способи бальзамування тіла в залежності від вартості, та детально описав їх. Самий дорогий процес був наступним: «Спочатку з допомогою залізних крюків витягують частину мозку. Решту видаляють через вприскування спеціального розчину. Потім гострим ефіопським каменем розрізають живіт і видаляють усі внутрішності. Далі пах промивають пальмовим вином та перетертими пахощами. Далі заповнюють черево чистим розтертим мирром та кассією іншими пахощами та зашивають. Після цього тіло на 70 діб кладуть у натровий луг. Потім тіло обмивають і обмотують тканиною з вісонного полотна обмазаного камедією.» [4. с.

128] Проте, як саме робили бальзамуючі розчини нам не відомо. Залишилися лише епізоди з папіруса Рінда та папіруса Еберса, де вказано, що муміфікатори використовували «воду із Абу» (Елефантини), «лужні розчини», «нубійські кам'яні ножі» (ефіопські) тощо, але не більше. На жаль, сьогоднішні муміфікатори не мають таких довготривалих результатів збереження тіла. Проте, важливу роль у збереженні мумій відігравав сухий клімат Єгипту. Навіть у звичайних піщаних ямах добре збереглися тіла простих єгиптян без бальзамування.

Єгипетська мумія

Ілюстрація 11. Єгипетська мумія

Загробний суд над померлим описаний у 125 главі «Книги мертвих». Посередині зали сидів на троні сам Озіріс, а по обидві його руки стояли Ізіда та Нефтіда. Тут же сидів трибунал із 40 богів. В його розпорядженні був «детектор брехні» у вигляді терезів. На одній їх чаші лежало серце покійного, а на іншій – страусине перо богині істини Маат. З одного боку терезів стояв бог правосуддя і письма Тот з головою ібіса, з іншого – чудовисько Аменіт з тілом гієни та бегемота, гривою лева та пащею крокодила.

У присутності Озіріса та ще 42 богів, душа сповідує свою чистоту (подається зі скороченнями):

1. Я не робив зла людям.
2. Я не приніс втрат худобі.
3. Я не творив зла на місці Істини...
4. ...
5. Я не творив дурного...
6. ...
7. Моє ім'я не торкнулось слуху керуючого священним човном.
8. Я не блюзнірствував.
9. Я не піднімав руку на слабкого.
10. Я не робив гидкого перед богами.
11. Я не пригнічував раба перед лицем його пана.
12. Я не був причиною хвороби.
13. Я не був причиною сліз.
14. Я не вбивав.
15. Я не наказував вбивати.
16. Я нікому не приніс страждань.
17. Я не зменшував припаси в храмах.
18. Я не псував хліби богів.
19. Я не присвоював хліби померлих.
20. Я не чинив перелюбу.
21. Я не лихословив.
22. Я не додавав до міри ваги і не збавляв з неї.
23. Я не віднімав від арури.
24. Я не обдурив і на пів-арури
25. Я не давив на гирю.
26. Я не обманював з відвісом.
27. Я не крав молоко матері від вуст немовляти.
28. Я не проганяв корів і кіз з пасовищ.
29. Я не ловив птахів богів.
30. Я не ловив рибу богів в ставках її.
31. Я не зупиняв воду в її пору.
32. Я не зупиняв шлях воді, яка біжить.
33. Я не тушив жертовного вогню в час його.
34. Я не пропускав днів м'ясних жертвопринесень.
35. Я не розганяв худобу в володіннях бога.
36. Я не заважав богу в його виході.
37. Я чистий, я чистий, я чистий!

... Зі мною не станеться нічого поганого в тій країні, на Великому Дворі Двох Істин, бо я знаю імена сорока двох богів, що тут знаходяться, супутники великого бога. [11. С.70-71]

Якщо терези показували, що покійний бреше, тоді чаша з серцем ішла вгору. І Озіріс виносив вирок: цю душу ковтало чудовисько Амеміт. Якщо вирок був добрим, то душу покійного забирали в царство Озіріса.

Хоча покійник був духом, але всі його потреби треба було забезпечити матеріально. Для цього в саркофаг клали одяг, постіль, миску, їжу та різні улюблені предмети.

Загробне життя єгиптяни уявляли як продовження земного у вигляді райських полів Іалу. На тому світі все було ідеально: поля давали щедрі врожаї, хліб виростав у зріст людини; там було багато їжі та пиття. Той, хто в цьому житті тяжко працював, там виконував легку роботу, або не працював зовсім. У кожного був слуга, або декілька слуг. Там не було ні злочинців, ні воїнів, там панував вічний мир. Селянин залишався селянином, столяр – столяром, писець – писцем, але кожен там жив краще, ніж на землі. Вельможі та жреці були ще багатшими. Весь загробний світ це ніби нематеріальна репродукція цього світу, а мертві перетворювались на духів. Головне, що там жити вічно і краще та щасливіше ніж на землі.

Також у саркофаг покійному клали папірус з улюбленими літературними творами. В добу Нового царства навіть з'явився окремий літературний жанр – релігійна поезія. У віршах єгипетські поети оповідають про свою любов до природи, до сонця, до всесвіту, до всього далекого й недосяжного. Найстаріші гімни мають будову доволі просту:

"Слава тобі, великий, сину великого!

До тебе біжить великий дім володаря півдня, до тебе біжить великий дім володаря півночі!

Ти відчиняєш отвори небесних вод, перед тобою відкривається небо. Слава тобі, єдиний, що існує вічно!.."(з гімну богу Ра).

Пізніше зміст пісні стає багатший, а форма – більш витонченою. В одному гімні Ра сам оспівує свою велич:

Я є той, хто створив небо і землю, підняв гори і всім істотам дав життя.

Я є той, хто створив воду і привів велику повінь та дав життя плідному бикові. Я є той, хто створив небо і таємницю його обривів і

посадив туди душі богів. Коли я відкриваю очі, стає ясно, коли замикаю – темнішає.

Вода Нілу тече, коли я накажу.

Я є той, хто творить години і створює дні.

Я є той, хто починає ріки і творить повінь.

Я є той, хто створив живий вогонь...

Найкращим твором визнають «Гімн богу Атону» фараона Ехнатона: «...ти сяєш, мов сонячний диск, ти прогониш темряву, щедро посилаєш свої промені, і два Царства прокидаються, радіють і стають на ноги. Ти їх пробудив – і вони обмивають свої тіла, і беруть свій одяг.

Руки їх протягнуті до тебе, вони прославляють тебе, коли ти сяєш над землею, і трудяться вони, виконуючи свою роботу...» [11. с. 68-70].

Окремим літературним блоком ідуть повчання, написані різними авторами. Цікавим є повчання Гераклеопольського царя своєму синові царю Мерікара, текст якого зберігся в трьох ієратичних папірусах епохи Нового Царства (XVIII династії), оригінал яких походить з часів розпаду Єгипту між Стародавнім і Середнім Царством (можливо це був фараон Ахтой III, один з останніх правителів Гераклеополітанської, що правив біля 2100 р. до н. е. Він продовжував боротьбу з кочовиками, які жили на схід від Дельти, і поклав край їх набігам на Єгипет). Ось деякі фрагменти цього повчання: «Хай будеш ти праведним перед богом... Будь вправний в мові... і ти переможеш, бо язик – це... зброя (царя). Сильніша мова, ніж усяка зброя... Мудрець – це [захист] для князів, не поборють його, не трапиться [брехня] в його присутності, бо приходить до нього істина готовою, подібно реченню предків.

...Твори істину, і ти залишишся на землі. Заспокій плачучого, не утискуй вдову, не відстороняй людину від майна її батька, не усувай вельмож з їх посад. Не вбивай – це не корисно для тебе, але карай ударами і ув'язненням, і тоді ця земля процвіте, за винятком бунтівника, чиї наміри відкриті, тому що бог знає підбурювача і бог карає його гріхи його кров'ю... Але не вбивай людини, достоїнства якої ти знаєш, з якою ти співав писання...

Читай про суд... перед богом і йди спокійно в "Місце таємниче" (загробний світ), бо коли іде душа до місця, яке вона знає, не відхиляється вона від шляхів вчорашніх, і ніякі чари не вдержать її... А судді, які судять грішників, – знай, не лагідні вони в той день судилища нещасних, в час виконання їх обов'язків. Горе засудженому!...Не

надійся на довгість літ, бо вони дивляться на життя, як на годину. Коли залишається людина після смерті, діла її складені купою перед нею. Перебування там вічне. Дурний, хто легко ставиться до цього. Але той, хто досяг цього, не роблячи гріха, – буде там, подібно до бога, сміливо ступаючи, подібно до "Владики вічності» (Озіріса).

Відвідуй храм, мовчи про таїнства, входи у святилище, їж хліб у домі бога. Наповнюй жертovníк, збільшуй хліб, примножуй щоденні жертви, корисно це для того, хто робить.

... Шануй бога на шляху його. Висікають з каменю, творять з бронзи... Душа йде до місця, яке вона знає. Укріпи твоє житло на Заході, прикрашуй твоє місце на кладовищі, як праведник, як той, що творить істину. В цьому – заспокоєння людських сердець. Твори для бога, хай сотворить він тобі подібне, – жертвами, що наповнюють олтарі, і написами – це збереження твого імені, бо знає бог творящого для нього.

...Ось, я сказав тобі мої найкращі думи, закріпи їх твердо перед твоїм лицем!» [8.с.9-11] З тексту бачимо, як відповідально повинні були ставитись правителі до релігійних правил. Все найкраще потрібно було віддати Богу, за це чекатиме винагорода на небесах.

Служителі культу були вельмишанованими людьми. Як особлива соціальна група, жреці мали у своїх руках велику владу і були впливовими. Навіть брали участь у керівництві державою, регламентували життя фараона, часто приводили до влади фараонські династії та позбавляли влади. Жерці внесли помітний вклад у накопичення астрономічних, математичних і медичних знань. Так, поховальна камера фараона Рамзеса II (прибл. 1300 р. до н. е.) дає нам уявлення про те, як єгиптяни прикрашали внутрішні стіни, та підтверджує, що їм були знайомі елементарні властивості подібних фігур і зачатки теорії пропорцій. Єгипетські писарі уміли розраховувати кількість матеріалів, потрібних для будівництва пам'ятників, пірамід, місткість комор тощо.

Папірус Карлсберг I приводить опис зоряного неба та включає довідник і збірку коментарів до небесних карт, намальованих на стелях храмів. Цей папірус складається з 13 розділів, що містять інформацію про простір, перебіг часу, рух сонця і закономірності Всесвіту. У "Книзі опису руху зірок" мовилося про те, що місце бога Ра на нічному горизонті займає Осіріс-ях. Серед міриад зірок особливе місце належало Сіріусу, що ототожнювався з Ізідіою.

На малюнках пірамід епохи V – VI династій, бог Осиріс змальовується таким, що пливе, а обличчя його звернене назад до тури Сиріуса-Ізідиди і зірки Семхед, що пливе за ним. Єгиптяни вірили в те, що зірки зароджуються в озері і підносяться на небеса.

В епоху Середнього царства єгипетські жреці описали п'ять планет сонячної системи: Юпітер, Сатурн, Марс, Меркурій і Венеру. Сатурн, званий "Хор – Бик небес", "Східна зірка, що перетинає небо" представлявся єгиптянами, як людина з головою бика. У руці він тримав скіпетр уас, що був символом верховної влади. Марс – що "Пливе спиною вперед", "Страшний Хор" у вигляді сокола з розпростертими крилами. Зустрічаються зображення, де голова сокола була увінчана білою короною Верхнього Єгипту. Меркурій, іменований Себех, представлявся в образі сокола з шиєю змії і головою Бога Сетха. Венера, яку називали "Перетинаюча зірка" змальовувалася в образі фенікса, що відроджується з попелу.

Зображення планет зустрічаються на стелях багатьох гробниць і заупокійних храмів. Вельми цікаві планетарні зображення, що супроводжуються ієрогліфічними текстами збереглися в птолемівських храмах Хнума в Есні, Міна в Коптосі та Хатор в Дендері. На особливу увагу заслуговують зодіаки на стелі гробниці Сененмута – єгипетської вельможі. Тут на зоряній карті показані північна і південна сторони небозводу, зірки, по яких можна визначити нічний час, північні навколуполюсні сузір'я, а також нанесена лінія небесного меридіана, що проходить на широті Фів. У північній частці зоряної карти єгиптяни розташовували 12 кругів. Власне мова іде про календар давніх єгиптян. Кожне коло, що представляє певний місяць, був розділений на 24 частки, відповідно доби. При розкопках гробниць фараонів Рамзесів VI, VII і IX, побудованих в період Нового царства, дослідниками були виявлені зображення унікального "зоряного годинника", що складається з півмісячних інтервалів. Вони мали не 12, як раніше, а 24 ділення. Кожне зображення супроводилося текстом, що пояснює, яким чином можна визначити час в темноті ночі. Малюнок був таблицею з дев'яти вертикальних і тринадцяти горизонтальних ліній, які означали нічний годинник.

Поряд з таблицею було поміщено зображення сидячого жерця. Слідуючи описаним поясненням, два жерці вночі сідали на вершині храму з півночі на південь лицем один до одного. Один з них дивився

на обличчя іншого через спеціальний отвір і відзначав на карті положення потрібної зірки (біля лівого ока, біля правого ока, напроти серця і т. д.) Таким чином, за допомогою таблиці і опису жерці досить точно могли визначати нічний час. Єгиптяни вважали, що календар, орієнтований на зірку Ізиди, був винайдений мудрецем і творцем пірамід фараона Джосера Імхотепом.

В результаті багатолітніх спостережень **староєгипетські жерці-астрономи створили сонячний календар**: рік складався з 365 діб і ділився на 3 сезони по 4 місяці в кожному: сухість, повінь та сходи. Період кожного місяця складався з трьох 10-денних тижнів, останні 5 днів року оголошувалися святковими та були присвячені богам. У цей період дозволялось обманювати, не повертати борги тощо. Починався календарний рік 19 липня, тому що в цей час пониався розлив Нілу біля Мемфіса. Близько 238 р. до н. е. в календар були внесені поправки. Небо було розділене на 23 сузір'я. Створені зоряні таблиці. Для визначення часу використовувався сонячний і водяний годинник.

Висновки. Дана тема досить широка і розкрити її повністю в статті неможливо. Багато дослідників намагались розкрити цю тему, але залишається ще багато гіпотез та темних плям. Взяти хоча б спосіб будівництва пірамід. Хотілося б підкреслити, що релігія пронизувала все життя єгиптян. Та зробити наголос на есхатологічних поглядах в міфології. Релігійні традиції простежуються на усіх сферах діяльності людей. Поглянувши на архітектуру та мистецтво давнього населення Єгипту, ми бачимо, що вони творили для вічності. Жоден інший народ не подарував людству такі піраміди як єгипетський. Саме віра сформувала основні риси характеру єгиптян: працьовитість, скромність, чесність, упертість та інші, які можна простежити за різножанровими літературними творами давнини.

Разом з тим давня віра була настільки язичеською і не зовсім цивілізованою, що про деякі її аспекти навіть незручно згадувати. Отож, не варто створювати собі якісь культу та щось запозичувати. Спроба фараона Ехнатона перейти до єдинобожжя була яскравим прогресивним явищем, проте тимчасовим. Ідея монотеїзму на той час не була прийнята єгиптянами і нововведення зникли після смерті фараона. Нові тенденції в мистецтві залишились і дали людству прекрасні мистецькі пам'ятки.

Також варто гідно оцінити внесок жрецтва і в розробку та відправлення культів, і в розвиток освіти та науки. Освіту можна було здобути лише при храмах. Вони ж виконували роль архіві. Доходило до смішного, тому що навіть фараон не міг скористатись якимсь науковим папірусом без дозволу храмового жрецтва.

І релігійні ідеї, і наукові винаходи переймали інші сусідні народи. Особливо великий вплив вони мали на давніх євреїв, які перебували у єгипетському полоні. За деякими текстами «Біблії» можна простежити цей вплив.

Література

1. Гіденс Е. Соціологія. Київ: Основи, 1999. 726 с.
2. Крижанівський О.П. Історія стародавнього Сходу. Київ: Либідь, 2009. 592 с.
3. Бауер С. Історія Стародавнього світу. В 2 томах / переклад В. Л. Гончарова. Київ: Видавництво АСТ, 2019–2020. Т. 1. 480 с.; Т. 2. 800 с.
4. Геродот. Історія в 9 томах.- М., Ладомир, 1999 -752с.
5. Лубська М. В., Білозор Д. В., Лубський В. І., Кудин О. О., Лубська Т. І. Історія релігій світу. Київ: Центр навчальної літератури, 2022. 852 с.
6. Еліаде М. Священні тексти народів світу. Київ: Серія: Академія, 1998. 624 с.
7. Історія світової культури. К., Либідь. 1994. 318с.
8. Історія стародавнього світу. Практикум. / Укл. Дудка Р.А. Ніжин: Орхідея, 2020. 258 с.
9. Студницька М. Історія мистецтва країн Сходу: навч. посіб. для підгот. студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. Львівська академія мистецтв. Кафедра історії та теорії мистецтва. Л., 2004. 196 с.
10. Замаровський В. Їх величність піраміди. К.: Знання, 1988. 123 с.
11. Яковлєв С. Г. Мистецтво і світові релігії. К.: Вища школа, 1989. 223 с.
12. Релігієзнавство. Підручник за ред. О.П. Сидоренка. К., Знання. 2007. 468 с.
13. <https://dovidka.biz.ua/arkhitektura-starodavnoho-iehyptu>.

УДК 94(38):930.2]:378.4(477.51)
DOI 10.31654/Nauka-2024-34-64

Прудько В. О.

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
prudkoslava@gmail.com
orcid.org/0009-0006-9300-9910

ПЕРЕКЛАДИ ДЖЕРЕЛ З АНТИЧНОЇ ІСТОРІЇ ГРЕЦІЇ ТА ЇХ КОМЕНТАРІ НІЖИНСЬКИМИ ВЧЕНИМИ

Вивчаючи історію, дослідники завжди повинні пам'ятати, що одним з важливих видів історичних джерел є писемні. Головна їх особливість полягає в тому, що інформація в них подана у вигляді письма – особливої форми спілкування між людьми. Крім того, інформація в писемних джерелах є різнобічною та глибшою за своїм змістом, ніж в інших джерелах, а також тут більше відображається позиція самого автора.

Дослідник, що не спирається на джерела закриває собі шлях до розуміння походження, а отже і значення відомостей, якими він користується. Ця обставина досить давно визнана в європейському античнознавстві, де завданням дослідників античної історії є вивчення та пояснення античних писемних джерел, а не апріорне їх прийняття чи спростування.

Ключові слова: історичні писемні джерела, античність, історія Греції, писемні праці ніжинські науковців.

Вступ. Тема даного дослідження є досить актуальною в наш час, так як творча спадщина ніжинських науковців все ще залишається малодослідженою сторінкою в історії навчального закладу. Особливий інтерес викликають праці вчених, що можуть використовуватися сучасними викладачами та студентами в якості писемних джерел під час вивчення курсу античної історії Греції. Перш за все це пояснюється

тим, що викладачі того часу працювали з оригіналами першоджерел, а це в свою чергу підвищує наукову цінність їх праць.

У даній науковій роботі автор досліджує вивчення античних джерел та їх переклад такими визначними вченими ніжинського вузу як: П.В. Нікітін, М.І. Мандес, А.Ф. Семенов.

На превеликий жаль, ми не маємо в достатній мірі літератури, в якій би були відображені всі моменти пов'язані з даною темою. На даний час ми маємо змогу ознайомитися лише з науковими працями Г.В. Самойленка та О.Г. Самойленка, Л.Б. Гранатович, Р.А. Дудки, що розкривають лише загальні процеси дослідницької діяльності ніжинських вчених. В ході з'ясування особливостей умов праці ніжинських науковців, значне місце посідає робота Г.В. Самойленка та О.Г. Самойленка «Ніжинська вища школа: сторінки історії», в якій подано історію Ніжинської вищої школи від часу її заснування до сьогодення. Окремим розділом автори даного дослідження роблять огляд історичних особливостей історико-філологічного інституту князя Безбородька (1875-1920р.р.). Зокрема вони згадують основні події життя та діяльності й вчених, праці яких ми досліджуємо в даній роботі.¹ Слід відзначити, що значне полегшення при вивченні даної теми ми відчуваємо завдяки праці Лариси Гранатович: «Викладачі Ніжинської вищої школи 1820-1920 рр.». Цінність даної праці полягає в тому, що в ній подаються короткі біографічні відомості про вищевказаних вчених, а також перелік їхніх праць, що знаходяться у фондах бібліотеки. Р.А. Дудка у своїй статті «Проблеми античної культури в працях ніжинських учених кінця ХІХ – початку ХХ століття», подає загальний опис педагогічної та наукової діяльності окремих ніжинських викладачів.² В цій статті вказано ті головні проблеми з історії античної Греції та Риму, на які звертали увагу ніжинські науковці. Цікавою є наукова розвідка О.Г. Самойленка «Спадщина істориків Ніжинської вищої школи в історіографії ХІХ-ХХ століття».³ Автор даної статті говорить про те, що на сьогоднішній день досліджень, у яких розкриваються світоглядні позиції, методологічні засади та наукові інтереси

¹ Самойленко Г.В. Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин. – 2005. – С.119.

² Дудка Р.А. Проблеми античної культури а працях ніжинських учених кінця ХІХ – початку ХХ століття // Література та культура Полісся. – 2006. – Вип.13. – С.174-181.

³ Самойленко О.Г. Спадщина істориків Ніжинської вищої школи в історіографії ХІХ-ХХ століття // Література та культура Полісся. – 2000. – Вип.14. – С.131-147.

ніжинських істориків, досить мало і стосуються вони лише окремих представників Ніжинської вищої школи. Саме тому тема даного дослідження є актуальною в наш час.

Отже, **метою даної роботи** є дослідження античних джерел на базі історичної спадщини викладачів історико-філологічного інституту князя Безбородька.

Відповідно до мети в даному науковому дослідженні визначено такі **завдання**:

- вивчити життєвий шлях П.В. Нікітіна, М.І. Мандеса, А.Ф. Семінова;
- проаналізувати наукову спадщину вищезазначених ніжинських викладачів;
- встановити наукову цінність перекладів античних джерел та коментарів до них;
- визначити основні методи роботи дослідників.

Об'єктом даного дослідження є наукові праці Ніжинських дослідників античної історії Греції.

Предметом дослідження є переклади джерел та їх коментарі ніжинськими вченими.

Хронологічними межами дослідження даної роботи є друга половина ХІХ – початок ХХ століття, так як саме на цей час припадає діяльність вищевказаних дослідників.

Виклад основного матеріалу: Давньогрецькі джерела в працях Петра Васильовича Нікітіна. П.В. Нікітін (1849–1916), здобував освіту спочатку в Санкт-Петербурзькій семінарії, продовжив її в історико-філологічному інституті там же. Після завершення інституту, деякий час працював викладачем у другій Санкт-Петербурзькій гімназії, де читав курс російської та латинської мов⁴. З 1871 року до 1873 він перебував за кордоном у науковому відрядженні. Після повернення з відрядження був призначений екстра-ординарним професором в історико-філологічний інститут князя Безбородька в Ніжині на кафедрі грецької словесності. Тут і розпочався кар'єрний ріст науковця. Першого червня 1875 року його обрали вченим секретарем конференції цього інституту на три роки, починаючи з першого вересня 1875 року.⁵ По

⁴ Никитин Петр Васильевич // Брокгауз Ф. Ефрон И. Энциклопедический словарь. – СПб. – 1897. – Т. 21. – С. 82.

⁵ НВЧОДА. – Ф. 1105. – Оп.1. – Спр. 17. – Арк. 2.

завершенню цього терміну, у 1879 році П.В. Нікітін переводиться в чині доцента до Санкт-Петербурзького університету. В 1883 році його було затверджено екстра-ординарним професором Ніжинського інституту, а з 1886 року став ординарним професором грецької мови та літератури в Санкт-Петербурзькому університеті. У 1888 році був обраний академіком, а з 1891 року займав посаду ректора Санкт-Петербурзького університету.

Глибоке знання грецької мови та літератури, твереза критична здатність та вміння знаходити й давати чіткі висновки, виявляються уже в перших його працях присвячених дослідженням грецької діалектології. Прикладом цьому є стаття «Кіпрійський діалект», написана в доповнення до праці Шмідта «Die inshrift von idation und das Kyprische Syllabar».⁶

Питанням діалектології присвячена й магістерська дисертація Нікітіна «Об основах критики текста эолических стихотворений Феокрита», у якій автор викладає сутність Феокритівського еолізму та дає декілька виправлень до погано збереженого тексту віршів. У «Известиях института князя Безбородки», за 1879 рік вміщена стаття П.В. Нікітіна: «Патмоские схолии к Демосфену». У 1882 році вийшло ґрунтовне дослідження Нікітіна: «До історії афінських драматичних змагань» – що дало йому ступінь доктора.⁷ Воно присвячене питанню про склад і порядок змагань драматургів. Дане дослідження було проведене на основі епіграфічних документів. Багато положень, що раніше вважалися аксіомами, завдяки дослідженням П.В. Нікітіна були відкинуті та замінені іншими, до яких пізніше прийшли й західноєвропейські дослідники.

Творчий доробок П.В. Нікітіна є досить цінним для нас, так як всі його праці – по суті коментарі до ряду джерел, що проливають світло на сторінки з історії античної Греції. Причому слід відзначити, що більшість його праць спрямовані на висвітлення культурного життя греків.

У даній науковій роботі ми подаємо аналіз кількох праць автора, серед яких на перше місце ставимо «Обзор эпитафических документов по истории Антической драмы».

⁶ Никитин Петр Васильевич // Брокгауз Ф. Ефрон И. Энциклопедический словарь. – СПб. – 1897. – Т. 21. – С. 83.

⁷ НВЧОДА. – Ф. 1105. – Оп.1. – Спр. 17. – Арк. 5.

У цій праці П.В. Нікітін прагне проаналізувати надзвичайно велику кількість джерел, що стосуються історії становлення античної драми. Для нас ця праця є цікавою тим, що в ході її аналізу ми з'ясуємо досить багато важливих фактів, що стосуються культури греків, а саме драматичних змагань та релігійних свят.

Цінність цих джерел автор вбачає в тому, що вони були не лише близькі по часу до тих історичних фактів, про які свідчать, але ще й в тому, що значна їх частина за своїм походженням має ту ж достовірність, що належить офіційним документам того часу.⁸

Автор пояснює можливість існування офіційних документів з історії такого не офіційного на його думку явища, як драматична поезія, тим що виконання цих драматичних творів було складовою частиною святкувань, що здійснювались общиною або державою на честь своїх богів. Твори драматичної поезії, в час її розквіту в Афінах, ставилися на сцені лише в свята Діонісія. Саме тут дослідник дає характеристику святкуванням, а саме вказує на існування міських (великих) Діонісій та Ліней. Ці свята здійснювались всією афінською державою, тому на їх проведення виділялося значно більше коштів, ніж на сільські Діонісії, що здійснювались окремими дворами. Автор вказує на те, що про сільські Діонісії в порівнянні з міськими, взагалі відомостей є дуже мало.⁹

Далі П.В. Нікітін характеризує сам процес влаштування святкування. Перш за все, він відзначає, що всі підготовчі роботи здійснювались під керівництвом Архонта та Ради п'ятисот – на державному рівні. Зокрема, Архонт давав дозвіл тому чи іншому поету на постановку драми. Хоча за вказівкою автора поети не завжди чекали цього дозволу. Це пояснюється тим, що досить часто практикувались постановки сцен за фінансовою допомогою приватних осіб.

Автор вказує, що коли Рада п'ятисот виплачувала драматичним поетам гонорар за поставлені ними п'єси, то ймовірно, справа не обходилась без офіційно уповноваженої особи, що розпоряджалася влаштуванням змагань, а сама грошова видача звісно ж заносилася в список витрат, зроблених Радою.

⁸ Никитин П.В. Обзор эпиграфических документов по истории антической драмы // Журнал министерства народного просвещения – 1881. – № 12. – Отдел классической филологии. – С. 603.

⁹ Там само. – С. 605.

П.В. Нікітін зазначає, що перемога отримана хоригом представником філи (за стародавнім баченням) належала не йому особисто, а саме тій філі, яку він представляв, їй же належала й нагорода переможця триножник.¹⁰

Дослідник робить висновок, що списки сценічних хоригів могли вестися лише представниками державної влади – архонтами.

Досить важливим у цій праці, на нашу думку є те, що дослідник подає власну класифікацію джерел, по мірі насиченості їх історико-літературним матеріалом. У відповідності з цією класифікацією до першого розряду належать ті джерела, що характеризуються такими ознаками:

1. Являють собою розміщений у хронологічному порядку звід відомостей про драматичні змагання за цілий ряд років. Відомості про змагання кожного окремого року починаються в цих документах із вказання архонта – епоніма. Хронологічна точність показів доходить до того, що якщо в якийсь рік драматичних змагань не було (за якихось обставин), то і це відмічалось в особливий спосіб.

2. Якщо змагання відбувалися, то перераховувалися всі поети, що брали в них участь, а не одні лише переможці, як це робиться в деяких інших пам'ятках.

3. Разом з ім'ям кожного із учасників (поетів) вказується й назва п'єс, які ним були поставлені на даному змаганні.

4. Також в цих джерелах вказується й актор, що зіграв головну роль у виставі.¹¹

До другого розряду надписів, що стосуються історії античної драми, автор відносить ті, яким властиві наступні ознаки:

1. Вміщені в цих надписах відмітки відносяться до цілого ряду років і розміщені так же, як і в епіграфічному зводі дидакалій, хронологічно із вказанням архонтів-епонімів.

2. В них говориться не лише про сценічні, а й про музичні змагання, що відбувалися в свята на честь бога Діонісія.

3. В цих джерелах перераховуються не всі учасники, а лише переможці.

¹⁰ Там само. – С. 619.

¹¹ Там само. – С. 624.

4. В якості переможців вказуються не лише поети, а й перш за все філа, представником якої був переможець.

Автор дає вказівку, що для правильного розуміння списку діонісійських переможців, перш за все потрібно знати, до якого з двох головних сценічних свят відноситься кожен фрагмент списку. Так П.В. Нікітін наводить погляд на це запитання західно-європейського дослідника Келера, який відносить всі фрагменти до міських Діонісій.¹²

Проаналізувавши цю працю дослідника, ми вкотре переконалися у важливості писемних джерел, що стосуються таких подій як релігійні святкування. Особливо цікавою для нас виявилася класифікація цих джерел, з яких ми довідалися про приблизний їх зміст, який багато в чому може допомогти дослідникам античної грецької культури.

Наступною працею П.В. Нікітіна, яку ми розглядаємо в даній науковій роботі є його переклад комедії Аристофана «Фесмофорії». Щодо історії цієї праці, то цікавим фактом є те, що її написання припадає на останній рік професорської діяльності П.В. Нікітіна в Ніжині. Таким чином «Фесмофоріям» Аристофана судилося стати «лебединою піснею» дослідника.¹³

Що ж стосується самої праці, то слід вказати на те, що вона є характерною для сценічних творів античної Греції. Це перш за все пояснюється тим, що вона була поставлена в 411 р. до н.е. на святі Діонісія, тобто мала релігійний характер.¹⁴ В самому творі ми знаходимо багато цікавої інформації, що стосується суспільного життя в Греції. Цікавим моментом є те, що головним героєм цієї комедії є цілком реальний письменник античної Греції Евріпід, який постійно у своїх творах показував принизливе становище жінок в грецькому суспільстві, які за те хотіли вчинити з ним розправу, під час діонісійських святкувань.

Дослідивши цю працю, ми можемо встановити її історичну цінність, так як вона вказує на процес релігійних святкувань та в деякій мірі, на становище жінки у грецькому суспільстві.

¹² Там само. – С. 634.

¹³ Комедия Аристофана «Фесмофории» (Перевод и комментарии П.В. Никитина. Посмертное издание С. Жебелева) // ЖМНП – 1917. – № 1. Отдел классической филологии. – С. 1.

¹⁴ Там само. – С. 8.

Наступною працею, яка заслуговує уваги – є праця П.В. Нікітіна «К «Медее» Эврипида». Слід зазначити, що дослідник користувався Копенгагенською копією цього твору, яку вже досліджувало ряд науковців: Матіє, Лентіг, Раухенштейн та інші.¹⁵ Спираючись на їх дослідження автор ставить перед собою запитання: «Что отсутствует в словах Эврипида?».¹⁶ Пояснення на яке він дає за допомогою тексту оригіналу. Особливо проблемним виявився 234-й вірш, так як від місця його розташування та власне трактування, досить значно мінявся сам зміст вислову. В цьому вірші йдеться мова про подружнє життя в грецькому суспільстві, з особливим акцентом на становище жінки в ньому.

Для логічно правильного розуміння тексту твору Евріпіда, де висловлюється Медея (стосовно становища жінок), автор вважає за потрібне, вжити такий порядок розташування віршів: 235, 237, 234, лише при такому їх порядку розташування спостерігається логічність самого вислову Медеї, який підтверджується історичними відомостями про принижене становище жінок в тогочасному грецькому суспільстві.¹⁷

Далі зупиняємося на такій праці П.В. Нікітіна, як «Патмоские схолии к Демосфену». Автор вказує, що схолії були знайдені Саккеліоном в одному з рукописів бібліотеки Патмоського монастиря св. Іоана Богослова і являють собою збірник із сімнадцяти статей, цілком різних за змістом, але схожим по формі. Майже кожна стаття цих схолій є компіляцією вибіркової інформації, то з церковних, то із світських авторів.

На думку П.В. Нікітіна, Саккеліон надрукував патмоські схолії в тому ж вигляді, у якому їх і знайшов, не роблячи ніяких змін.

Знахідка Саккеліона привертає до себе різносторонню цікавість. Саме цінне в ній, як вважає дослідник декілька нових фрагментів. Сам видавець вказав вісім таких фрагментів: чотири з Лісея; один з Ісея; один з Лікурга; один з Арістотеля, останнього автора Саккеліон не ідентифікував. На думку ж Нікітіна це ймовірніше всього міг бути

¹⁵ Никитин П.В. К «Медее» Эврипида // ЖМНП – 1880. – №10. Отдел классической филологии. – С. 404.

¹⁶ Там само. – С. 412.

¹⁷ Там само. – С. 410.

Платон.¹⁸ Аналізуючи дану працю П.В. Нікітіна, студенти можуть ознайомитися зі змістом ряду промов Демосфена присвячених різним проблемам з життя античного грецького суспільства. Зокрема таким, що стосуються вірувань давніх греків.

Дослідивши ці праці П.В. Нікітіна, ми можемо ствердити той факт, що він, як дослідник стародавніх текстів та мовознавець, вніс вагомий внесок, для більш чіткого та правильного розуміння джерел з історії Греції. За словами ж самого П.В. Нікітіна: «В истории к сожалению нет такого метода исследования как эксперимент, что используется другими науками, но в отличии от них, история имеет множество источников, которые есть более ценными и важными в развитии науки».¹⁹

На завершення розгляду праць даного дослідника античності, необхідно відзначити те, що праці П.В. Нікітіна в повній мірі відповідають темі нашого дослідження. Саме завдяки аналізу його праць ми здобуємо не оціненні відомості стосовно стану розвитку культури в античному суспільстві. Це насамперед пояснюється специфікою робіт дослідника – опора на тексти мовою оригіналу. Також на нашу думку не останнє місце у формуванні такого рівня знань вченого посідали й відрядження за кордон. Саме перебуваючи в таких відрядженнях він і отримував змогу працювати з джерелами – оригіналами та найбільш ґрунтовними дослідженнями західноєвропейських дослідників.

Історія античної Греції в працях Михайла Іліча Мандеса. Народився М.І. Мандес в 1866 році в Одесі. Початкову освіту здобув вдома під керівництвом матері. Після чого був відданий до третьої Одеської гімназії, яку закінчив у 1886 році з відзнакою – отримав срібну медаль.²⁰ Після закінчення гімназії продовжив навчання на фізико-математичному факультеті Імперського Новоросійського Університету. Але після першого ж року навчання на цьому факультеті М.І. Мандес вирішує змінити свою спеціалізацію у зв'язку з чим і перевівся на історико-філологічний факультет цього ж навчального закладу, який закінчив у 1891 році.²¹

¹⁸ Никитин П.В. Патмосские схолии к Демосфену // Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – 1879. – Т. 3. – Неофициальное Отделение – С. 43.

¹⁹ Там само. – С. 48.

²⁰ НВЧОДА. – ф. – 1105. – оп.1. – Спр. – 1086. – Арк. – 3.

²¹ Там само.

В цей же час за пропозицією професора Е.Р. фон Штерна, було розпочате клопотання про залишення М.І. Мандеса степендіатом по кафедрі класичної філології для підготовки до професорського звання. Але ці клопотання було відхилено, у зв'язку з відсутністю вільних степендій. Це не стало перепорою в продовженні наукової діяльності молодого дослідника. Так в 1893 році після складання відповідного іспиту М.І. Мандесу присвоєно ступінь магістра й надано право, відповідно до § 109 пун. 6 університетського уставу 1884 року, викладацької діяльності в званні приват-доцента. З дозволу попечителя Одеського Навчального Округу від 15-го червня 1894 року за № 6214, його прийняли до числа приват-доцентів Імперського Новоросійського Університету по кафедрі класичної філології.²²

Пропрацювавши півроку в університеті, М.І. Мандес відправився в своє перше закордонне відрядження. Це відрядження було ініційоване міністерством народної освіти, про що й свідчить наказ прийнятий 3 грудня 1894 року. Так з першого січня 1895 року розпочалося, офіційно це відрядження, яке було розраховане на два роки.

Протягом цього часу М.І. Мандес мав змогу слухати лекції та приймати участь в семінаріях університетів Геттінгена, Берліна, та Бонна. Користуючись керівництвом професорів: Лео, Кірхгаффа, Бгохелера, працював у бібліотеках та музеях вказаних вище міст.²³

Після повернення з відрядження в 1897 році М.І. Мандес продовжує працювати в Новоросійському університеті, де читав лекції по класичній філології, в якості приват-доцента. 12-го травня 1898 року захистив дисертацію на ступінь магістра грецької словесності. Слід вказати на те, що цей період в житті, тоді ще молодого дослідника, був найбільш динамічним. Так з настанням канікулярного часу в 1898, 1899, 1900 роках він здійснював наукові поїздки за кордон, що в значній мірі поглиблювало його пізнання античної історії, через ознайомлення з безпосередніми джерелами.

По завершенню одного з таких відряджень, у відповідності до наказу по громадянському відомству виданого 14-го вересня 1901 року за № 74, М.І. Мандеса призначено екстра-ординарним професором історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині. Ця подія

²² НВЧОДА. – ф. – 1105. – оп.1. – Спр. – 1086. – Арк. – 10.

²³ Там само. – Арк. – 74.

в свою чергу була пов'язана із поданням заяви 1 січня 1901 року М.І. Мандесом до цього навчального закладу, після оголошення конференцією останнього, про конкурс на заміщення вільної кафедри грецької словесності.²⁴

Ще до офіційного початку роботи в Ніжині Мандес отримав диплом, що засвідчував його ступінь магістра грецької словесності:

«Окончивший курс Имперского Новоросійскаго Университета по историко-филологическому факультету сѣ дипломом первой степени МИХАИЛЪ МАНДЕСЪ, после публичнаго защищения диссертации под заглавиємъ: «Мессенския войны и возстановление Мессеніи. История и традиція», написанной им для получения степени магистра греческой словесности, 30 мая 1898 года, на основании 30 ст. § 1. п. 2. Устава Императорских Російских университетовъ 1884 года, утвержден имъ, советомъ, в означенной степени. В удостоверении чего и дан ему, г. Мандесу, сей диплом за надлежащими подписями и приложением казенной печати. диплом № 3786. Одесса сентября 4-го 1901г.»²⁵

В Ніжині М.І. Мандес здійснив відносно швидкий та стабільний кар'єрний ріст. Так наказом по громадянському відомству від 12-го жовтня 1902 року за № 92 його утверджено в ранзі колегіального радника зі старшинством з 14-го вересня 1901 року.²⁶

Наступна зміна в послужному списку науковця відбулася 24-го липня 1903 року коли його призначили ординарним професором історико-філологічного інституту князя Безбородька. Височайшим наказом по громадянському відомству від 5 березня 1904 року за № 17 назначений у відповідності до займаної посади в ранзі штатного радника зі старшинством з 24-го липня 1903 року.

Після публічного захисту дисертації на тему: «Историко-критический коментарий Диодора к Фукидиду и Геродоту», 29-го грудня 1901 року, радою Імперського Новоросійського Університету утверджений в ступені доктора грецької словесності. Підтвердженням цього є диплом, виданий 20-го листопада 1904 року за № 7042.²⁷

²⁴ НВЧОДА. – ф. – 1105. – оп.1. – Спр. – 1086. – Арк. – 43.

²⁵ Там само. – Арк. – 50.

²⁶ НВЧОДА. – ф. – 1105. – оп.1. – Спр. – 1086. – Арк. – 75.

²⁷ Там само. – Арк. – 63.

За відмінну та наполегливу працю, М.І. Мандеса було нагороджено орденом св. Станіслава 2-го ступеня, про що свідчать дані наказу виданого 01-го січня 1904 року за № 1.

Працюючи в Ніжинському історико-філологічному інституті М.І. Мандес не припиняв здійснення майже щорічних, за винятком 1902 року, закордонних відряджень. Більше того, саме тут він знайшов ряд своїх однодумців з якими неодноразово й від'їздив за кордон. Серед таких, зокрема, можна виділити Михайла Несторовича Сперанського та Августа Августовича Мартова.²⁸

Після п'яти років праці в Ніжині, М.І. Мандес вирішує припинити наукову діяльність, принаймні в цьому навчальному закладі, і пише заяву про звільнення у відставку, перебуваючи в цей час в Берліні – 01 серпня 1906 року. Офіційно ж його робота в Ніжині кінчилась 7 жовтня 1906 року.²⁹

Приступаючи до розгляду наукових праць М.І. Мандеса, слід відзначити те, що незважаючи на його, відносно короткий період роботи в Ніжині, ми маємо змогу ознайомитися з низкою його праць. Саме ці праці й сприяють відтворенню основних ідей дослідника.

Досить значне місце серед джерел з античної історії Греції в творчому доробку М.І. Мандеса, належить «Історії» Діодора. Цей твір автор розглядає в своїй праці «Опыт историко-критического комментария к греческой истории Диодора».

Головне запитання, яке М.І. Мандес ставить перед собою – з'ясування змісту праці Діодора та розкриття процесу і методів його роботи, при написанні історії.

М.І. Мандес вказує на те, що вирішити це запитання можна шляхом ряду досліджень, що ставлять перед собою за мету детальне вивчення твору Діодора, частина за частиною. Єдиний науковий метод, з якого має виходити дослідження – це філологічний метод вивчення писемних пам'яток історії.

Дослідження праці Діодора М.І. Мандесом було здійснене не тільки в якості вивчення писемної пам'ятки історії Греції. Дослідник ставив перед собою й інше завдання – з'ясувати якість роботи античного історика. Для вирішення цього завдання, він здійснює детальний аналіз «Історії» Діодора, порівнюючи її з працею Фотія.

²⁸ Там само. – Арк. – 66.

²⁹ Там само. – Арк. – 70.

Перш за все дослідник вказує на той факт, що Діодор і Фотій подають два тексти, що розкривають одну й ту ж тему. До того ж ці тексти досить схожі. Схожість стосується не тільки змісту, але й форми викладу. Діодор і Фотій розповідають одне й те ж своїми словами, близько притримуючись тексту першоджерела.³⁰

Так Діодор закінчує свою історію описом Західної Ефіопії і вказує на ті джерела, якими він користувався. Перед нами постає цілий ряд джерел, які він знав, але більшість з них викликали сумнів та недовіру ще в той час. Діодор був особисто в Єгипті, де мав можливість спілкуватися з жрецькими, зустрічатися з послами, які приходили з Ефіопії. Користуючись таким оточенням Діодор визначав достовірність відомостей, які він відкрив для себе читаючи різні джерела. Діодор відверто зазначає, що ніяких посягань на оригінальність твору він не виявляє. Так як не за розповідями послів та жреців була написана його історія. Він лише перевіряв відомості істориків і подав ті з них, які найбільш відповідали підібраним фактам.

Наступною працею М.І. Мандеса, до якої ми звертаємося в даній науковій роботі є «Задачи истории античных литератур». Дана праця є особливо цінною для нас, так як саме в ній ми можемо знайти ті умови та особливості, в яких відбувався процес становлення та першопочаткового розвитку такого виду античної культури як література.

Певний акцент при розкритті даного питання автор робить на особистостях, що стояли біля витоків античної літератури. Так він, зокрема, вказує на внесок Горія в цій сфері, й зазначає, що Горій зовсім не багато вніс в той запас ідей, яким жили греки – і не в них його значення, але він створив художню прозу. Саме Горій створив нову художню форму – і для історика-літератора, він має надзвичайно велике значення.³¹ Наступним суб'єктом творення літератури цього часу, на якому зупиняється в своєму дослідженні М.І. Мандес, є Лівій Андронік. Так автор говорить, що Андронік навіть і не створював нових форм, він лише адаптував форми грецької літератури до потреб римського суспільства і тому справедливо вважається батьком римської літератури.

³⁰ Мандес М.І. Опыт историко-критического комментария к греческой истории Диодора. Одесса, 1901. С.478

³¹ Мандес М.І. Задачи истории античных литератур: Вступ. Лекция, читанная в Нежинском Ист.-филол. Ин-те. 9 окт. 1901 // Изв. Ист.-филол. Ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1901. – Т.19. – С. 12.

Особливістю, притаманною досліднику, яку можна виділити на прикладі даної роботи є те, що він використовує цілі, логічно пов'язані ланцюги інформації. Так це особливо чітко проявляється при розкритті проблеми формування видів культури в античному суспільстві. Як зазначає дослідник, епос, лірика, драма не з'явилися готовими, певний час існувала їх єдність із якої вони поступово й виокремились. Музика, танці, слово – все це було єдине ціле, яке поступово зазнавало розмежування і ще у відносно пізній час не зазнало його в повній мірі. Більшу або меншу вираженість цього синкретизму і можна зустріти в окремих видах мистецтва античного часу.³²

Одним з перших висновків, до яких приходять науковець є те, що література являється виразником філософських, релігійних, соціальних та багатьох інших ідей. Так як усвідомлено, чи не усвідомлено творець виражає їх.

Повертаючись до витоків становлення літератури в Греції, у відповідності до наукових поглядів М.І. Мандеса, слід вказати на те, що грецька трагедія створилася в період високого підйому героїчного духу суспільства. Ще не закінчилися греко-перські війни, коли греки зробили неможливе. Старі традиції та вірування в богів і героїв, залишалися не змінними, так як допомагали грекам в найскрутніші моменти. А от силу героїчного духу, який став виявом віри у досягнення перемоги над ворогами і виразили греки у формі своєї трагедії.³³

Змінювалися часи, разом з ними змінювалися й настрої в грецькому суспільстві. Зазнали змін погляди, переконання, вірування. У відповідності до чого, місце гранідозних концепцій Есхіла замінили нові, більш філософські але менш помпезні погляди та ідеї Еврипіда. Ці нові ідеї втілювалися в стару форму «високої» трагедії, суперечили їй. Новий зміст ніяк не поєднувався зі старою формою, що зрештою призвело до розкладу форми й пристосуванню її до нових ідей.

Загалом же, роблячи певний висновок по даній праці, слід сказати про те, що після ґрунтового опису та історії становлення античної літератури М.І. Мандес приходять до сповненого переконливисю висновку. Саме митці античності створили літературні форми. Вони ж

³² Там само. – С. 13.

³³ Мандес М.І. Задачи истории античных литератур: Вступ. Лекция, читанная в Нежинском Ист. – филол. Ин-те. 9 окт. 1901 // Изв. Ист-филол. Ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1901. – Т.19. – С. 22.

високо цінували досконалі форми, більше, ніж якісь інші (більш пізні літератори) зуміли знайти ту відповідність між формою і змістом, яка являє собою красу.³⁴

Антична література вводить нас в сферу найвищої ідеї – ідею чистої людяності, чистоти оцінки людини, як людини в найбільш високих проявах її діяльності. Саме в давній літературі було знайдено для цієї вищої ідеї найбільш досконалу форму. «Проникнутися этой идеей, научиться наслаждаться тем совершенством красоты, в сиянии которой она явилась в произведениях античного искусства – вот та высокая награда, которая ожидает всякого, кто всем сердцем отдастся изучению античной литературы»³⁵, – ось ті слова якими завершується дана праця. Після цих слів дійсно таки зростає зацікавленість до вивчення особливостей процесу становлення в античному суспільстві літератури, як окремого виду мистецтва. Основні положення стосовно якого й намагався подати М.І. Мандес у цій своїй праці.

Та Мандес досліджував не лише грецьку літературу, а й філософію. Крім того в цього науковця є окрема праця «Огонь и душа в учении Гераклита», присвячена з'ясуванню особливостей становлення філософських поглядів у античну добу. В певній мірі дана робота базується на основі розбору ідей Геракліта.

Як ми знаємо, в давні часи, носіями світоглядних традицій були філософські школи, які акумулювали в собі досвід попередніх поколінь та намагалися дати самостійні відповіді на ряд запитань, що здавна цікавили людину. Беручи до уваги особливості тих проблем, якими найбільше цікавилися філософи цього часу, в певній мірі можна судити й про загальні світоглядні тенденції в античному суспільстві. А це в свою чергу є рівнем культурного життя того часу.

В даній же праці М.І. Мандес подав власне бачення та трактування того, що являли собою вогонь і душа у вченні Геракліта. Зокрема, ми бачимо, які питання найбільше цікавили античного філософа: проблема походження та існування світу, душі в цьому світі і особливо цікавим є його погляд на проблему смерті людини.

³⁴ Там само. – С. 24.

³⁵ Мандес М.И. Задачи истории античных литератур: Вступ. Лекция, читанная в Нежинском Ист. – филол. Ин-те. 9 окт. 1901 // Изв. Ист-филол. Ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1901. – Т.19. – С. 24.

Аналізуючи зміст та значення ідей Геракліта М.І. Мандес скористався рядом джерел, яким він дав власну класифікацію: достойні, стоїчні та більш пізні.³⁶

На основі результатів аналізу джерел дослідник приходять до наступних висновків. Так він зазначає, що Геракліт у своєму вченні стосовно перетворень всього існуючого на вогонь був цілком послідовним. Це пояснюється його відповідністю до наведених ідей Платона про вічність та неперервність розходження подібного. У вогні Геракліт вбачає першопочаток всього. Так навіть якщо вогонь існує у вигляді води, землі, повітря – всеодно він залишається тим же вогнем. Коли ж світ перетворюється на вогонь, він не стає мертвим, так як вогонь існує вічно і являє собою рух, боротьбу.³⁷

Досить цікавою є думка М.І. Мандеса стосовно ідентичності між вогнем і душею. Цю ідентичність автор доводить на основі Гераклітівського фрагменту № 36. Разом з тим, він аргументує свою думку стосовно помилкового характеру давніх свідчень та нових гіпотез стосовно походження душі і вогню із землі. Дану аргументацію дослідник приводить на основі розбору тексту мовою оригіналу. Паралель із відомими вже нам висловами Геракліта цілком зрозуміла. Душа є вогонь, стадіям зміни душі відповідають стадії зміни вогню.³⁸ Але, як зазначає автор, простим паралелізмом рядів це бути не може. Як би то не було, душа є однією з модифікацій вогню – так як все є одним з етапів на шляху вічних метаморфоз вогню. Якщо ж її метаморфози ідентичні метаморфозам вогню, то це можливо лише в тому разі, коли вона і є не що інше, як вогонь.

На основі ґрунтовного розбору джерела, М.І. Мандес приходять до того, що Геракліт вважає життя душі неперервним загоранням та згасанням. І ця вічна зміна душі є закон душі, вона ж є і її потреба.

Як зазначалося вище, цікавим моментом в даній праці є погляд дослідника на розуміння Гераклітом проблеми смерті. Так ми дізнаємося, що Геракліт вважав, нібито люди без сумніву бажають померти. Але автор називає це відпочинком: «В мире отдых возможен только в перемене: для живого она есть смертью. Мир находится под

³⁶ Мандес М.И. Огонь и душа в учении Гераклита // Зап. Имп. Одесского об-ва истории древностей. – Одесса. – 1912. – Т. 30. – С. 260.

³⁷ Там само. – С.264.

³⁸ Там само. – С.272.

постоянным влиянием желанія перейти из одного состоянія в другое.»³⁹

Як же дивиться Геракліт на долю душі до і після смерті? На думку М.І. Мандеса це запитання є не мало важливим. Особливо в тому аспекті, що стосується відношення душі до вогню. Те, що Геракліт визнає за сукупність душ – не підлягає сумніву. Само собою зрозуміло, що кожна людина має свою власну душу, що окрім світової душі, якщо така існує взагалі, є й душа окремої людини.

На завершення даної роботи автор вказує коло найбільш достовірних джерел, яким він і надавав перевагу при написанні дослідження. До останіх віднесено: автентичні уривки з праць самого філософа, замітки Нумія, який як вказує дослідник, цитував Геракліта.⁴⁰

Проаналізувавши праці М.І. Мандеса, ми приходимо до висновку про те, що дослідник досить детально вивчав особливості становлення та розвитку античної літератури, її місце в античному суспільстві. Так ми бачимо в яких умовах та за безпосередньої участі кого формувалася антична література у першопочатковому своєму вигляді. Також досить детально автор описує й розвиток філософської думки античності на прикладі представника школи стоїцизму в Греції – Геракліта.

Анатолій Федорович Семенов – дослідник джерел античності. Анатолій Федорович Семенов народився в родині доктора медичних наук в Мюнхені в 1863 році. Після навчання в гуманістичній гімназії міста Фрейзинга, в 1883 році вступив до числа студентів Мюнхенського університету на перше відділення філософського факультету. У 1888 році, склавши державний іспит, отримав право викладати давні мови в Баварських державних гімназіях. Переїхавши до Петербургу, склав у 1892 році іспит при університеті на звання вчителя гімназії і прогімназії, а також на ступінь магістра грецької словесності. Першого січня 1894 року розпочав державну службу в якості вчителя давніх мов у другій Київській гімназії. У 1895 А.Ф. Семенов захистив дисертацію на ступінь магістра при університеті святого Володимира. З 1896 до 1906 року читав лекції студентам того ж навчального закладу, в якості приват-доцента. У 1898 році А.Ф. Семенов паралельно працював у Києво-

³⁹ Мандес М.І. Огонь и душа в учении Гераклита // Зап. Имп. Одесского об-ва истории древностей. – Одесса. – 1912. – Т. 30. – С. 279.

⁴⁰ Там само. – С. 278.

Печерський гімназії. У 1900 році був нагороджений орденом святого Станіслава 3-го ступеня, а в 1904 році – орденом святої Анни теж третього ступеня. В 1905 році А.Ф. Семенов займався викладацькою діяльністю в приватній школі В.І. Петра. В 1905 році знову переїхав до Петербурга де викладав у покровській жіночій та ларинській чоловічій гімназії. В 1909 році А.Ф. Семенову присвоєно орден святого Станіслава другого ступеня. З 1907 до 1911 був приват-доцентом Петербурзького університету. А з 1911 року був призначений екстраординарним професором історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині.⁴¹

На наш погляд найвагомішою з обраної теми є відома праця А.Ф. Семенова «Греческий лирик Семонид Кеосский и отрывки его поэзии». Семонід без сумніву був великою людиною в античній грецькій літературі. Його ще за життя цінували не менше, ніж його суперника Піндара.

Для того, щоб більш глибоко зрозуміти зміст уривків з творів Семоніда, А.Ф. Семенов пропонує проаналізувати час в який жив та творив поет. Цей аналіз подано у формі розгорнутої, сповненої дискусійними питаннями із залученням різних поглядів на життя Семоніда, біографії. Ця біографія створена на основі ряду відомостей про поета, як за джерелами з давньогрецької історії так і за поглядами та думками стосовно даного питання з боку західно-європейських дослідників. Загалом дана біографія проливає світло не лише на окремі факти з життя поета, а ще й розкриває особливості його світогляду. Так, в основі його світогляду лежав глибокий песимізм. Але це ще не значить, що в житті Семонід не знаходив гарних сторін. Він знав і цінував радощі життя, завдяки яким люди бодай на короткий час мають змогу забути про негаразди. Песимізм не доводив поета до відчаю і не примушував його ненавидіти життя. Навпаки Семонід любив його. Він був дійсним елліном і до того ж іонійцем, а відомо, що життєрадісність була особливою рисою цього народу.

Після з'ясування біографічних відомостей про давньогрецького поета перейдемо до розгляду його поезії. Так як Семонід прожив довге життя, то й написав він досить багато творів. Проте, не зважаючи на це

⁴¹ Семенов А.Ф. // Изв. ист.-филол ин-та кн. Безбородко в Нежине. 1901-1912. Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1913. – С.55-56.

творів, що збереглися до нашого часу досить мало. Збереглися лише короткі уривки з великих ліричних віршів. Пояснити причину цього явища досить складно. У всякому разі тут не відіграло роль зневажливе ставлення до спадщини поета з боку прийдешніх поколінь. Перш за все таке твердження впливає з того, що твори родича Семоніда – Вакхіліда були знайдені, при тому, досить велика їх кількість. Нічого не можна сказати й про час коли були втрачені твори Семоніда. Але залишається без сумніву той факт, що їх читали ще за Августа, наприклад, Горацій, читали їх і за Юліана Відступника в IV столітті.

Найбільш поширеними формами творчості Семоніда були популярні в той час: пеани, гіпорхеми, гімни, схолії, дифірамби, епіграми.⁴²

З поміж гімнів збереглися три вірші й три заголовки віршів на честь Посейдона, Зевса, та Вітру. Подібно, до того, як Семонід у своїх гімнах, гіпорхемах, пеанах оспівував богів, так він оспівував і смертних в тренах (плачах), епінікіях та енкоміях. Слово енкомія отримало значення похвальної пісні. Тоді ж з'явилися й різні їх види в залежності від мотиву та обставин урочистих подій. З'явилися енкомії застольні, похвальні пісні з нагоди перемоги на національних змаганнях, а також ті, які виконувалися на похороні, коли оспівувалася слава небіжчика.

Епінікії Семоніда розрізняються в залежності від виду змагань. Не відомим залишається питання чи розподілялися вони за місцем перемоги. В одній з промов Семоніда, віднесених до епінікій, йдеться про народження Гермеса, це дає підстави вважати, що в його творчості помітну роль відіграла міфологія.

В тренах Семонід оплакував смерть однієї особи, або ж цілої групи осіб. Збереглося два уривки, що відповідають даній тематиці. Один з них стосується смерті Скопадів у Фесалії, інший же присвячений невідомим особам. Також до тренів можна віднести вірш присвячений воїнам, що загинули при Фермопілах. На думку видавців творів Семоніда так звана жалоба Данаї також була поміж тренів. З цією точкою зору А.Ф. Семенов категорично не погоджується, й спростовує її, вказуючи на те, що в даному вірші не оплакується чиясь

⁴² Семенов А.Ф. Греческий лирик Симонид Кеосский и сохранившиеся отрывки его поэзии. // Изв. ист.-филол ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1912 – Т.27. – С. 3

смерть. Тому нема жодних підстав відносити її саме до тренів Семоніда.⁴³

Від парфеній та просодій античного автора нічого не залишилось, відомості ж про самі ці твори можна знайти в працях Плутарха, який згадує про подібні твори Алкана та Вакхіліда – родича Семоніда.

Окрім ліричних творів, що були призначені для співу, у літературній спадщині Семоніда були й твори призначені для рецитації – його елегії. Слід наголосити на тому, що Семонід здобув собі славу саме в цьому жанрі літератури. Елегією про воїнів, що загинули при Фермопілах він переміг на поетичному змаганні Есхіла. Даючи загальну характеристику елегіям Семоніда можна підкреслити ту їх особливість, що майже всі вони головним чином відображали події пов'язані з греко-перською війною. Дійсно таки, із елегій що збереглися дві присвячені битві при Марафоні і п'ять присвячені битві при Платеї. До того ж є відомості й про те, що існувала елегія присвячена битві при Саламіні.⁴⁴

Не зважаючи на те, що Семонід мав не аби який хист до написання елегій, особливо великої слави він досяг своїми епіграмами. А.Ф. Семенов визнає той факт, що відомості про це базуються на більш пізніх джерелах, а більшість епіграм, що збереглися просто приписані Семоніду. Однак дослідник вказує, якби Семонід не прославився в такому жанрі літератури, то мало ймовірним залишався б той факт, що хтось би присвоїв йому таку значну кількість епіграм. Слід вказати, що приписування епіграм стосується не тільки Семоніда, їх приписували й іншим давньогрецьким поетам, але ж не в такій значній кількості як Семоніду. До того ж більшість епіграм були приписані Семоніду набагато раніше, в часі, ніж відомості з яких нам стає відомо про Семоніда як видатного автора епіграм.

Оцінити поетичний характер епіграм Семоніда досить складно. А.Ф. Семенов вказує на те, що завдання по визначенню, які з епіграм належать в дійсності Семоніду, а які з них просто приписані йому – найскладніше завдання філології. Це перш за все пояснюється малим обсягом епіграм так, що визначити їх авторство керуючись мовою та формою викладу, майже не можливо. Не дивлячись на це, серед всіх

⁴³ Семенов А.Ф. Греческий лирик Симонид Кеосский и сохранившиеся отрывки его поэзии. // Изв. ист.-филол ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1912 – Т.27. – С. – 8.

⁴⁴ Семенов А.Ф. Греческий лирик Симонид Кеосский и сохранившиеся отрывки его поэзии. // Изв. ист.-филол ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1912 – Т.27. – С.12.

приписаних Семоніду епіграм, загальна кількість яких близько ста, відмічена особлива риса, притаманна майже всім – урочиста серйозність. Це в переважній більшості стосується надгробних епіграм та епіграм-повідомлень.

В меншій мірі Семоніду притаманні сатиричні вірші, сюди можна віднести хіба що епіграму на родоського поета Тімокреонта.

Проте, найбільш відомими епіграмами Семоніда залишаються ті, в яких він прославляє героїв греко-перських війн, а особливо твори на честь героїв Фермопіл.⁴⁵

Перед А.Ф. Семеновим постає запитання, яким чином, такі незначні за обсягом вірші принесли таку велику славу їх автору? Відповідь на це запитання дослідник вбачає в наступному. Складання епіграм потребувало особливого оригінального хисту, яким володів далеко не кожен поет. В епоху Семоніда, цей вид поезії зберігав ще свій першопочатковий характер поезій надписів. Такі надписи не повинні були перевищувати чітко встановлені обсяги, виходячи з обмеженості місця на гробниці чи на предметі, що мав призначення іменного подарунка. Частково це пояснювалося просто по естетичній причині. Так як досить великий за обсягом надпис не відповідає пам'ятнику чи речі, які мають говорити самі про себе. Цю особливість помітив і Платон, визначивши найбільший обсяг віршів призначених для надгробних написів саме в чотири стрічки. В такому обмеженому об'ємі слів автор мав багато чого висловити. Так зокрема А.Ф. Семенов виділяє такі головні пункти:

- Точне повідомлення про причину спорудження пам'ятника;
- Оцінити події так, щоб справити на читача якомога більше враження.⁴⁶

Це в певній мірі викликало труднощі, які поети мали вирішувати. Так, наприклад була потреба вказувати імена, а вони не завжди легко вкладалися в розмір. Так, ім'я Арістогітона, Семоніду довелося розділити між двома стрічками. В результаті чого в одній з них було написано Арісто, а в іншій гітон, що в свою чергу може викликати труднощі в розумінні самого надпису. Окрім імен, багато самих фактів були непоетичні, наприклад, цифри. Дійсно в деяких епіграмах, що

⁴⁵ Семенов А.Ф. Греческий лирик Симонид Кеосский и сохранившиеся отрывки его поэзии. // Изв. ист.-филол ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1912 – Т.27. – С.14

⁴⁶ Там само. – С. 17.

приписуються Семоніду помітна певна сухість обумовлена вище вказаними факторами.

Очевидно Семонід відрізнявся особливістю та неповторністю свого хисту складати короткі, але влучні епіграми. Як зразки подібних епіграм, здавна, приводять відомі епіграми у Фермопілах. В кожній з яких відчувається глибока думка.

А.Ф. Семенов зазначає, що головна думка епіграм – це патріотизм. Не менш величне почуття висловлює епіграма на Леоніда і його соратників. Батьківщина довірила їм захист Фермопільського проходу, вони на це погодились. Правда не дивлячись на це ворог вторгся в «серце Елади», але ніхто не міг їх звинувачувати в тому, що вони не виконали свій обов'язок. Вірність перед обов'язком – ось що оспівано в епіграмі. Також в цій же епіграмі зафіксовано й звернення до прохожого, щоб той приніс в Спарту невітшну звістку про те, що ворог захопив Фермопіли, а з поміж їх захисників повідомлення принести ніхто не міг, так як всі вони вірні перед обов'язком, полягли на місці битви. В епіграмі Мегестію, як зазначає А.Ф. Семенов – особистого товариша Семоніда, прославляється його самопожертва, яку зробити було особливо не легко насамперед тому, що він, на думку самого Семоніда, був провидцем і знав про неминучу свою загибель. Тим паче, це його не спинило і він до самого кінця залишався біля спартанського царя.

Таким чином в трьох фермопільських епіграмах оспівано три однаково звитяжні почуття – патріотизм, вірність перед обов'язком та дружба. Взагалі помітною є та особливість, що поет вмів у своїх епіграмах підводити конкретний факт під якусь загальну ідею. Наприклад, в одній з епіграм Семоніда про факт перемоги афінян над персами, висловлено думку про нещасливу долю переможених, яку грекам вдалося оминути завдяки цій перемозі.

Особливу увагу А.Ф. Семенов звертає на вірш під назвою «Правління Камбіса і Дарія», написаний дорійською мовою. Це повідомлення давнього переписувача – Свіди викликало ряд тлумачень в колах західно-європейських дослідників, стосовно того, чому Семонід вирішив написати вірш дорійською мовою та ще й про правління Камбіса та Дарія. Так, історик, дослідник грецької лірики Ульрісі запропонував три гіпотези стосовно написання цього вірша, проте, вони були піддані критиці з боку інших дослідників, які

пропонували свої погляди стосовно причин написання цього вірша. Всі вони, як стверджує А.Ф. Семенов, не пояснювали той факт, що вірш було написано на дорійському діалекті. На цьому діалекті, на думку дослідника, міг писати тільки поет дорієць за походженням, або ж поет, що належав до якоїсь іншої грецької спільноти, але тоді це мало бути виключно твором, що відносився б до хорової лірики. В свою чергу факт правління вищевказаних царів навряд чи міг слугувати сюжетом для хорової пісні. Більш прийнятною залишається та думка, що Семонід лише згадав про правління Камбіса й Дарія в якомусь із своїх віршів.⁴⁷

Також, з праці А.Ф. Семенова ми дізнаємося про те, що Семонід складав загадки та імпровізації. Арістотель так відгукувався про останній вид творчості поета. Все це позбавлене здорового глузду й само собі суперечить. Так він висловлювався перш за все про «Довгу промову» Семоніда. Олександр з Афродисії відповідає на це твердження Арістотеля так, ніби то Семонід в цьому своєму творі відображав рабів, які вибачалися перед своїм господарем за якусь провину. Можливо це був мім, адже цей вид поезії був поширений в Південній Італії та Сицилії. Пам'ятаючи те, що Семоніду доводилося бувати в тих місцях, можна припустити, що він вирішив спробувати свої творчі сили в цьому виді поезії. В час, коли Семонід ймовірно був у тих краях, ще жив Епіхарм в Сіракузах, який у своїх мімах описував характерні особливості різних класових прошарків населення, наприклад, селян. Тому нема нічого дивного в тому, Семонід після спілкування з цим поетом, вирішив написати мім, в якому відобразив особливості становища рабів.

Семоніду також приписували дві загадки у віршах, які А.Ф. Семенов знаходить у Афенея, який в свою чергу взяв їх з творів Хамеллеонта. Те, що вони не могли належати Семоніду Кеоському, стає очевидним вже з того, що вони містять натяки на поетів другої половини V-го та початку IV-го століття. Вірогідно, ці загадки виникли або ж на святах, де було звичаєм забавлятися загадками, або ж в риторичних школах. Досить правдоподібним видається й те, що в цих школах виникли й імпровізації, які приписуються Семоніду.

⁴⁷ Семенов А.Ф. Греческий лирик Симонид Кеосский и сохранившиеся отрывки его поэзии. // Изв. ист.-филол ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1912 – Т.27. – С.24

Дослідник вказує на те, що навряд чи існувало повне зібрання творів Семоніда створене ним самим. Взагалі це не було притаманним поетам того часу. Також нічого не можна сказати й про те, чи існувало взагалі коли-небудь повне зібрання творів Семоніда.

Звичайно можна припустити, що Александрійські філологи, які видали твори Піндара не залишили поза своєю увагою й найбільшого його опонента – Семоніда. Але вчений наголошує на тому, що це тільки припущення, яке не має, на жаль, серйозної аргументації. Без сумніву залишається той факт, що існував збірник малих творів Семоніда – епіграм. Питанням, що стосується часу написання такого збірника цікавився дослідник творчості поета – М. Боас. Зокрема, він заперечував точку зору ще одного дослідника творчості Семоніда, Пречері, який вважав, що автор першого збірника епіграм Семоніда особисто подорожував по Греції і встановлював, які епіграми з викарбуваних на пам'ятниках різного роду дійсно належать Семоніду. Нові ж знахідки довели, що багато з приписаних йому епіграм ніколи не були викарбувані на зазначених пам'ятниках. Деякі з пам'ятників були знайдені, але ніяких написів на них не виявлено. В інших випадках стає очевидним, що автор збірника не подає епіграму в тому вигляді, в якому вона дійсно була викарбувана на пам'ятнику, а подає в іншій формі. На думку А.Ф. Семенова, в такій, яку він знайшов у літературному переказі.

В результаті довготривалих роздумів та аналізу значної кількості відомостей, А.Ф. Семенов приходять до висновку про те, що збірник з'явився десь між 335 та 330 роками до н. е. Автором його очевидно був якийсь переписувач. Цей збірник епіграм Семоніда був включений Мелеагром в його велику збірку епіграм різних авторів. Він сам про це говорить в епіграмі, що стоїть на початку цього збірника. Можна припустити, що збірка епіграм Семоніда увійшла не повністю до загального збірника Мелеагра, а лише деякі її частини. В антології Константина Кефали ця частина збірника епіграм Семоніда була скорочена вдруге. Дослідник припускає, що збірник піддавався ще одному скороченню.⁴⁸

⁴⁸ Семенов А.Ф. Греческий лирик Симонид Кеосский и сохранившиеся отрывки его поэзии. // Изв. ист.-филол ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1912 – Т.27. – С.43

В останньому збірнику епіграми Семоніда запозичені з попередньої збірки, до того ж змішані з епіграмами, які зберігалися в різних авторів у якості цитат. Епіграми взяті з творів ряду авторів також мали різне походження. Так одні з них належали до збірки епіграм Семоніда – цю групу епіграм Боас позначає літерою -S-, інші ж епіграми мали відмінне від попередніх походження – цю групу Боас позначає літерою -A-. Відрізнити ці дві групи епіграм можна лише звертаючи увагу на форму написання окремих слів.

Оперуючи такими відомостями, А.Ф. Семенов стверджує, що всім цим дослідженням не потрібно надавати якогось великого значення. В дійсності, якщо визнати те, що збірник було видано в 400 році або ж між 335-330 роками до н.е., а до того часу приналежність тієї чи іншої епіграми до творів Семоніда визначалася лише шляхом усного переказу, то авторитет цього збірника навряд чи має велике значення в питанні, що нас цікавило. Так як усні перекази про це через 60 чи 150 років після смерті поета, слід визнати, були не надійним джерелом.⁴⁹

А.Ф. Семенов зазначає, що в дійсності не існує жодної епіграми, автором якої можна було б визнати Семоніда, керуючись точними свідченнями або ж його сучасників, або ж авторитетного дослідника літератури найближчого до нього в часі. В кожному окремому випадку доводиться детально вивчати всі аргументи за і проти і на основі такого детального розбору всіх даних робити ті чи інші висновки. На жаль, відносно багатьох епіграм висновки настільки бідні, що доводиться робити лише умовні висновки. Тобто існує лише ймовірність того, що дана епіграма створена саме Семонідом.

Підсумовуючи, А.Ф. Семенов вказує, що якби існувало хоча б декілька епіграм Семоніда, які не викликали б жодного сумніву стосовно авторства, тоді дійсно можна було б приписувати чи спростовувати авторство Семоніда стосовно цілого ряду творів. Але в ситуації що склалася це зовсім не можливо.⁵⁰

При не значному обсязі творчої спадщини Семоніда, й до того ж сумнівному авторстві ряду уривків та епіграм, що йому приписуються, досить складним постає завдання з'ясування індивідуальності мови

⁴⁹ Семенов А.Ф. Греческий лирик Симонид Кеосский и сохранившиеся отрывки его поэзии. // Изв. ист.-филол ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1912 – Т.27. – С.49.

⁵⁰ Там само. – С. 63.

давньогрецького поета. Проте, цим завданням займалася велика кількість дослідників історії літератури античної Греції.

Відповідно до загальноприйнятої думки Семонід писав елегії на мові Гомера, на так званому епічному діалекті. В мелічні вірші – призначені власне для співу, він вставляв численні дорійські форми слів. Крім того в мелічних уривках Семоніда зустрічаються, хоча й досить рідко еолійські форми слів.

Таким чином після вивчення наукового дослідження А.Ф. Семенова присвяченої творчій спадщині Семоніда Кеоського, можна можна зробити висновки не тільки про те, наскільки детально та обережно дослідник ставився до античних відомостей, що впливає з його виважених висновків, а й про місце та роль творчості самого Семоніда в античній літературі.

Так відповідно до традиції, Семонід був першим поетом, який писав пісні на замовлення і брав за це плату. Під його іменем до нас дійшли приблизно 100 епіграм (автентичність багатьох сумнівна). Частина з них – реальні написи, надгробні або присвятні, деякі являють собою поминальні елегії і деякі – пародії або приклади технічної винахідливості автора. Кращі епіграми присвячені греко-перським війнам. Він писав пісні й епіграми на честь героїв, що загинули за вітчизну, серед інших пісні, присвячені битвам під Артемізією та Саламіном. Він є першим поетом, про якого ми знаємо, що він прославляв у хорових піснях перемоги, здобуті на іграх; Семонід працював у традиційних жанрах хорової лірики, писав гімни до богів і дифірамби, від яких збереглися тільки фрагменти, хоча – як хвалиться в епіграмі сам поет – його дифірамби 56 разів одержали нагороду.

Про авторитет Семоніда свідчить і той факт, що саме йому, іонійцю спартанці доручили увічнити пам'ять своїх воїнів, що загинули при Фермопілах. У цьому фрагменті Семонід об'єднав трен з енкомієм: жалощі поступово переходять у хвалебну пісню.

Висновки. Після написання даного дослідження ми можемо зробити ряд висновків. Так у відповідності до першого завдання роботи ми з'ясували основні етапи, що стосуються життєвого та дослідницького шляху П.В. Нікітіна, М.І. Мандеса, А.Ф. Семенова. Для цього було опрацьовано низку необхідних матеріалів. Зокрема це архівні

спарви, словники, збірки «Известия истоико-филологического института», в яких подається інформація про викладачів та вихованців нашого навчального закладу.

Зробивши огляд біографічних відомостей, що стосуються вчених, праці яких ми аналізуємо в даній роботі, можна вказати певні моменти, що були притаманні всім їм.

✓ По-перше більшість з них здобували вищу освіту в Санкт-Петербурзькому історико-філологічному інституті. Виключення становить лише М.І. Мандес.

✓ Переважна більшість з них продовжували освіту за кордоном, де мали можливість слухати лекції і, відповідно, переймати передовий на той час досвід у вивченні давніх писемних пам'яток у загально визнаних науковців;

✓ Важливим моментом є й те, що всі дослідники мали можливість користуватися текстами античних римських авторів у закордонних бібліотеках, зокрема, римських.

✓ Дані викладачі були філологами, а саме знавцями давньогрецької мови та латині, однак паралельно вивчали й історичні проблеми. Тому більшість джерел, які вони досліджували – античні літературні твори.

Відповідно до другого завдання даної наукової роботи, здійснено аналіз наукової спадщини ніжинських дослідників античності. Так, дослідивши праці П.В. Нікітіна, ми можемо ствердити той факт, що він, як дослідник стародавніх текстів та мовознавець, зробив вагомий внесок, для більш чіткого та правильного розуміння джерел з історії Греції. Зокрема його праці в більшій мірі стосуються драматичних постановок у Стародавній Греції та урочистих промов визначних осіб тогочасного суспільства. Слід наголосити на тому що праці П.В. Нікітіна є досить важливими писемними пам'ятками з античної історії Греції. Так він у своїх дослідженнях античних текстів розкриває особливості проведення великих та малих Діонісій. Ґрунтовно зупиняється на процесі нагородження учасників. Аналізуючи тексти відомих творів Евріпіда та Арістофана, автор характеризує понижене становище жінки в давньогрецькому суспільстві.

Проаналізувавши праці М.І. Мандеса, ми приходимо висновку, що дослідник досить детально вивчав особливості становлення та розвитку античної літератури, її місце в античному суспільстві. Крім

того, можна з'ясувати в яких умовах та ким формувалася антична література у першопочатковому своєму вигляді. Також досить детально автор описує розвиток філософської думки античності на прикладі представника школи стоїцизму в Греції Геракліта. Досить значне місце серед джерел з античної історії Греції в творчому доробку М.І. Мандеса, належить «Історії» Діодора. Деякі статті М.І. Мандеса можна рекомендувати студентам для опрацювання під час вивчення тем по історії культури, зокрема античної літератури.

Стосовно досліджень А.Ф. Семенова, то на наш погляд, найціннішою є праця присвячена Симоніду, адже загалом його твори втрачені, тому сьогоднішньому студенту історика важливо познайомитися з цією роботою

Підводячи підсумок, слід відзначити, що до сфери досліджень ніжинських дослідників писемних джерел з античної історії Греції потрапили твори різноманітного характеру, завдяки чому ми маємо нагоду познайомитись з філософськими, історичними та драматичними текстами таких давніх авторів як: Геракліт, Симонід, Діодор та інших.

Третім завданням даної наукової роботи було встановлення наукової цінності перекладів античних джерел та коментарів до них. Слід відзначити те, що всі джерела, використані дослідниками були піддані трьом стадіям критики:

- Зовнішній, коли відбувалось точне прочитання тексту, очищення його від вставок та фальсифікацій, визначення походження джерела, його авторства;
- внутрішній, а саме співвіднесення автора з часом, який він описує, виявлення його світогляду;
- синтезу результатів перших двох критик, а точніше виявлення генеалогічного зв'язку джерел, співставлення джерел за ступенем їх достовірності та точності.

Саме на підставі таких тверджень можна сказати, що дослідження ніжинських науковців є досить вагомими при вивченні античної історії.

Стосовно методів роботи науковців, слід вказати на те, що вони були зумовлені специфікою самих писемних джерел. Тому для їх розбору та тлумачення найчастіше використовувався філологічний метод. Даний метод роботи полягав у тому, що на основі праць давніх

авторів та праць їх сучасників встановлювалися певні закономірності тогочасного написання творів. На основі цього співставлення дослідники не тільки встановлювали точне значення давніх текстів, а ще й визначали головний зміст, який вкладали в ці тексти їх автори.

З даного дослідження стає очевидним і те, що ніжинські науковці, працюючи з писемними джерелами античності, дотримувались таких основних принципів роботи:

- ✓ аналізу джерел інформації;
- ✓ опори на попередню традицію вивчення;
- ✓ розгляду об'єкта, що вивчається, в контексті сучасної йому історичної дійсності.

Отже, ніжинські дослідники були визначними перекладачами та дослідниками античних джерел і зробили гідний внесок, розширивши базу античних джерел, для кращого розуміння античної історії

Література

1. Ніжинське відділення Чернігівського обласного державного архіву. – ф. – 1105. – оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 169.
2. НВЧОДА. – ф. 1105. – оп.1. – Спр. 17. – Арк. 9.
3. НВЧОДА. – ф. 11.05. – оп. 1. – Спр. 12.83. – Арк. 99.
4. НВЧОДА. – ф. 11.05. – оп. 2. – спр. 32.30. – Арк. 29.
5. НВЧОДА. – ф. – 1105. – оп.1. – Спр. – 1086. – Арк. 88
6. НВЧОДА. – ф. – 1105. – оп.1. – Спр. – 1467. – Арк. 30.
7. Мандес М.И. Задачи истории античных литератур: Вступ. Лекция, читанная в Нежинском Ист. – филол. Ин – те. 9 окт. 1901 // Изв. Ист-филол. Ин – та кн. Безбородко в Нежине. – 1901. – Т.19. – С. 3-24.
8. Мандес М.И. Огонь и душа в учении Гераклита // Зап. Импер. Одесского об-ва истории древностей. – Одесса. – 1912. – Т. 30. – С.252-283.
9. Мандес М.И. Рец. на «Сравнительные жизнеописания Плутарха» в переводе В. Алексеева (СПб. 1891-1894) // Филол. обозрение. – 1894. – Т. 7. отд. 2 – С.170-176.
10. Мандес М.И. О филологическом методе изучения источников: Речь перед диспутом, произнесена в Новорос. Ун-те. Одесса, 1898. – 10 с.
11. Мандес М.И. Опыт историко-критического комментария к греческой истории Диодора. Одесса, 1901. 497с
12. Никитин П.В. Обзор эпитафических документов по истории антической драмы // Журнал мин-ва нар. просв. – 1881. – № 12. – Отд. классич. филологии. – С. 603-664.

13. Никитин П.В. Комедия Аристофана «Фесмофории» (Пер., и комент., П.В. Никитина. Посмертное издание С. Жебелева) // Журн. мин. нар. просв. – 1917. – № 1. Отд. классич. филологии. – С. 8-74, № 3-4. – С. 93-127 ; № 6. – С. 182-222.
14. Никитин П.В. К «Медее» Эврипида (ст. 234-596) // Журн. мин-ва нар. просв. – 1880. – №10. Отд. классич. филологии. – С.403-411.
15. Никитин П.В. Патмосские схолии к Демосфену // Изв. Ист. – филол. ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1879. – Т. 3. – Неофиц. Отд. – С.35-62.
16. Никитин Петр Васильевич // Брокгауз Ф. Ефрон И. Энцикл. словарь. – СПб. – 1897. – Т. 21. – С. 82.
17. Семенов А.Ф. Введение к чтению Феокрита. К., 1896. – 72с.
18. Семенов А.Ф. В области греческих древностей. СПб. 1910. – 34с.
19. Семенов А.Ф. Греческий лирик Семонид Кеосский и сохранившиеся отрывки его поэзии // Изв. ист.-филол ин-та кн. Безбородко в Нежине. – 1912. – Т.27. – С. – 1-64.
20. Гранатович Л.В. Викладачі Ніжинської вищої школи 1820-1920. історіографічний показник. Ч.1. – Ніжин. – 1998.
21. Дудка Р.А. Проблеми античної культури а працях ніжинських учених кінця ХІХ – початку ХХ століття // Література та культура Полісся. – 2006. – Вип.13. – С.174-181.
22. Изв. ист.-филол ин-та кн. Безбородко в Нежине. 1875-1900. Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1900.
23. Преподаватели и воспитанники. 1875-1900 гг. // Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. – 1913. – С. 82.
24. Преподаватели и воспитанники.1901-1912 гг. // Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. – 1913. – С. 64.
25. Самойленко О.Г. Розвиток історичної науки в Ніжині в ХІХ – 1-й чверті ХХ століття // Література та культура Полісся. – 1995. – Вип.6. – С.90-107.
26. Самойленко О.Г. Спадщина істориків Ніжинської вищої школи в історіографії ХІХ-ХХ століття // Література та культура Полісся. – 2000. – Вип.14. – С.131-147.
27. Самойленко Г.В. Ніжинська вища школа. 1820-1995. – Ніжин: НДПІ., 1995. – 105 с.
28. Самойленко Г.В. Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин. – 2005.

Кучменко Е. М.

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
kuchmeh@yahoo.com
orcid.org/0000-0003-1311-4181

ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ XVI–XVIII СТ.

У вихованні особистості провідне місце належить гуманітарним наукам і, зокрема, історії культури. Адже духовна культура дозволяє людині не тільки розв'язувати життєві протиріччя, але і більш повно реалізовувати свої творчі можливості.

Проблема уважного ставлення особистості до історії світової культури має не тільки інтелектуально-просвітянське, а й важливе морально-етичне значення. Залучення молодих людей до цінностей, зосереджених у пам'ятках історії та культури минулого – це насамперед звернення до гуманізму як до найвищого смислу на Землі. Ідея гуманізму – найважливіша з усіх великих ідей, висунутих людством протягом багатьох тисячоліть історії. Ідея гуманізму – результат величезного історичного досвіду, вона завжди була найвищим критерієм справжнього людського прогресу. XVI–XVII століття – період буржуазних революцій, коли формуються держави, нації. В цей період розвиток культури пов'язаний з загальнонаціональними інтересами. Культурний переворот здійснювався на фоні величких економічних та політичних змін у суспільстві.

Звернення до XVI–XVIII століття не є випадковим. Саме ці три століття дали людству неперевершені зразки духовності, й по суті, були проявом формування національних художніх шкіл, де особистість людини дістала найбільшого втілення. Адже люди приводять у рух історію, люди є творцями історії мистецтва.

Ключові слова: історія культури Західної Європи XVI–XVIII ст., Відродження, Ренесанс, духовність, гуманізм, співробітництво мис-

мистецтва і суспільного розвитку, культурні цінності маньєризм, бароко, класицизм, національні художні школи, жанри мистецтва.

Вступ. Постановка проблеми. На сьогодні ми переживаємо період поглибленого інтересу до всіх культурних цінностей, створених людством у минулі століття й тисячоліття. Ці шедеври невичерпні, як невичерпний людський геній. Не випадково англійський теоретик мистецтва Дж. Раскін вважав, що великі нації записують свою автобіографію у трьох книгах – справ, слів, мистецтва, але лише остання заслуговує на повну довіру [1]. Отже, саме культурні надбання, як ніякі інші, найбільш повно характеризують ту чи іншу епоху, дають можливість розрізнити епохи, століття, народи. Вся історія свідчить про співробітництво мистецтва і суспільного розвитку.

У світовій науковій історико-культурологічній методології розроблені принципи, які значною мірою сприяють дослідженню специфіки моральної національної свідомості протягом усього довготривалого періоду розвитку людства. Принципи сконцентровані в теорії менталітету, які були розроблені авторами французькою школою «Анналів». У численних матеріалах цього журналу, констатувалася криза методологічних принципів, розроблених марксизмом та позитивізмом, що зводилися до узагальнених підходів, до аналізу історії, як певної об'єктивної фактичності, без урахування тих цінностей орієнтацій, які визначають кардинальні поняття, введені німецькими істориками ще наприкінці XIX ст., як «світоспоглядання» (Weltanschauung), «дух часу» (Zeitgeist), «Історія ціннісних орієнтацій», – як зазначає Жак Ле Гофф, – це шлях, позначений як стрибками вперед, так і відступами, розгалуженнями та розривами. І все ж вона передбачає, що незважаючи на величезний тиск історичних структур і тиранію подій, людина як особистість та як член суспільства здатна впливати на загальний поступ історії і визначати її долю. І в цьому величезну роль відіграють її ціннісні орієнтації, які вона визначає в процесі самоусвідомлення» [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цілком можна погодитися з думкою, що мистецтво – дзеркало, яке людство створює для того, щоб побачити в ньому себе і пізнати необхідність власного існування.

Архітектура, живопис, скульптура подібні до літописів. Щоправда, кожне покоління читає ці літописи по-своєму. І все-таки витлумачена щоразу у новому дусі і щоразу з новою метою, культура продовжує жити у віках.

Звернення до XVI–XVIII століть не є випадковим. Саме ці три століття дали людству неперевершені зразки духовності, й по суті, були проявом формування національних художніх шкіл, де особистість людини дістала найбільшого втілення. Адже люди приводять у рух історію, люди є творцями історії мистецтва.

Знайомлячись з основними етапами розвитку західноєвропейської культури XVI–XVIII ст., не можна обійти такий важливий етап, як Відродження, або Ренесанс. Ф. Енгельс назвав його найвеличнішим прогресивним переворотом з усіх, що пережило до цього часу людство. Це була епоха, писав він, яка створила в Європі великі монархії, зламала духовну диктатуру церкви, воскресила грецьку древність і разом з нею викликала до життя величезний розвиток мистецтва; це була найбільша з революцій, які доти пережила земля, це був час, який потребував велетнів, велетнів ученості, духу й характеру [3].

Доба Високого Ренесансу в Італії була апогеєм інтелектуального злету, що мав місце в результаті розвитку італійських міст. Культурний переворот здійснювався на фоні величких економічних та політичних змін у суспільстві.

Суттєві зміни в економічному житті міст Північної та Середньої Італії відбулися вже у XIV–XV ст.: у виробництві розвинулись елементи капіталістичних відносин. І першою в цьому плані стала Флоренція, яку вважають батьківщиною Ренесансу і яка повністю виправдала свою назву «квітуца».

У Флоренції та інших італійських містах, які очолили боротьбу проти феодалів, стара знать була зломлена. Її місце зайняли розбагатілі посполанські сім'ї. Майнова нерівність городян, що мала місце завжди, стала особливо помітною. Багатство міської верхівки швидко зростало, демократичний дух комуни явно йшов на спад. Влада в містах почала переходити до рук «жирних» посполанів. Однак перемога посполанів не означала, що царюватиме спокій. На зміну чварам між багатими сім'ями старої знаті прийшов розбрат між посполанськими сім'ями, які намагалися захопити владу і ображали один одного в усіх магістратурах і на радах.

У Флоренції збільшується кількість сімей, які розбагатіли на банківській справі, ремеслі, торгівлі. Між ними почалася жорстока конкуренція. Піднімалися сім'ї Строцці, Медичі, Альберті, які відзначалися невтомною енергією і діловою хваткою.

Особливо слід сказати про сімейство Медичі, яке встановило тиранію у Флоренції з 1434 по 1494 р. Медичі розбагатіли на міжнародній торгівлі (цей пополанський рід мав філіали в Брюгге, Лондоні, Ліоні, Женеві, Антверпені, Брюсселі, Любеку). Значну частину їхніх прибутків становило майно, яке було конфісковане у їхніх політичних противників – найбагатших купецьких сімейств Строцці, Содерінні, Сальвіті, а також вклади в земельну власність, промисловість, банки.

Сімейство Медичі, зосередивши величезні багатства, перетворилося на фінансово-олігархічну верхівку міста. Адже вищі державні посади відкривали шлях до розпорядження громадським кредитом й фінансами. Наступну велику перемогу Медичі здобули у 1530 р., а у 1534 р. згідно з новою конституцією Флоренції главою держави Флоренції було проголошено герцога Казімо і Медичі (система республіканського управління була знову знищена і замінена сеньйоральною адміністрацією).

В таких умовах визрівала нова ідеологія, новий світогляд, що був джерелом ренесансної культури. Соціально-політична атмосфера італійських міст була складною. І все-таки «ділові люди» ренесансної Італії ще залишались у полоні традиційних поглядів: вірність ідеалам «чесного нагромадження», почутті честі і достоїнства купця, вірність комуні. Поступово зривають індивідуалістичні настрої у свідомості «ділових людей», попереджаючи формування ранньобуржуазної ідеології.

У свідомості пополанства, його торгово-ремісничого прошарку, стали помітні такі риси, як велика повага до знань (не тільки як до необхідного елементу ділових успіхів, а й як до важливого чинника культури), тверезий раціоналізм, практичне мислення, нове ставлення до релігії. Ці тенденції поступово вели до розриву з принципами офіційної церковної ідеології. Головну силу такого розриву несло в собі утвердження в мисленні купецтва раціоналістичного начала, що поєднував точний розрахунок, розум, мудрість, справедливість, активність людини, світську спрямованість знань.

Межі людських можливостей значно розширюються. У релігійні уявлення про стосунки людини і Бога вносилися корективи, а саме – зростала віра у широкі можливості людини.

В італійських містах, які очолили боротьбу проти феодалів, утверджувалася світська культура. Вона і була основою ренесансної культури.

У розвитку культури Ренесансу розрізняють три етапи: Раннє Відродження (XIV-XV ст.), Високе Відродження (XVI ст.) Пізнє Відродження (друга пол. XVI ст.).

Раннє Відродження (1410/1425 – 1500 рр.) – якісно новий період в історії італійської художньої культури, початок ренесансного мистецтва. Ідейну основу його становить гуманістичний світогляд. Гуманізм сприяє різнобічному і глибокому засвоєнню античної спадщини. Характерним для цього періоду є звернення художників до науки (математики, географії, етики, анатомії). Брунеллескі та Альберті відкривають закони лінійної перспективи, які широко використовуються в архітектурі, живопису. Основоположниками Раннього Відродження по праву вважають флорентійців: Філіппо Брунеллескі, Донателло (Донатто ді Нікколо ді Бетто Борді), Мазаччо (Токмадоді Джованні ді Сімоне Кассаї). За межами Флоренції це П'єро де ля Франческа, Андреа Мантенья, Антонелло де Месіна, Джованні Белліні.

Високе Відродження (1500-1520/1540) – період найвищих досягнень (Леонардо да Вінчі), Рафаель (Раффаелло Санті), Браманте Донато, Мікеланджело Буонарроті, Тиціан (Тиціно Бечілліо), Джордоне (Джордо Барбареллі да Кастельфранко). Ренесансний гуманістичний ідеал дістає глибоке відображення в їх творчості. Загальна риса цієї епохи – монументальна пишність, урочистість, грандіозність.

Пізнє Відродження (1520/1540-1560/1590 рр.) – період, коли мистецтво італійського Ренесансу втрачає свою художню цілісність, що була притаманна попередньому етапу. Спостерігається криза гармонійних ідеалів Високого Відродження (ман'єризм). Деякі дослідники вважають, що доля першого покоління ман'єристів відбивала закономірний шлях еволюції ренесансного суспільства, яке складалося в умовах розквіту демократії міст-комун, а закінчилося в атмосфері абсолютної монархії (регіональної). В цей час виникають передумови барочного мистецтва.

Маньєризм утворився не стільки внаслідок впливу на культуру Відродження феодално-католицької реакції, скільки, як закономірний результат внутрішніх протиріч класичного гуманізму в умовах втрати містами-державами їх політичної незалежності, а також реформації. Гуманісти XVI ст., не змогли подолати суспільно-політичні суперечності навколишньої дійсності, і це змусило їх відмовитися від концепції абсолютно вільної і всемогутньої людини. Гармонійна цілісність ренесансного стилю розпадається. Індивідуалізм змінюється суб'єктивізмом, ідеалізація людини – підкресленим інтересом до окремих деталей, вільне бажання пригнічується, а розум витісняється почуттям і навіть інстинктом. Поету і художнику (маньєристам) усе в світі здається ненадійним, хитким. Людська суть знову розщеплюється на дух і плоть. Отже, в італійській культурі зрілого і пізнього Ренесансу створюється парадоксальна ситуація, коли італійський гуманізм в XV ст. – на початку XVI ст. в своєму подальшому розвитку перетворився в католицький єзуїтизм.

В історіографії, присвяченій проблемам культури Ренесансу, поняття «гуманізм» тлумачиться далеко не однозначно. Так, глава школи американських дослідників П. Крісталлер вважає гуманізм однією з багатьох течій ренесансної епохи. Його підтримує Дж. Сейгель, який узагалі заперечує значний вплив гуманізму на світогляд Відродження. На противагу їм, італійський дослідник Е. Гарен вважає, що гуманізм – це широка система мислення, яка мала глибоко радикальний й оновлюючий вплив на культуру і суспільство Італії XIV-XVI ст. Для Гарена гуманізм – не тільки світосприймання, в центрі якого нова людина, а й новий науковий метод.

Вітчизняна історіографія трактує гуманізм як світоглядну основу ренесансної культури, як прогресивне ідейне явище, яке було викликано зародженням ранньокапіталістичних відносин. А, також, вважає за можливим виділити наступні основні етапи в історії італійського гуманізму [4]:

I етап – 30-90-і рр. XIV ст. – період раннього гуманізму;

II етап – перша половина XV ст. – піднесення гуманізму як суспільно-культурного руху;

III етап – 60-ті рр. XV – початок XVI ст. – період ідейної диференціації гуманізму;

IV етап – 60-90-ті рр. XVI ст. – спад гуманістичного руху – період, коли в умовах феодально-католицької реакції різко звужується сфера суспільного впливу гуманістичних ідей.

В цілому ж проблема гуманізму невіддільна від усього процесу Відродження, якщо розглядати гуманізм як передову ідеологію епохи Відродження. Гуманізм сприяв тому, що погляди на місце і роль людини радикально розійшлися з традиційними феодально-католицькими поглядами – людина стала в центрі уваги.

Питання про історичну долю гуманізму неминуче пересікається з питанням про ставлення гуманістів до Реформації. Адже гуманісти чимало зробили для розхитування авторитету католицької церкви. Вони різко критикували схоластичне богослов'я. Але принципова несумісність головних позицій гуманізму і Реформації проявилися вже в перші роки Конфесіональних конфліктів. Виявилось, що гуманізм і Реформація – явища не тільки не подібні за змістом, а й радикально чужі і ворожі одне одному [5].

Звичайно доля гуманістів нерідко залежала від багатьох чинників особистого, суспільно-політичного, релігійного, національного характеру. Але пішовши в Реформацію, гуманісти неминуче змушені були зректися спадщини гуманістичної культури. Спроба утриматися поза конфліктами віросповідань в епоху, коли релігійні проблеми виступали на перший план, виявилася нездійсненою.

Протилежність двох ідейних систем була очевидною: гуманізм кликав людину від потойбічного блаженства до активної радості творчого життя на землі, релігійно-реформаційні вчення підкорили людину вищій владі Бога і вимагали безумовного схиляння перед буквою священного писання. Там, де Лютер ладен був померти, Петрарка без сумніву відступив би. Ренесансна інтелігенція жадала панування над розумом людей. Реформатори завжди намагалися до цього додати владу над самими людьми. Гуманісти не були готові ні вбивати, ні гинути самим за красу. Реформатори ж готові були і вбивати, і вмирати за ідею. Але реформатори гуманістами не ставали.

Таким чином, проблему співвідношення Відродження, гуманізму, Реформації треба розв'язувати на зіставленні явищ спільних і відмінних, виявленні елементів взаємопроникнення і взаємовпливу цих процесів, які значною мірою вплинули на розвиток європейських країн.

Особливий інтерес становить також проблема співвідношення Відродження та утопічного комунізму XVI – початку XVII ст. [7]. Суть питання полягає в тому, чи є утопічний комунізм XVI – початку XVII ст. завершальним розділом гуманізму Відродження, чи лежить поза ним?

Ми вважаємо, що гуманізм, будучи ранньобуржуазним світоглядом, мав кілька течій у період Відродження: громадянський гуманізм, християнський гуманізм і т.ін. Виникнення ж утопічно-комуністичного гуманізму стало новим етапом. Якщо всі попередні гуманістичні течії служили, як правило, інтересам привілейованих, то в новій уперше домінували інтереси пригноблених, інтереси найчисленнішої частини людства. Це і дало змогу Ф. Енгельсу, маючи на увазі Т. Мора і Т. Кампанеллу, констатувати, що утопічні зображення ідеального державного ладу в XVI і XVII ст. – це теоретичні виступи, що супроводили самостійний рух того класу, який був попередником пролетаріату.

Твори Т. Мора і Т. Кампанелли надали гуманізові демократичного спрямування. Дослідники Т. Кампанелли вважають, що Т. Мор і Т. Кампанелла створили гуманістично-натурфілософський напрям в історії гуманістичних ідей XVI – початку XVII ст., який втілювався в теорії французьких філософів середини XVIII ст.

Отже, на їх думку, «Утопія» Т. Мора і «Місто Сонця» Т. Кампанелли становлять в історії гуманізму утопічно-комуністичну течію, що дає підстави розглядати ці твори як невід'ємну частину ренесансної культури [8].

XVII ст. – новий етап в розвитку духовної культури країн Західної Європи. Хронологічно продовжуючи епоху Відродження, він ознаменувався величними досягненнями в найрізноманітніших галузях творчої діяльності людини.

Авангард європейської художньої культури у XVII ст. становлять п'ять країн – Італія, Іспанія, Фландрія, Голландія і Франція.

В історичному плані XVII ст. – це століття найвищих форм абсолютизму, коли королівська влада, нарешті, сягає свого апогею. Але водночас це і століття, коли здобувають перемогу перші буржуазні революції.

До XVII ст. у ренесансну епоху європейський континент був єдиний (при усій нерівномірності розвитку країн). У XVII ст. відбуваються вражаючі зміни порівняно з попереднім століттям. Італія і

Німеччина віднині надовго застигають у своїй державній роздробленості та економічному занепаді. Іспанія, що стояла в XVI ст. на чолі світової імперії Габсбургів, опиняється на порозі свого краху. На перший план вийшли держави, в яких централізація збіглась із зростанням продуктивних сил. Це Франція, класичний зразок передової абсолютистської країни XVII ст. Це Голландія, де утвердився новий буржуазний уклад, перемогли нові соціальні відносини. Ця маленька країна у короткий відрізок історичного часу випередила могутні абсолютистські держави. Це, нарешті, Англія. Історичний розвиток якої поділяється на два етапи – абсолютистський і період буржуазної революції та післяреволюційний час.

До цього слід додати поділ Європи за релігійною ознакою, внаслідок реформаційного руху. Лютеранство в ряді областей Німеччини і у Скандинавських країнах, кальвінізм в Голландії, англійська церква відторгнули у католицької церкви значні території, що спонукало останню посилити боротьбу за відновлення своїх позицій.

Слід відзначити ще деякі особливості цієї епохи: загарбання європейськими державами основних колоніальних володінь, протистояння старого феодального і молодого буржуазного ладу, події XVII ст., що мали світове значення. Це час, коли світовідчуття і світогляд людини дуже змінюються порівняно з ренесансним світовідчуттям. Можна сказати, що XVII ст. – це вже інше обличчя Європи.

Слід відзначити ще один особливий момент: художня культура XVII ст. досягає найбільш високого рівня не в якійсь в одній країні, а одразу в кількох. Це передусім поява і розквіт великих національних шкіл в згаданих вище країнах (Фландрія, Голландія, Іспанія, Франція, Італія). І цей час, вперше у розвитку європейського мистецтва можна констатувати прояв таких яскравих національних особливостей художньої культури. Це пояснюється тим, що в XVII ст. у багатьох європейських країнах процес формування буржуазних націй наближається до завершення. А своєрідність кожної великої національної художньої школи зумовлюється історичними особливостями розвитку кожної країни, специфікою художніх традицій.

Але разом з тим досягнення культури названих країн не були замкнені лише в їх межах – вони стали надбанням й сусідніх країн, активізуючи культурний процес навіть в не зовсім сприятливих умовах.

Отже, цей період мав ознаки певної єдності художньо-історичного процесу, який повною мірою вдасться взнаки у XIX –XX ст. [9].

Подібно до періодизації епохи Відродження можна визначити періодизацію мистецтва XVII ст. Це такі три головні періоди [10]:

I – 1575–1630 рр.;

II – 1630–1670 рр.;

III – 1670–1700 рр.

Початок художньої епохи XVII ст. належить до кінця XVI ст. Це тому, що в Італії, де мистецтво Пізнього Відродження принесло порівняно з іншими країнами особливо плідні результати. Тут існували і найбільш сприятливі умови для формування мистецтва епохи, перехідної до XVII ст. Італія прийшла найбільш підготовленою до здійснення назрілих завдань і італійські майстри знайшли довершене, і чітке їх формулювання. Були сформульовані основні художні ідеї наступної епохи, вироблені стилістичні форми. Однією з головних стилістичних систем XVII ст. було бароко. Поширювачами нових ідей були брати Караччі і Караваджіо (звідси назва послідовників образно-живописних прийомів Караваджіо – караваджисти).

Період розквіту для багатьох названих країн – це період між 1630 і 1670 рр. На нього припадає творчість Р. Веласкаса, Х. де Рібери, Ф. Сурбарана в Іспанії; П. Рубенса, А. Ван-Дейка, Я. Йорданса, Ф. Снейдерса у Фландрії; Г. ван Р. Рембрандта, Я. ван Рейсдала в Голландії; Н. Пуссена, Л. Ленена, К. Лоррева, Ж. де Латура у Франції; Дж. Берніні і Фр.-Борроміні в Італії. Ні до, ні після XVII ст. Європа не знала такого сузір'я живописців, які працювали в один і той самий час. Середина XVII ст. – це блискучий розквіт станкового живопису.

Третій період – це криза і занепад, який був настільки глибоким, що три країни – Іспанія, Фландрія, Голландія – в кінці XVII ст. поступово втратили славу великих держав в галузі образотворчого мистецтва.

Мистецтво кожної епохи базується на естетичному ідеалі, який виражає суть того чи іншого часу. Такий ідеал несе в собі втілення реальної людини з її світоглядом. Слід вказати на відсутність у XVII ст. єдиного художнього ідеалу, який втілював би проблематику цієї епохи і мав би своїм наслідком розвиток не однієї, а кількох художніх концепцій, які зводилися б до трьох стильових систем: бароко, класицизму і поза стильової лінії. Кожна з них – це певна грань художньої культури XVII ст.

Характеристику стильових систем XVII ст. слід почати з бароко тому, що воно більш повно виражає цю епоху. Деякі спеціалісти називають XVII ст. – століттям бароко. Це не зовсім вірно, адже значення класицизму і позастильових ліній заперечувати не можна.

Стиль бароко народився в Італії, і виник як реакція проти «маньєризму». Естетичні ідеали епохи Відродження були порушені ще в кінці XVI – на початку XVII ст. В умовах зростаючих суспільних протиріч. на зміну ідеалу гармонії і чіткості, притаманним попередній епосі, їх спокійній врівноваженості і досконалості образів приходиться гострота драматичних колізій, багатогранність характерів.

Мистецтво XVII ст. не відмовляється від гуманістичних ідеалів: образ людини стоїть у центрі уваги художників. Однак гуманістичний ідеал стає в цю епоху іншим – більш конкретним, життєвим, психологічно і емоційно складним. Мистецтво XVII ст. і, зокрема, стиль бароко втрачає ідеальну гармонію художньої культури Відродження, зате утверджує цінність найрізноманітніших образів реального світу.

Бароко характеризується декоративністю, пишністю, парадністю, йому притаманна патетика, коли істинна велич образу зливається з відвертим возвеличенням. На противагу ренесансним принципам художнього відчуття, коли естетичне враження пробуджує силу почуття та енергію розуму, твори барочного мистецтва звернені до емоцій та інстинктів.

Слід зазначити, що соціальна функція бароко здійснювалася в двох напрямках: культовому і світському. У духовній експансії католицизму роль бароко була велика. Це по суті останній стиль, який здатний прийняти релігійне забарвлення [11].

Іншим напрямом художньої культури XVII ст. був класицизм. Сфера його поширення була менша, ніж бароко. Як провідна лінія в національній художній культурі класицизм проявив себе найбільше у Франції. В інших країнах його вплив був меншим.

Класицизм характеризується насамперед зверненням до класичної, античної традиції. Звідси і назва – класицизм. Основою цього напрямку є раціоналізм, намагання підпорядкувати сприйняття життя суворому контролю розуму. Верховенство розуму над почуттям, дисципліна мислення були сприйняті поборниками національної Французької художньої школи як основні принципи нового стилю. Його теоретики (Ніколо Пуссен, П'єтро Беллорі) вважали, що класицизм – це

доктрина розуму. Розум є мірило прекрасного, розум диктує художні закони.

Майстри класицизму не передавали в своїх творах безпосередньо навколишнє життя. Вони зображали вшляхетнену дійсність, намагалися створити ідеальні образи, які відповідали їх уявленню про розумне, героїчне, прекрасне. Тематика класицистичного мистецтва обмежувалася головним чином античною історією, міфологією, Біблією, а образна мова і художні прийоми запозичувалися з класичного античного мистецтва.

Класицизм встановлював неухильну ієрархію жанрів: «високі» – історичний і міфологічний, «низький» – побутовий.

Проте, орієнтуючись на досягнення античного мистецтва, класицизм не є його зовнішньою копією. Цей напрям глибоко і тісно пов'язаний з дійсністю, що його породила. У першій половині XVII ст., класицизм був вираженням у мистецтві ідеалів і бажань найбільш освічених верств французького суспільства.

У 30-ті роки XVII ст. у Франції з'явилася плеяда вчених: Дезарг, Ферма – математики, Фер'є – оптик, Декарт – математик, фізик і філософ. Декарт відокремив філософію від релігії і зв'язав її з наукою. Джерелом пізнання він вважав розум.

І, нарешті, третій напрям у художній культурі XVII ст. – поза стильова лінія. Ця форма художнього мислення тяжіє до реалістичного зображення дійсності без такої проміжної ланки, як біблійно-міфологічна тематика. Розвиваються «безсюжетні» жанри – портрет, пейзаж, натюрморт; побутовий жанр, а також сюжетні алегоричні, історичні напрями. Це монументальний цикл Рубенса «Життя Марії Медичі», «Нічна варта» Рембрандта, «Здача Бреди» Веласкеса. Особливо слід відзначити соціальні чинники у мистецтві поза стильової лінії, її громадську спрямованість. Так, наприклад, більш високий рівень соціального розвитку привів у Голландії до переважання поза стильової лінії, до більш глибокої реалістичної спрямованості творчості Рембрандта порівняно з художниками інших країн. Адже, його творчість припадає на роки після Нідерландської буржуазної революції, коли рівень суспільної думки різко зростає. Це стосується і буржуазії, і низів. Зв'язок художника з реальним світом стає глибшим та багатограннішим. Отже, вся культура XVII ст. складніша, ніж культура попереднього періоду Відродження. Перейдемо до характеристики

п'яти основних національних шкіл у художньому житті Західної Європи XVII ст. на її видатних представників.

Італійська школа. Уже в середині XVI ст. історичний розвиток Італії визначається наступом феодално-католицької реакції. Загальний характер культури і мистецтва в Італії був зумовлений особливостями її історичного розвитку. Саме в Італії зосереджується і набирає поширення мистецтво бароко, яке обслуговує головним чином католицьку церкву, дворянство. Декорування церков, палаців знаті набувають небувалого розмаху.

Проте в художньому житті Італії в кінці XVI – на початку XVII ст. визначається течія, яка має назву караваджизм, за ім'ям глави цього напрямку – Мікеланджело Марізі да Караваджіо (1574–1610). Ця течія відзначається демократичним характером, їй властивий яскраво виражений пошук реалістичних образів.

В кінці 1590 рр. XVI ст. Караваджіо одержує перше велике замовлення на створення трьох картин для церкви Сан-Луїджі – де і Франчезі в Римі. В одній з композицій цього замовлення «Покликання апостола Матвія» Караваджіо дає перший зразок так званого «погрібного» живопису. У картині домінує темна тональність, протиставлення різко окресленим деталям. Прийом цей мав значний вплив на європейський живопис першої третини XVII ст.

Першими роками XVII ст. (1601–1603) датується один з найбільш відомих шедеврів живопису Караваджіо – «Покладання у труну» (Рим, Пінакотека Ватикану). Композиція дуже виразна. Реалістично передана фігура учня, що схилився над мертвим Христом. У 1600-1609 рр. Караваджіо створює вражаючий за реалістичною силою «Портрет grosмейстера Мальтійського ордену Алофа де Віньякура» і надзвичайно людяне «Поклоніння пастухів» [12].

Творчість Караваджіо стала важливим стимулом розвитку реалізму в загальноєвропейському живопису XVII ст. і є перехідним етапом до появи двох великих національних шкіл у мистецтві Нідерландів – фламандської і голландської.

Фламандська школа. Основоположником фламандської школи живопису є Пітер Пауль Рубенс (1577-1640), один з найвидатніших художників минулого. Рубенс був духовним батьком цілого покоління живописців Фландрії і походив з буржуазної родини Антверпена. Він народився в Німеччині, куди емігрував його батько, скомпрометований

при реакційному режимі герцога Альби. Рубенс навчався в Антверпені і здобув освіту в дусі контрреформації, але разом з тим опонував кілька іноземних мов, вивчав античну культуру. У 1600 р. художник їде до Італії, де має намір закінчити художню освіту. Італія була тоді центром художнього життя в Європі, вона була скарбницею античної спадщини і Відродження, на її ґрунті розквітнув «каравджизм». В Італії Рубенс жив вісім років. Спочатку він їде до Венеції, де копіює великих венеціанських майстрів – Тиціана, Веронезе, Тінторетто, потім подовгу жив в Римі, вивчаючи творчість таких майстрів, як Мікеланджело, Рафаеля, Леонардо да Вінчі, Караваджіо. Особливу увагу приділяє античності, яка завжди була для нього джерелом натхнення. Особливий інтерес Рубенса до античності був викликаний не тільки обставинами його біографії (дружба з вченими гуманістами, до яких належав і його брат Філіп, а передусім своєрідністю його індивідуальності). Дар чуттєвої насолоди життям у всіх його проявах співіснує у нього з найвищою художньою культурою. За ці роки (1600–1608) Рубенс малює багато вівтарних образів, парадних портретів.

Після повернення до Фландрії Рубенс стає придворним художником і загально визнаним главою фламандської школи живопису. Нові принципи динамічної побудови художнього твору чітко виступають у знаменитому «Воздвиження хреста» (1610-1611). Група катів і солдатів ставить великий хрест з прикутим до нього Христом. Різноманітні пози фігур, їх складні ракурси відображають граничне напруження сил. Цій грубій силі протиставлений ідеалізований образ Христа.

1610-1620 рр. – роки розквіту творчості Рубенса. Саме на цей час припадає створення ним величних полотен і декоративних серій. Однією з центральних робіт 1620 р. була серія картин, що виконана на замовлення французької королеви Марії Медичі для Люксембурзького палацу в Парижі. Це цикл, що включає 21 картину – життєпис Марії Медичі. Більшість полотен є складними алегоріями, в яких звеличується діяльність Медичі. Друга половина 20-х років XVII ст. – період активної роботи Рубенса в галузі дипломатії. У 1627 р. він виїздить до Голландії і веде там таємні переговори з довіреним англійського міністра герцога Букінгемського. У 1628 р. їде до Іспанії для переговорів про укладення миру між Іспанією та Англією. З Мадриду Рубенс вирушає до Лондона, де веде переговори при дворі Карла I щодо укладення миру. Але поряд з монументальними працями у 1620 –

1621 рр. Рубенс створює ліричні твори – такі, як шедевр «Персей і Андромеда», де він подає взірець реалістичного зображення класичної давнини. Сюжет цього полотна такий: міфічний герой Персей (син Зевса), прилітає на крилатому коні Пегасі в царство ефіопського царя Кафе, де вбиває дракона, в жертву якому повинні були принести дочку царя Андромеду, і рятує її від загибелі. Захоплений красою Андромеди, Персей наближається до неї, амури прислужують йому. Богиня слави з пальмовою гілкою – символом переможного завершення битви – злітає з небес і вінчає переможця вінком. Античний міф про Персея і Андромеду сповнений зворушливих переживань. Можна, напевно, стверджувати, що для Рубенса антична тема відігравала визначальну роль. Адже величезна духовна спадщина античності давала невичерпні можливості для використання цінностей наукових, моральних, естетичних. Хоч яким сильним не був вплив християнства на європейців у XVII ст., незгасний інтерес до класичної спадщини є свідченням усвідомлення світу в іншій системі, ніж та, яку пропонувала церква. Але разом з тим XVII ст. перенесло в давнину свої власні поняття і проблеми. Свободу міркувань, оцінок, свободу інтерпретації античного сюжету зберігає Рубенс у трактуванні тем, сюжетів і образів. Велику роль в його творчості відіграє тема героїчного подвигу («Історія Деція Муса», «Прометей», «Історія Ахілла», «Смерть Сенеки»), тема гедонічної насолоди життям (численні варіанти «Вакханалій»). Найтоншими фарбами Рубенс змальовує пейзаж, де людина зливається з природою («Меркурій і Аргус», «Вакх»). На цій основі виникає своєрідний пантеїзм, обожнення природи, почуття єдності всіх речей у світі, єдність фізичного і духовного життя не тільки окремої особистості, а й Всесвіту.

Велику увагу приділяє художник портрету. Одним з найкращих портретів Рубенса є скромний, невеликий за розміром, портрет камеристки інфанти Ізабелли. Перед нами образ скромної дівчини, надзвичайно ліричний. Особливо привертає увагу очі камеристки: прозорі, великі, вони дивляться вдалечінь. Рубенс передає тендітність юної дівчини, закованої в броню пишного одягу.

Художник малював також портрети намісників Нідерландів, портрети Ізабелли Брандт і Олени Фоурман з дітьми. До портретів приєднуються жанрові сцени «Кермесса, або сільське свято», пройняте динамічністю, народним духом, життєрадісністю.

Рубенс – типовий представник стилю бароко. Всі основні риси бароко: перевага почуття над розумом, динамізм форм і декоративні начала, використання живописних засобів, трактування деталей – можна знайти в його багатій (близько трьох тисяч полотен) спадщині. Але разом з тим Рубенс – реаліст, який не тільки визначив шляхи розвитку фламандського мистецтва, а й вплинув на долю західноєвропейського мистецтва. Ежен Фромзнтен так резюмував значення творчості великого фламандця: «Рубенс – лірик, найбільш ліричний геній з усіх художників». А один з найвидатніших представників живопису ХІХ ст. Делакруа писав: «Потрібно бачити Рубенса, потрібно Рубенсом проіннятися, потрібно Рубенса копіювати, бо Рубенс – бог» [13]. Для нашого часу особливо близька глибока повага і любов Рубенса до людини.

Голландська школа. Основоположником голландської школи живопису був Гармено ван Рейн Рембрандт (1606–1669). Це ключова фігура в духовному розвитку Європи, видатний реаліст усіх часів.

Надзвичайно складне мистецтво майстра породжує найрізноманітні його оцінки в історичній літературі. То містик, то непримирений бунтар, то соціальний пророк, що схиляється перед «приниженими і скривдженими», – таким постає Рембрандт зі сторінок монографій і статей.

Рембрандт – спадкоємець Нідерландської революції ХVІ ст., сучасник революції в Англії. Голландія наприкінці ХVІ-початку ХVІІ ст. переживала докорінний ідеологічний злам. Маючи політичну владу та використовуючи її в своїх інтересах, спираючись на передову для того часу мануфактурну промисловість, голландська буржуазія швидко досягла торгової гегемонії як в Європі так і в усьому світі. В самій Голландії розвиток капіталізму супроводжувався знедоленням мас селян і ремісників. Найбагатші країни Європи наводнювалися бродягами і злидарями. Це спричинило виступи народних мас (повстання в Амстердамі в 1618, 1638 рр.). Починаючи з 1650-х рр. народні хвилювання і повстання повторювалися рік у рік. Отже, «золотий вік» в Голландії – епоха бурхлива, неспокійна, а в багатьох випадках і трагічна. Все це позначилося на творчості Рембрандта. Доля голландського народу і визначила шлях Рембрандта-художника. Зміни в його світогляді, світосприйманні й творчому методі відбивають зрушення в суспільному і культурному житті. Рембрандт завжди безпомилково

реагував на ті приховані глибинні процеси, що відбувалися в голландському суспільстві. Соціальне життя епохи дістало повне відображення в його полотнах.

У творчості Рембрандта можна виділити кілька періодів. 1625-1631 рр. – лейденський період, протягом якого були створені такі полотна: «Сліпий Тонній з дружиною» (1626), «Міняла» (1627), «Автопортрет» (1627/38), «Іуда, який повертає срібняк» (1629), «Автопортрет» (1630), «Портрет старого воїна», «Портрет матері» (1630/31). Ці ранні реалістичні роботи відзначаються художнім узагальненням, психологічною індивідуалізацією і стриманістю.

1631-1640-і рр. – Амстердамський період. Коло інтересів Рембрандта охоплюють: релігійні сюжети, історія, міфологія, портрет, пейзаж, натюрморт. Але у центрі його уваги залишається людина з її внутрішнім світом, переживаннями: «Ангел, що залишає сімейство Товія», «Притча про виноградарів», «Даная» і т.ін. У 40-60-ті рр. XVII ст. Рембрандт проявляється як гігантська особистість, яка давно випередила культуру буржуазного суспільства. Глибокий зміст рембрандтового мистецтва був для цього суспільства незрозумілим [9].

До цього періоду належить картина «Нічна варта», виконана для Кловенір-Хауса – будинку, що належав стрільцям громадянської гвардії.

Рембрандт отримав замовлення зобразити груповий портрет благонамірних бюргерів: власників суконних лавок, трактирів і т.ін. 17 портретів повинні були розміщатися на одному полотні.

Йшов 1641 рік, Голландія начебто знаходиться на вершині успіху. Але на фоні багатства одних усе чіткіше проступає бідність інших. Героїзм та істина велич у минулому. Художник хотів написати полотно не про тупих і скнарстих бюргерів, які вміють лише рахувати гроші і нічого не знають окрім наживи, а про молодість країни, про ті незабутні дні революції, коли із зброєю в руках увесь народ Нідерландів піднявся проти іспанського засилля.

Рембрандт зобразив загін на вулиці. Саме загін, а не сімнадцять змовників – загін сильних духом, мужніх величних людей. Вони збираються під знамена, щоб узяти участь у вирішенні долі рідної республіки. Ось віддає розпорядження командир загону. Високо підняв прапор прапорonoсець (переможний республіканський прапор, якій навівав жах на найманців Альби). По тривозі збирається загін. З-під

величній арки виступають усе нові й нові бійці. Ліс піднятих списів. Багатоликий натовп у русі. Це найбільше полотно Рембрандта (6 x 4 м.) – ніби фрагмент великого літопису боротьби за свободу. Але замовники не були задоволені. Вони не зрозуміли замислу художника. Їх не влаштовувало, що на полотні відсутня чинна благопристойність. Портретна характеристика зображення відступила перед динамічністю сцени на другий план. «Нічна варта» – це картина – виклик, виклик світу бюргерів і патрициїв.

Великий інтерес становить полотно Рембрандта «Святе сімейство» (1645). Релігійне за тематикою, але суто жанрове за трактуванням сюжету воно різко відрізняється від втілення аналогічного сюжету іншими художниками. Недаремно цей твір називають ще «Селянська мадонна», або «Сімейство теслі». Рембрандт зобразив простих скромних людей з народу. Перед нами житло бідняків. На кам'яних плитах розведене багаття. Тут же стоїть верстат з інструментами, за яким працює тесля Йосиф, Марія, відкривши завісу, ласкаво і ніжно дивиться на сина. На її колінах відкрита книга. Навіть маленькі ангели поводяться як діти, поспішаючи до маленького Христа, який лежить у плетеному кошику. Разом з ним у напівтемне приміщення вривається радісний потік світла. Він м'яко освітлює обличчя матері, книгу, колиску і створює атмосферу тепла, затишку.

Традиційно зображуючи маленького Христа, Марію та Йосифа, художники створювали картини, що служили іконами, перед якими молилися. Рембрандт же зобразив істинну красу в добрих людських стосунках простих трудівників. Отже, для Рембрандта дійсність і праця були головними орієнтирами творчості.

Період найвищих творчих досягнень художника припадає на 50 – 60-ті рр. XVII ст. Особливого значення набуває в цей час портретний живопис. Рембрандт працював над автопортретами все життя. До того ж вони не повторювалися.

Один з найвищих вершин у розвитку Рембрандта-портретиста – 1654 рік. Цього року створений знаменитий портрет Яна Сікса – друга художника, 36-річного багатія, посереднього поета, бургомистра Амстердама. Рембрандт наділив образ Сікса не тільки складним внутрішнім світом, а й надав йому глибокого психологізму.

Узагальненістю відрізняються портрети, які часто вважають парними – «Портрет старенької», «Портрет старого в червоному». Ці

образи сприймаються як портрети-біографії – адже життєвий шлях людини є основним змістом полотен. Ці старі люди – втілення мудрості народу й людяності. Вони знають, що життя може бути сповнене горя, жорстокості і несправедливості. Таке трагічне світосприймання не позбавляє їх гідності, шляхетності. Можна погодитися з думкою, що ніколи народні типи Ф. Хальса, Х. Рібери і навіть Р. Веласкеса не досягають такої моральної висоти і величі рембрандтовських «старих». Героїчні образи, створені Рембрандтом, завершують розвиток демократичного портрету в мистецтві XVII ст. і не мають прямих спадкоємців. Знову перед собою це завдання поставить епоха розквіту реалістичного мистецтва – XIX ст. Демократична культура XIX ст. надасть образи людей з народу зовсім іншого характеру, позбавлять їх мудрого гуманізму XVII ст., але зробить їх соціально конкретними й активними. Слід зазначити, що мистецтво Рембрандта в цілому залишилося незрозумілим сучасникам. Їм були чужі глибокий психологізм його творчості і широкий діапазон художніх інтересів.

Таким чином, Рембрандт – рідкісний приклад художника, обдарованого в різних галузях. Це геніальний живописець, гравер, майстер офорту. Мистецтво Рембрандта змушує говорити про історію, психологію людей, їх духовний світ. Він завжди розповідає не про зовнішній хід подій, а про духовний світ людей, про їх реакцію на події, що відбуваються, про їхню долю. При усій національній своєрідності мистецтво Рембрандта – це явище загальноєвропейського порядку. «Рембрандт міг народитися де завгодно і коли завгодно. Його мистецтво залишилося б тим самим у будь-який час... Для свого часу він здійснив роботу Данте, роботу Шекспіра і Мікеланджело, а інколи він змушує згадати і про пророків. Він стоїть на тих висотах, що панують над вершинами, расами, країнами. І не можна сказати, звідки він походить, бо його батьківщина – весь світ» [9].

Реалістичний напрям у мистецтві Голландії не був винятком для європейської культури XVII ст. Представником реалізму, хоч і дещо наївного, виступає також Дієго де Сільва Веласкес, видатний художник іспанської школи живопису XVII ст. Недаремно на п'єдесталі пам'ятника Веласкесу в Севільї можна прочитати: «Живописцю правди».

Іспанська школа. Іспанська художня школа формується на межі XVI і XVII ст.ст. Незважаючи на те, що іспанське мистецтво розвивалося в умовах феодално – абсолютистського режиму в країні,

творчість кращих її представників характеризується реалізмом, народністю, яскраво вираженими демократичними рисами. Ці риси були зумовлені попереднім розвитком Іспанії. Своєрідність історичного розвитку країни визначила насамперед реконкіста, у ході якої утверджувалася народна основа іспанської культури.

Провідними художніми центрами Іспанії в кінці XVI – XVII ст. були Валенсія, Севілья, Мадрид. Центральною фігурою іспанської художньої школи XVII ст. був Веласкес (1599-1660). Веласкес народився в Севільї – головному місті Андалузії, яке розташоване на березі багатководного Гвадалквівіру, оточеного апельсиновими гаями, квітучими полями і селами. Архітектурне обличчя міста, в якому мавританський стиль (спадщина арабів) переплітався з середньовічною готикою, із своєрідною архітектурою іспанського Відродження, являв собою своєрідну картину. Веласкес навчався у місцевого художника і гуманіста Ф. Пачеко. У 1618 р. Веласкес, який вже дістав звання майстра, одружився з дочкою свого вчителя Хуаною Міранда, про що Пачеко сказав: «Після п'яти років освіти і навчання я віддав за нього заміж свою дочку в надії на його великий геній».

Вже перші полотна Веласкеса пройняті реалізмом. Він пише твори в стилі «бодегонес» (бодегонес – корчма, трактир, зображення трапези бідних людей). Це «Сніданок (1617)», «Стара куховарка», «Служниця мулата», «Музиканти» (1618-1620), «Водонос». У цих жанрових картинах вражає гострота життєвих спостережень, уміння надати рис гідності образам іспанських простолюдинів.

У своїй боротьбі з традиціями маньєризму Веласкес наслідує приклад Мікеланджело Меріджі да Караваджіо, який під виглядом святих зображав простих людей. Художник, як і Караваджіо, трактує євангелічні теми по-жанровому. Такі картини, як «Христос вдома у Марфи», «Поклоніння волхвів», являють собою живі народні типи. Тема народу, що звучала в європейському мистецтві першої половини XVII ст., саме в Іспанії набуває найбільшої конкретності і соціального звучання. Веласкесу вдалося подолати внутрішню непорушність образу, його грубість – та, що притаманно ранньому реалізмові XVII ст. він зобразив багатий внутрішній світ людей з народу, що надавало жанру більш високого звучання.

У 1623 р. Веласкес переїздить до Мадриду, де йому виявляє покровительство прем'єр-міністр Оліверес. Художник малює портрет

молодого короля Філіпа IV і невдовзі стає придворним живописцем, обіймаючи різні придворні посади.

Після 1623 р. провідне місце у творчості Веласкеса займає портрет. Класичним зразком ранніх портретів майстра може служити портрет інфанта Карлоса з рукавичкою (1625-1627). Спокійний і уважний художник, який глибоко розуміє життя, Веласкес навіть у портретах членів королівської родини створив першокласні твори реалістичного живопису.

Перебуваючи в Італії у 1629-1631 рр., Веласкес відвідує Венецію, Рим, Неаполь. Знайомиться з творчістю Тиціана, Тінторетто, Веронезе. Головною роботою 30-х рр. є картина «Здача Бреді» (1634-1635). Це полотно, створено на замовлення короля, зображує одну з небагатьох перемог іспанської зброї у XVII ст. У 1525 р. іспанці під командуванням графа Спіноли змусили голландські війська, що перебували в облозі у фортеці Бреда під командуванням Моріца Нассауського, до здачі. Цікаво, що Веласкес з однаковою повагою зображує як переможців, так і переможених. Він обрав найяскравіший момент – передачу ключів від фортеці. На передньому плані Моріц Нассауський, покірливо схилившись перед Спіолою, передає йому ключі. Спіола заступничию поклав на його плече руку. Ніхто до Веласкеса не трактував цю історичну подію так природно і просто, з такою тонкою психологічною майстерністю. «Здача Бреді» – перша історична картина в сучасному розумінні цього жанру.

Парадні портрети королеви і інфанта, виконані в 1650-х роках, поєднують блискучу майстерність і правдивість характеристик. Правдивість Веласкеса об'єктивна. Особливо виразний портрет папи Інокентія (1650 р.) Уся сила пристрастей цього розумного і властолюбного папи нещадно правдиво розкрита художником. Не випадково папа, глянувши на портрет, не стримався і сказав, що дуже схоже. Для художника важливим є глибоке проникнення у внутрішній світ того, з кого малює портрет, чи то сумний карлик Ель-Прімо, чи то прекрасна, як квітка, інфанта Маргарита, чи то манірна Маріанна Австрійська. Портрет Веласкеса придворний, але в рамках портрета він зумів показати різні долі, характери.

Веласкес зображує не тільки тупу жадібність, що криється за зовнішнім блиском «сильних світу цього». У портретах бідних,

«затурканих» людей він відображає людське горе і страждання, за лахміттям бідності розкриває справжню жвавість розуму і духу людей.

«Прялі» – найпоетичніше зображення іспанського народного життя. В історії західноєвропейського живопису це одна з перших картин, де зображено працю робітниць. «Прялі» – остання велика робота Веласкеса. У 1660 р. під час придворного свята на острові фазанів з приводу заручин французького короля Людовіка XIV з іспанською інфантою Марією-Терезією, Веласкес захворів на малярію. У тяжкому стані він повернувся до Мадриду, де помер 6 серпня 1660 р.

Веласкеса називають королем реалістичного живопису. Це справді так, адже він був художником, який не вмів говорити неправду. А ще Веласкес – таємничий митець. Він найбільш таємничий з усіх художників. Від його творінь, через повітря і мовчання, у срібних хвилях йде та безмежна таємниця, яку ми сприймаємо від самого моменту появи свідомості, яка утверджує наше буття. І ця глибока сила, що живе у творіннях художника, не пригнічує нас, а пробуджує до життя, думки, розуміння, йде від нього і притягує до нього.

Після смерті Веласкеса розвиток іспанської художньої школи переживає певного занепаду. Втрачається зв'язок художників з дійсністю, разом з тим втрачається народність і демократичні тенденції у мистецтві.

З кінця XVII ст. іспанське мистецтво, вступивши в період занепаду, протягом значної частини XVIII ст. не відіграло помітної ролі в розвитку західноєвропейської культури.

Французька школа. XVII ст. дало світові ще одну школу живопису – французьку, основоположником якої був Нікола Пуссен (1594-1665).

У середині XVII ст. французька культура переживає піднесення, це час формування і блискучого розквіту французької національної культури. Найвидатніший живописець Франції XVII ст. Пуссен – творець класицизму – не мав собі суперників.

Основа доктрини класицизму – раціоналізм. Майстри класицизму не зображали навколишнє середовище. Предметом їхньої творчості стала шляхетна дійсність, ідеальні образи. Тематика класицистичного мистецтва обмежувалася головним чином античною історією, міфологією і біблійними сюжетами. Із сфери мистецтва виключалося усе буденне, звичайне. Основні риси класицизму: наслідування античних зразків, героїзація людини та її дій, ідеальне трактування образів,

строга мотивація їхніх дій, чітка структурна основа композиції. У теорії класицизму в порівнянні з бароко ідея прекрасного поставлена в інше співвідношення з дійсністю. Відсутнє протиставлення. Реальність може стати об'єктом мистецтва лише тоді, коли вона сприйнята крізь призму ідеалу. Отже, якщо бароко ґрунтується на контрастному різнобічному розкритті теми, то класицизм виключає експресію, домінанту почуттів над розумом. Теоретики нового стилю вважали, що класицизм – це доктрина розуму, бо розум є мірилом прекрасного, розум диктую художні закони.

У своїх історичних творах Пуссен порушував значні державні і суспільні проблеми, звинувачував тиранію і деспотизм, прославляв служіння народу і проголошував ідею державного єднання. Разом з тим він зумів передати дух свого часу і свого народу. У 1627 р. кардинал Франческо Берберині доручив художнику написати для нього картину «Смерть Германкам». Сюжет картини запозичений у Тацита. Германік – знаменитий давньоримський полководець, слава якого викликала у імператора Тиберія заздрість і жах. Побоюючись, щоб передані Германіку легіонери не проголосили б його цезарем, Тиберій наказав отруїти свого уявного суперника.

Художник обрав момент прощання легіонерів з помираючим полководцем, композиційний лад картини розкриває тему. Праворуч, у головах Германіка, його дружина і діти, ліворуч – начальник когорт. Заповнивши цими двома групами парадній план, Пуссен справа від центру розсував їх, щоб показати глядачеві смертне ложе з помираючим. Яскравий промінь світла, що падає зверху, виділяє побіліле обличчя. Особисті переживання зображених людей відступають перед суспільним значенням трагічної події. Погляд Германіка звернений до воїна, який від імені легіонерів присягає на вірність Риму і клянеться у ненависті до його ворогів. Це основна ідея картини – ідея служіння обов'язку. Смерть полководця не призводить до розгубленості воїнів, а, навпаки, об'єднує їх. Уже в цьому творі майстра помітні риси класицизму: наслідування античних і ренесансних взірців, героїзація людини, її вчинків і дій, ідеальне трактування образів, чітка структурна основа композиції.

Тематика класицизму розгортається двома основними аспектами: людина і суспільне буття, людина і світ природи. Перший аспект і його вирішення впливає з твору «Смерть Германіка», другий –

виявився у полотні «Царство Флори», створеному на сюжет за мотивами Овідія. Це поетична алегорія походження квітів. Художник зібрав героїв античних легенд. Які через різні причини перетворилися на квіти у прекрасному саду. У танку амурів Флора обсипає всіх білими квітами, у групі зліва Аякс, який кидається на меч, – і з краплі крові виростає гвоздика; дещо далі – праворуч Еко, в її руках урна з водою, де на себе милується Нарцис. Позаду – з корзиною геліотропів на руці Клітія, безнадійно закохана в Аполлона і вона дивиться вгору на світлоносного бога, який мчить у сонячній колісниці. У правій частині картини – Крокон і Смілах, Гіацинт і Адоніс.

У 1632 р. Пуссена обирають членом Академії св. Луки. З цього часу він згадується як «академік».

У пізній період творчості поглиблюється філософський зміст його творів, їх антична значущість. Художник міркує над тлінністю усього суцього, над зрадливістю і мінливістю щастя, несправедливістю долі. Така його алегорія «Танок людського життя».

На полотні зображено чотири жінки, які втілюють насолоду, багатство, бідність і працю. Вони кружляють у хороводі під звуки ліри, струни якої перебирає Хронос – байдужий до всього Час. Біля його ніг маленький путто тримає пісочний годинник, який відлічує час, відпущений жінкам. Зліва біля дволикого Януса другий путто пускає мильні бульбашки – символ марності людських бажань.

Зрілість Пуссена відчувається в багатьох полотнах кінця 40-х – початку 50-х рр. У першу чергу це картина «Суд Соломона».

Сцена суду овіяна духом біблійного оповідання в якому говорить, що до царя прийшли дві жінки і одна сказала: «О пане мій! Я і ця жінка живемо в одному будинку: народили ми з нею одночасно синів. Але померло дитя її. І встала вона вночі, коли я, раба твоя, спала, і взяла сина мого, а свого, мертвого, поклала біля грудей моїх. І сказала інша жінка: Ні, мій син живий, а її мертвий». І наказав цар розрубати живу дитину навпіл і віддати половину одній і другій. І закричала та мати, син якої був живий: «О пане мій, віддай їй цю дитину живою». І віддав цар дитину тій, яка зберегла життя дитині. У центрі композиції цар. В його величі і спокої втілена ідея справедливості. Дві жінки сперечаються між собою; в одній – відчай, у іншої – гнів. Обличчя царя Соломона повернуте до тієї жінки яка є справжньою матір'ю дитини.

Світло, падаючи на руки царя з вказівним перстом, акцентує зміст цього жесту: «Вона – мати».

У 1649 р. Пуссен створив кілька картин на біблійні теми, в яких ставив проблеми патріотизму і громадянського подвигу, що було зумовлено подіями, які відбувалися тоді у Франції. У 1648 р. почався рух фронди (вожді парламентської фронди вимагали обмеження королівської влади, зміни системи судочинства і зменшення податків), але фронда була жорстко придушена Мазаріні.

Саме в період фронди Пуссен нагадав своїм співвітчизникам про красу й велич самопожертви в ім'я порятунку свого народу, в ім'я свободи. Так, у картині «Есфір перед Артаксерксом» іудейка Есфір, дружина володаря Персії і Мідії Артаксеркса, порушила давній закон, який забороняв під страхом смерті входити до царя без дозволу: вона з'явилася незвана, щоб урятувати своїх співвітчизників від загибелі, яку готував їм царський улюбленець Аман.

Однак стародавня історія давала зразки не тільки особистого героїзму, а й героїзму мас.

У 1650 р. була написана одна з уславлених картин Пуссена «Аркадські пастухи». В ній знайдено нову інтерпретацію проблеми ставлення людини до життя й смерті. Ставлення до смерті чотирьох персонажів тонко диференційовано залежно від розуму, сили волі, характеру кожного героя. Їх четверо. Старший чорнобородий пастух розбирає викарбований на гробниці напис: «І я був в Аркадії». Двоє юнаків у лаврових вінках замислилися: вони зрозуміли таємний натяк, що містився у написі. І лише жінка, обличчя якої сумне, до кінця збагнула істину і відчула безнадійність боротьби з фатумом. Пуссен закликає примиритися з долею. Він учить того, що найвища мудрість примирення зі смертю заради життя, заради любові до життя.

1650-1665 рр. творчість художника ознаменувалася захопленням пейзажним живописом. Ідеальний пейзаж Пуссена не мав прототипу у Франції. Пуссен – пейзажист трактує стосунки між природою і людиною подвійно: людина – слухняне дитя матері-природи, людина – жертва сліпих сил природи. Був і третій аспект: людина – розумна істота, яка навчилася користуватися дарами природи. Пуссен намагався підкреслити, що природа не байдужа до історичної долі людини.

Так, «Пейзаж з сліпим Оріоном» – одна з найцікавіших робіт Пуссена. Міф про Оріона відомий у кількох варіантах. Один з них

розповідає про мисливця Оріона, який образив дочку царя острова Делоса і за це був осліплений. Оракул пророкував йому, що промені сонця повернуть Оріону зір. Шукаючи дорогу у царство Геліоса, сліпець зустрів і покохав Діану. Олімпійські боги розгнівалися та навіяли Діані ревниві підозри і вона вбила коханця. У цьому полотні Пуссен акцентує увагу на закономірності явищ природи, її впорядкованості і гармонії.

Таким чином, «безсмертний Пуссен», втіливши у полотнах високі уроки філософії, свідчить про те, що геній мистецтва не має іншого керівника, окрім факелу розуму. Творчість Пуссена приваблює не тільки красою і образністю полотен, а й глибокою людяністю й моральною чистотою, які надають їм невмирущі цінності. У культурі класицизму, на відмінну від ренесансної, розум виступає не як природний елемент діяльності людини, а як своєрідна фетишизація. Пуссен був єдиним художником XVII ст., який багатогранно втілив концепцію класицизму.

Слід зазначити, що Франція дала світу зразки класицизму не тільки в живопису, а й в архітектурі. Класицизм в архітектурі являв собою протилежність бароко. Мета його – суворість і геометризм форм, ліній, об'ємів. Основою архітектурної мови класицизму стає ордер у пропорціях і формах, більш близьких до античності, ніж у пам'ятках архітектури, створених до XVII ст. На зміну стихійному началу бароко приходить розумне начало, яке намагається відобразити закономірність природи й загальні правила гармонії.

Класицизм XVII ст. – це створення імпазантних палацових комплексів, громадських споруд – ратуш, будинків інвалідів, храмів, споруд торгових компаній.

Отже, класицизм виробив форми архітектурної мови які імпонували абсолютній монархії і буржуазному суспільному устрою.

Однією з таких споруд, яка прославляла короля як главу абсолютизму є ансамбль Версаля, де з 1682 до 1789 р. була розташована резиденція французьких королів. Версаль (за 7 кілометрів на південний захід від Парижу), охоплює велику територію (парки з басейнами, фонтанами, каналами, скульптурними групами), на якій розташований грандіозний палац з більш як півкілометровим фасадом.

Будівництво ансамблю Версаля відбувалося у 1661 – 1700 рр. і забрало величезні кошти. Основні роботи у Версалі були проведені архітектором Луї Лево (1612-1670), садівником Андре Ленотром (1613-

1700), живописцем короля Шарлем Лебреном (1619-1690) й архітектором, який розширив палац, Жюлем Ардуеном Мансаром (1646-1708).

Композиція Версаля чудово втілювала ідею абсолютизму, ідею самодержавної королівської влади, її феодалної суспільної ієрархії. У центрі ансамблю резиденція короля – палац, який підпорядковує собі навколишній ландшафт. Перед фасадом палацу розташований центральний водяний партер з двома симетричними водоймами. Від партера сходи ведуть до басейну Латані. Далі центральна алея приводить до басейну Аполлона, який виїздить на колісниці назустріч своїй матері Латані. За басейном Аполлона починався великий канал, з-за якого сходило Сонце і перші промені відбивалися в плесі басейну, вітаючи короля Сонце Людовика XIV (1661-1715).

Споруда самого палацу була велична і прикрашена іонічними колонами. З 1678 р. Жюль Ардуен Мансар змінює парковий фасад палацу, споруджує знамениту «дзеркальну галерею» шляхом забудови колишньої тераси в центрі фасаду.

«Дзеркальна галерея» (завдовжки близько 70 м.) – головне приміщення палацу. Системі віконних арочних ніш на зовнішній стіні відповідають на протилежній плоскі ніші з дзеркалами. Капітелі і бази пілястр, численні рельєфи на стінах зроблені з позолоченої бронзи. Перекриття вкриті живописом, пишною ліпниною. Усі ці живописні композиції присвячені алегоричному звеличенню французької монархії та їх глави – короля.

Не даремно В. Гюго вважав, що «кожне століття – це окрема формула; епоха – це завершена думка. Висловивши її, цивілізація переходить до наступної епохи. У цивілізації є фрази. Ці фрази – століття. Те, що висловлено в одній, не повторюється в іншій» [13]. Композиція Версаля є втіленням ідеї абсолютизму, є крапкою в кінці XVII ст.

Але поряд з Версалем (заміською резиденцією короля) великі будівельні роботи велися у самому Парижі: розширення Лувра, спорудження Будинку інвалідів, оформлення Вандомської площі. Вандомська площа (1685-1698) є новою інтерпретацією теми парадної міської площі. Її обрамляли житлові будинки палацового типу, об'єднані Мансаром єдиними фасадами. В середині площі – статуя Людовіка XIV, яка була пізніше знята, під час французької революції.

За проектом Клода Перро (1613-1688) почалося будівництво Лувру. Слід зазначити, що розширення Лувру було проведено і раніше, проте виникали різні проекти об'єднання Лувру і Тюільрі в єдину споруду. Із створенням нового зовнішнього обличчя будови, але із збереженням усіх її попередніх частин і дворових фасадів. Задум Перро був здійснений лише частково. Найбільш значущою його частиною був знаменитий східний фасад Лувру з його корінфськими колонами з боків центрального урочистого порталу – в'їзду на парадний двір.

Особливе місце серед споруд Парижу цього часу посідає Триумфальна арка, споруджена Франсуа Блонделем (1618-1686) при в'їзді до Парижу з боку передмістя Сен-Дені.

І Луврська колонада Перро і Триумфальна арка Блонделя свідчать про класицистичну спрямованість французької архітектури XVII ст.

Розглядаючи питання розвитку культури Франції XVII ст., не можна обминути питання розвитку французької класичної прози, де класицизм виявився чи не найяскравіше. Саме у прозі відбився такий своєрідний жанр, як афоризми.

У XVII ст. з'являються кілька письменників-афористів: Ф. Ларошфуко, Ж. Лабрюєр, Б. Паскаль. Саме під їх пером афоризм став жанром, у якому відбилися світ і людина XVII ст. У духовному житті Франції афоризм займав місце не менше, ніж театр. Тільки у відточеній формі афоризму, в очах людини XVII ст. думка ставала явищем мистецтва, більше того, фактом культури, бо піднімалася над стихією життя.

Твори французьких моралістів об'єднують і жанр, і тема. Їх хвилює проблема людини, таємниця її долі, загадковість її натури, її місце в суспільстві і в світі. До істини кожний мораліст ішов своїм шляхом і по-своєму відтворив грань істини в особливій формі.

Франсуа Ларошфуко (1613-1689) належав до одного із старовинних аристократичних родів Франції, брав участь у заколоті французьких аристократів – фронті. На схилі літ Ларошфуко написав книгу «Роздуми, або моральні афоризми і максими». «Максима» народилася у салоні графині де Сабле, що був центром опозиційних умонастроїв до офіційної ідеології. У салоні де Сабле розмови набирали характеру гри: задалегідь роздавалися теми, щоб кожний міг обдумати і виразити свою думку у вигляді стисло афоризму. Але «Максими» – не

салонний фольклор, а самостійний твір (деякі афоризми Ларошфуко переробляв більш як 30 разів. У цій книзі даний моральний портрет людства, часто позбавлений привабливості. Письменник не вірить у добро і правду, і навіть у актах гуманності схильний вбачати прояви користі. Рушієм усіх вчинків Ларошфуко вважає себелюбство.

Наступне XVIII ст. в Західній Європі є перехідним періодом від абсолютної монархії до буржуазного суспільства. Це було століття боротьби прогресивної на той час буржуазії з різними формами феодальної культури. XVIII ст. часто називають століттям Просвітників. У цей час у Франції виступили Монтеск'є, Вольтер, Дідро, Руссо, Гельвецій, Гольбах. Великі мужі, які підготували у Франції умови для прийняття прийдешньої революції, самі виступили вищою мірою революційно. Вони не визнавали ніякого авторитету. Релігія, погляди на природу – усе було піддано нищівній критиці. Усе повинно було виправдовувати своє існування перед судилищем розуму, або ж від свого існування відмовитися.

І все-таки видатні мислителі XVIII ст. не змогли вийти за рамки які їм поставила власна епоха. Їх царство виявилось лише ідеалізованим царством буржуазії.

Мистецтво Франції XVIII ст. все ще визначається смаками двору й аристократії, але ці смаки змінюються з часів Людовіка XIV (1661-1715). У першій половині XVIII ст. у французькому мистецтві формується стиль рококо. Який втілює смаки аристократії. Витонченість, вибагливість орнаменталістики приходять на зміну урочистій пишності та помпезності придворного мистецтва другої половини XVII ст. Найвидатнішим представником мистецтва рококо був Франсуа Буше (1703-1770) – «перший» художник короля, наділений всіма можливими титулами, улюбленець коханки Людовіка XV маркизи де Помпадур. Буше творив надуманий ним світ розваг, зображаючи нескінченні пасторальні, фривольні сцени, які були популярні і мали успіх у придворних колах французького суспільства того часу. Дідро вважав, що у Буше є все, окрім правди. У стилі рококо працювали і представники портретного жанру – Ріго (1659-1743) і Ларжільєр (1656-1716).

Проте поступово придворне мистецтво втрачає панівне значення. Король тепер не головний, а лише один з найбільших замовників. Усе більшу роль у мистецькому житті відіграють салони приватних осіб, які стають законодавцями моди і смаків. Салонами називали періодичні

виставки, що влаштовувалися один або два рази на рік у Луврі. Так, поряд із стилем рококо вже у першій половині XVIII ст. розвивається і реалістичне мистецтво, яке пов'язане з ідеологією прогресивно налаштованої буржуазії.

Починаючи з середини XVIII ст. передові люди французького суспільства все більше переконуються в необхідності докорінних змін суспільного ладу. Це був час бурхливого поширення нових ідей у сфері філософії, науки, літератури. Естетика Дені Дідро, його боротьба за реалізм, як соціально-виховне значення мистецтва впливали на окремих майстрів, які все більше поверталися до реалізму. Дідро вважав, що кожний твір мистецтва повинен виражати якусь високу ідею, повчати глядача. Витонченому, манірному рококо протиставлялося реалістичне мистецтво.

Один з видатних представників реалістичного портрету XVIII ст. є Жан-Батіст Перроно (1715–1783). Він працював у техніці пастелі. Це ліричний художник. Його роботи надзвичайно камерні. У них відсутні пишні аксесуари, придворні костюми, розкішні деталі обстановки. Перроно не любив зовнішніх ефектів і перебільшення. Його інтерес зосереджувався насамперед на обличчі людини, на її внутрішньому світі та емоціях. Таким є «Портрет дівчини» (Лувр), один з найбільш яскравих образів у галереї французьких портретистів XVIII ст. Перроно зумів передати у своїх творах поезію щоденного людського буття. Як і Шарден, Перроно тонко відчуває радість сімейного життя.

Один з найглибших образів Перроно – портрет пані де Сорканвіль (Лувр). На портреті зображена звичайна жінка, яка не мала якихось особливих заслуг. Але в ній багато витонченості й грації. Її поза природна, а погляд відкритий і довірливий. Перроно завжди приваблювали прості люди з багатим духовним світом, в яких є благородство, достоїнство, що роблять людину особистістю.

Французький живопис другої половини XVIII ст. має різноманітний і часто суперечливий характер. Значну роль у цьому відіграла творчість Жана Батіста Греза (1725-1805), який подібно до Шардена стверджував сімейні чесноти, обравши героєм своїх полотен представників третього стану. Захоплений ідеєю моральних проповідей, він проповідував добропорядну буржуазну мораль («Паралітик, або плоди гарного виховання», «Батьківське прокляття», «Читання Біблії» та ін.).

Суперечливість характерна і для творчості Оноре Фрагонара (1732-1806), де поєднувались і декоративні тенденції рококо, і реалістичні віяння другої половини XVIII ст. Цікаві портрети Фрагонара, вони відзначаються гуманізмом і правдивістю. Серед них портрет Дені Дідро. Майстер зумів відійти від упереджених канонів – умовних поз, надуманих жестів. Його портрет характеризується динамікою і великою парадністю.

З видатних скульпторів Франції XVIII ст. слід особливо відмітити Жана Антуана Гудона (1741-1828), який продовжив традиції реалістичного скульптурного портрету. Не випадково Роден відмічав, що кожне погруддя Гудона варто розділу якихось мемуарів: епоха, раса, звання, індивідуальний характер – все в ньому позначено. Гудон умів підкреслити найбільш характерні риси особистості. Їм притаманний тонкий психологізм («Вольтер у кріслі», «Вашінгтон», «Ж.-Ж. Руссо» «Деламбер» та ін.) [11].

Англійська школа. У XVIII ст. відбувається загальне піднесення англійської національної культури, що прискорило формування національної школи в образотворчому мистецтві. До англійських майстрів пензля приходить європейська слава.

Видатним художником-реалістом XVIII ст. був Хогарт (1697–1764). Подібно до своїх сучасників – письменників Д. Дефо, Д. Свіфта, Г. Філінга, філософів – Дж. Локка, Т. Гобса – Хогарт віддає перевагу проблемам, пов'язаним з практичною діяльністю людини, побутом і мораллю буржуазного суспільства. Життя постає у Хогарта в усій його реальності, правдивості («Кар'єра шлюхи», «Модний шлюб», «Кар'єра марнотрата»). Це справжні книги життя, романи моралі свого часу. Кожне полотно Хогарта – «повна і правдива картина не тільки моралі, а й думок свого часу», – писав англійський романіст У. Теккерей.

Слідом за діяльністю Хогарта починається яскравий розквіт англійського живопису в галузі портрету. Одним з найвидатніших художників другої половини XVIII ст. в Англії був Джошуа Рейнольдс (1723-1792). Він залишив гігантську спадщину «більше як дві тисячі портретів), які дають уявлення про різних представників англійської культури, державних діячів, полководців тощо («Портрет Неллі О'Брайєн», «Портрет лорда Хіофілда»).

Окремо слід сказати про полотно «Геракл, який душе змії, підісланих Герою» – одна з найцікавіших у Рейнольдса. Міфологічні

персонажі картини в своїй основі портретні: пророку Тіресію майстер надав схожості із своїм другом Джонсоном, жіночий профіль біля Тіресія нагадує риси знаменитої актриси Сари Сіддонс. Три роки праці над картиною увінчались успіхом. Катерина II подарувала як подяку за полотно табакерку зі своїм портретом, прикрашеним діамантами. Це полотно було замовлене Рейнольдсу Катериною II у 1785 р.

Замовлення Рейнольдсу розглядалося не тільки ним самим, а й усією англійською громадськістю як висока честь, що була виявлена Англії. Душеприказчики Рейнольдса в листі Катерині II від 28 січня 1793 р. писали «Ваша імператорська величність зробили одночасно велику честь живописному майстру і нашій країні, виявивши покровительство покійному кавалеру Рейнольдсу, який зі свого боку старанно і з великим сумлінням намалював полотно, замовлене йому Вашою величністю... створена ним картина поза усяким сумнівом – найзначніша його робота і на думку знавців, його шедевр».

Одним з найвидатнішим англійським художником XVIII ст. був Томас Гейнсборо (1727-1788) – блискучий портретист, основоположник національного пейзажного жанру. В його творчості відбилися риси сентименталізму, багатьом роботам художника притаманні тонка поетичність і ріалістична життєвість.

До числа його парадних портретів слід віднести портрети артистки Сарри Сіддонс, місіс Робінсон, портрет герцогині де Бофор та ін.

Гейнсборо намагався утверджувати ідеали природної краси і правдивості. Це знайшло вираз в його трактовці пейзажу. Чудовий вид на типову місцевість Англії відкривається у подвійному «Портреті Роберта Ендрюса та його дружини» на фоні пейзажу. Художник писав: «...Мені набридли портрети, і мені б дуже хотілося ... піти в якесь веселе село малювати пейзажі». Такі спроби Гейнсборо поєднати два жанри: портретний і пейзаж – були першими в реалістичному мистецтві XVIII ст. Гейнсборо виступив тут як новатор.

У 80-ті рр. XVIII ст. Гейнсборо створює цілу серію великих картин у галузі селянського жанру. Селянська тема набуває самостійного значення у творчості художника. Такі полотна, як «Хлопчик-пастух, якого застигла гроза», «Дівчина з глечиком», «Сільські діти», змальовані з чарівним ліризмом й ніжністю. Художник не міг бути байдужим до тяжкого становища англійського селянства. Зображуючи своїх сільських героїв як носіїв поетичного ідеалу чистоти, природності,

краси, Гейнсборо виступає як один з найвидатніших представників англійського сентаменталізму, що являв собою тоді прогресивні наміри свого часу.

На відміну від живопису, який набув великого поширення в Англії XVIII ст., у скульптурі цього періоду не було великих успіхів. Що стосується прикладного мистецтва, слід відзначити виготовлення фарфорового і фаянсового посуду, поширеного і на континенті [14].

Італійське мистецтво XVIII ст. Італійське мистецтво XVIII ст. порівняно з французьким чи англійським було менш впливовим, проте в окремих художніх центрах Італії працювали майстри реалістичного напрямку. Істинними хранителями традицій «великого живопису», починаючи з епохи Відродження, недаремно вважають венеціанців. Венеція ще з середини XII ст. являла собою могутню торгову патриціанську республіку, яка і в XVIII ст. продовжувала зберігати свою незалежність.

Серед плеяди венеціанських художників XVII-XVIII ст. (Себастьяна Річчі (1650-1734), Джованні Баттіста П'яцетті (1683-1754), П'єтро Лонгі (1702-1786)). Справжнім генієм італійського живопису був Джованні Баттіста Тьєполо (1696-1770), у творчій спадщині якого є великі і малі вітварні полотна, картини міфологічного та історичного характеру, жанрові сцени і портрети, плафонний живопис.

Тьєполо уславився декоративним розписом особняків, вілл, палаців не тільки венеціанської, а й європейської знаті.

У 1750 р. Тьєполо запросили розписати резиденцію правителя Франконії єпископа Карла Філіпа Грейфенклау.

Фрески салону чудового палацу у Вюрцбургу (столиці Франкенії) прославляли імператора Фрідріха Барбароссу, який у 1168 р. заснував вюрцбурзьке єпископство. На плафоні художник зобразив Аполлона, який везе на своїй колісниці наречену імператора Фрідріха Беатрісу Бургундську до нареченого. На стінах зображені дві сцени: інвеститура (введення у володіння) єпископа Гарольда і вінчання Фрідріха Барбаросси з Беатрисою Бургундською. А на парадних східцях у величезному плафоні, що займає площу 650 кв.м., художник розміщує алегоричні зображення чотирьох частин світу відомих у ту пору: Європи, Азії, Африки, Америки, що схиляються перед Франконією.

У 1761 р. Тьєполо одержує запрошення іспанського короля Карла III прикрасити фресками відбудований за проектом архітектора

Саккетті королівський палац у Мадриді. Художник використав тут увесь арсенал алегоричних і міфологічних образів. Аполлон і Нептун, Вакх та Аріадна, Вулкан і Сатурн, Юпітер і Мінерва в оточені nereїд, зефірів і амурів. Але в ці умовні алегорії Тьєполо вводить епізоди з іспанської історії, зображуючи Христофора Колумба при розвантаженні корабля, що повернувся з Америки.

Тьєполо дав взірець грандіозного розмаху декоративного мистецтва, якого Європа ще не бачила. Можливо, воно не було глибоко насиченим ідейно, проте у живописній майстерності художнику не відмовити. Його твори назавжди залишаються школою майстерності для художників і джерелом радості для тих, хто любить мистецтво[9].

Французьке мистецтво XVIII ст. Кінець XVIII ст. характеризується французькою буржуазною революцією 1789-1794 рр., яка вивільнила філософію, науку, політику, історію від релігійних форм свідомості, що, у свою чергу, сприяло глибоким змінам в ідейно-естетичному змісті мистецтва

Пануючою течією у французькому мистецтві XVIII – початку XIX ст. був класицизм, представники якого по-новому переосмислили традиції просвітницької культури другої половини XVIII ст. Видатною особистістю цього напрямку став Жак Луї Давид (1748–1825), який увійшов в історію як художник, який переконливо пов'язав свою долю з французькою революцією кінця XVIII ст. і який створив новий стиль у мистецтві – революційний класицизм.

Давид залишив багато міркувань з питань мистецтва. Це «Листи і промови революційних років» (1790), «Доповідь про національно-художнє журі» (1793), «Промова на засіданні Конвенту про створення пам'ятника Слави французького народу» (1793), «Доповідь Конвенту про музей мистецтв» (1791) та ін. Ці документи – цінні свідчення діяльності не просто митця, а організатора, діяча культури. Художник в особі Давида – це і мораліст, і філософ, і політичний діяч. Художні твори, досягають мети не тільки тим, що зачаровують зір, а й тим, що проникають у душу, справляють глибоке враження на дух, подібне дійсності. Ось тоді-то риси героїзму, громадянських чеснот, відкриті перед поглядом народу, електризують його душу і породжують у ній бажання слави і самопожертви в ім'я вітчизни, зазначав він. Ці принципи Давид проголошував, цих принципів він дотримувався у художній практиці.

Очоливши художнє життя Франції під час революції, Давид домагався перетворень у галузі мистецтва. В середині 1793 р. була розпущена Академія, видано декрет (21 серпня 1791 р.) за яким виставки художників ставали загальнодоступними.

Жан Луї Давид – літописець французької буржуазної революції. У своїх творах він зображує героїв як носіїв політичної ідеї. Саме в політичній актуальності полягає своєрідність творчості художника. Навіть звернення до античності служило справі звеличення революційної сучасності. «Клятва Гораціїв», «Ліктори приносять Бруту тіла його синів» – роботи, що порушують теми, які були актуальні для революційної Франції, а у творах «Клятва у залі для гри у м'яч», «Смерть Марата», «Смерть Лепететьє», «Продавчиня овочів» з величезною силою передається пафос часу і трагізм, породжений грізним валом революційних зіткнень.

Творчість Давида відкрила нову главу в мистецтві, втіливши в новому варіанті класицизму громадянські ідеали епохи буржуазної революції. Художник, мислитель, він заклав основи реалізму нового часу головним чином у портреті. Його історичний живопис, особливо революційного періоду, був вершиною у розвитку французького живопису 1789-1815 рр., а його портрети поклали початок реалістичним завоюванням усього ХІХ ст.

Але образотворче мистецтво Франції того часу не вичерпувалося творчістю одного Давида. Без вагань прийняв революцію молодший його сучасник П'єр Поль Прюдон (1758-1823). Він залишив нам величезну кількість листування із сучасниками, яке дає змогу оцінити систему поглядів художника у той бурхливий час. З особливою силою звучить у ній думка про неприпустимість у мистецтві жорсткого диктату, утвердження права художника на вибір власного шляху.

У творчості Прюдона класицизм виявився зв'язаним з елементами гедонізму. Замість суворого героїзму образів Давида Прюдон шукає в античності лише грацію й вишуканість. Він намагається залишитися тонким і глибоким ліриком. Але йому вдавались і складні композиції, сповнені драматичної сили, що відбивали ідею охорони прав громадян «Божественне правосуддя і Розплата переслідують Злочин»). Проте, істинне визнання так і не прийшло до Прюдона. У тодішньому французькому живописі неподільно панував класицизм, а Прюдон уперто утверджував своє право на власний шлях у мистецтві.

У роки піднесення революційної боротьби великого поширення у Франції набрали вуличні сатиричні листки – форма мистецтва безпосередньо пов'язана з народними масами – карикатура, що виконувала функції плакату.

Таким чином, 1789-1815 рр. – важливий етап розвитку європейської культури, коли в літопис французького мистецтва були вписані імена Давида, Прудона та інших художників, творчість яких давала уявлення про суспільно-естетичні погляди, які були притаманні даній епосі, та головні історичні події.

Таким чином, слід зазначити, що мистецтво XVIII ст., в якому нове розвивалося у боротьбі зі старим, де реалістичні тенденції суперничали з ідеалістичними, несло в собі багато елементів, які набирали розвитку лише у XIX ст.

Століття просвітників, століття розвитку інтелектуальної думки і пошуків індивідуальностей залишив XIX століттю галерею психологічних портретів Латура, Рейнольдса, Гейнсборо та ін. Але окрім успіхів окремих художників, скульпторів слід відзначити і фактори, які сприяли художньому вихованню. XVIII ст. характеризується повсюдним створенням Академій мистецтв (в 1697 р. – в Дрездені, а 1699 р. – у Берліні, в 1726 р. – у Відні, у 1754 р. – у Копенгагені, у 1755 р. – у Венеції, у 1758 р. – у Петербурзі, у 1768 р. – у Лондоні).

Проте, слід зазначити, що окрім королівських зібрань, створюються перші музеї, куди відкривається доступ публіці. Це Британський музей у Лондоні, Клементіум у Римі, Лувр у Парижі.

XVIII ст. залишилося в минулому. В історії західноєвропейського мистецтва воно є часом подальшого розвитку національних художніх шкіл, серед яких провідне місце посіла французька. Яскравий розквіт переживали й інші національні школи, передусім англійська. Разом з тим Фландрія і Голландія, які пережили у XVI ст. період надзвичайного піднесення художньої культури, вже не висувають у мистецтві визначних митців європейського значення. Це значною мірою стосується і Іспанії, де відродження національної художньої культури наступає лише в останній чверті XVIII ст.

В Італії у цей період оригінальними і значущими творами відзначалася лише венеціанська школа. XVIII ст. принесло багато нового в образотворче мистецтво Західної Європи як з боку розвитку техніки живопису, так і подальшої розробки жанрів у мистецтві [9].

Література

1. John Ruskin // *Benezit Dictionary of Artists*. OUP, 2006. ISBN 978-0-19-977378-7
2. Ле Гофф Жак. С небес на землю. *Сб. Одиссей*, 1991. С. 44.
3. Энгельс Ф. Дialeктика природы // Маркс К., Энгельс Ф. Твори, Т. 20. С. 326.
4. Великие художники: их жизнь, вдохновение и творчество. К.: Иглмосс Юкрейн, 2003. 457 с.
5. Сабадаш Ю. Гуманізм як феномен італійської культури. К.: ДАКККіМ, 2008. 361 с.
6. Сабадаш Ю. С., Нікольченко Ю. М. Гуманістичні ідеали північного ренесансу в «Утопії» Томаса Мора. Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2017. №4. С. 31-36.
7. Рассел Б. Історія західноєвропейської філософії. К.: Основи, 1995. 759 с.
8. Шахова Т. А. Творчество великих европейских художников XV-XVIII веков. К.: Наука, 1980. 247 с.
9. Сто знаменитых художников XIV-XVIII веков / Под ред. Складенко В. Х.: Основа, 2002. 379 с.
10. Школяренко О. Живопис Франції XVI-XVIII ст. // Всесвіт. 1980. №7.201. 206 с.
11. Кучменко Е. М., Мельничук Т. Ф. Культурологія. Історія світової культури. Київ: НАКККіМ, 2014. 478 с.
12. Luhmann N. *Sociologie der Moralcell. Theoretische*. 1984. P.53.
13. Гюго В. Мистецтво і народ: Збірник. К., 1985. С. 11.
14. Великие художники: их жизнь, вдохновение и творчество. К.: Иглмосс Юкрейн, 2003. 457 с.

УДК 94(410):[37.01:323.39"16/17"
DOI 10.31654/Nauka-2024-101-132

Іщенко Д. В.

кандидат історичних наук,
директор ГО «Київська школа дипломатичних мистецтв»
diplomatic.arts@gmail.com

**«BE CIVIL, MEEK, AND RESPECTFUL»:
«ДОСКОНАЛИЙ ДЖЕНТЛЬМЕН» ЖАНА ҐАЯРА
Й ЗАСАДИ ВВІЧЛИВОЇ КОМУНІКАЦІЇ В СИСТЕМІ
ВИХОВАННЯ АНГЛІЙСЬКИХ ЕЛІТ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVII –
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТЬ**

Стаття, представлена в цьому збірнику, є частиною ширшого академічного дослідження з історії виховання в рамках тих прошарків європейського суспільства, котрі належали до політичних і культурних еліт.

У даній публікації автори висвітлюють англійську (або, точніше, англо-британську) виховну традицію, що функціонувала в другій половині XVII й першій половині XVIII сторіччя. Саме тоді вона набула оформлених обрисів і суспільного авторитету, визначального для подальших понять про вишукану поведінку й належні манери.

Основну увагу в зазначеному контексті приділено питанням розвитку комунікативних спроможностей (як-от хисту до «мистецтва вести світські перемовини») у тих молодих індивідів, котрих очікували провідні ролі в політикумі тогочасної Англії й (від 1707 року) Великої Британії.

Принципи навчання витонченому спілкуванню показано на прикладах, що репрезентують усталену систему понять і уявлень згаданого періоду. Головним джерелом для такого розбору є трактат «Довершений джентльмен», написаний 1678 року англійським вихователем французького походження Жаном Ґаяром. Його настанови розкрито в порівнянні зі співзвучними приписами інших мислителів-педагогів і напучувачів ранньомодерної доби.

Ключові слова: виховання, англійська еліта, ранньомодерна доба, історія манер, суспільний ідеал.

Вступ. Головний зміст статті призначення студій із світського вишколу ранньомодерних еліт. Попри той факт, що історична наука традиційно концентрує чималу увагу на елітах минулого, окремі гілки сучасної елітології, візьмемося стверджувати, ростуть здебільш цілком розрізнено. Розвідки, зосереджені на політиці, лише вряди-годи враховують ті дослідження, що стосуються високого мистецтва або літератури. Тематиці ж, пов'язаній, скажімо, з історією вбрання й забавок моди (повсякчас визначальних в житті найвпливовіших прошарків суспільства) взагалі загрожує статус екстравагантно факультативної¹.

Аналогічний присуд нависає й над історією манер або, якщо точніше, колективних уявлень стосовно вишуканої поведінки. Брак уваги до цього комплексу ідей та неспроможність усвідомити його значення зводять нанівець будь-які спроби реконструювати світогляд провідних верств тієї чи тієї спільноти за того чи того періоду.

Наведений погляд (і потребу відповідних студій), на щастя, обстоюють не лише автори даної статті. Одним із найбільш видатних прихильців такої гадки був сер Гаролд Ніколсон (1886-1968 рр.) – британський дипломат, історик, письменник і літературний критик. До його неосяжного інтелектуального спадку належить ґрунтовний культурологічний екскурс «Файна поведінка: трактат щодо певних типів вихованості» («Good Behaviour, being a Study of Certain Types of Civility»), 1955 р. Зазначений текст виряджає читача у вандрівку, що починається Давнім Китаєм та греко-римською Античністю й доводить до метаморфоз ХХ століття. Задум свого твору Ніколсон пояснює так: «Ця книжка не є ані працею з соціальної історії, ані посібником з етикету. Це – спроба зобразити певні шаблони поведінки, сконструйовані в різний час і в різних місцях групами, що, складаючи меншість, репрезентували культуру свого часу. Розмаїті зразки вихованої поведінки, вибудовані впродовж останніх двох тисяч років, відображали не лише матеріальні умови буття, але й усе те, що тогочасні мислителі та мрійники вважали найбільш годящим захоплення. Кожне суспільство винаходить для себе образ, модель або взірець того, яким мав би бути його ідеальний член. Герої та героїні, визначені цим способом, є

¹ (хай би як історики останнього п'ятдесятиріччя не проголошували поворот до вивчення матеріальної культури).

чимось більшим, аніж поріддям наявних соціальних і економічних обставин. Повіді про них – це міфи, що повторюють легенди минувшини й підсичують мрії про майбутнє. В добу матеріалістичності нагадування про подібні витвори думки буде корисним для нашого психічного здоров'я»².

Саме такому пошукові й такому окресленню суспільного ідеалу приурочено нашу публікацію. Її історичний контекст – суспільно-політичне буття королівства Англія та (коли йдеться про відтинок часу після 1707 року) королівства Великої Британії³.

² (Тут і далі переклад наш – О.З. і Д.І., окрім цитат, узятих із українського перекладу використаних джерел). Nicolson, Harold. *Good Behaviour, being a Study of Certain Types of Civility*. Boston: Beacon Press, 1960. 294 p. (С. 1).

³ Говорячи про наукові доробки з указаної проблематики, процитуємо американську історикиню Марджорі Морган. У своїй праці «Манери, моральність і клас у Англії 1774-1858 pp.» («*Manners, Morals and Class in England, 1774-1858*»), вид. 1994 р., вона констатує: «Зважаючи на значення, котре в очах англійців мають гарні манери, здається дивним той факт, що література, присвячена дотриманню належної поведінки, ще донедавна залишалася поза увагою серйозних дослідників. Тільки книжкам про куртуазність удалося уникнути цього усталеного бойкоту. Праця Джона Мейсона «*Gentlefolk in the Making*» («Поява людини благородної») 1935 року пропонує деталізований огляд англійської куртуазної літератури від трактату «Гувернер», написаного Томасом Еліотом в 1531 р. до «Листів синові» лорда Честерфілда (1774 р.). Щоправда, в цьому дослідженні не зроблено жодної спроби вплести представлені літературні твори в ширше соціальне тло». Morgan, Marjorie. *Manners, Morals, and Class in England, 1774-1858* / Marjorie Morgan. London: Palgrave Macmillan, 1994. 196 p. (С. 8).

Згадаємо ще дві (на нашу думку, монументальні) праці, котрі можуть стати в пригоді тим, хто прагнув би заглибитись у питання про еволюцію стандартів вихованості в англо-британському світі. Перша – робота Анни Брайсон «Від куртуазності до цивілізованості: трансформації кодексів поведінки в ранньомодерній Англії» (Anna Bryson. *From Courtesy To Civility: Changing Codes of Conduct in Early Modern England*. Oxford University Press, 1998. 238 p.). Друга – дослідження Кіта Томаса «У пошуках вихованості: манери й цивілізованість у ранньомодерній Англії» (Thomas, Keith. *In Pursuit of Civility: Manners and Civilization in Early Modern England*. Waltham: Brandeis University Press, 2018. 357 p.). Обидва автори – представники Оксфордського університету. Додамо до цього списку книжку оксфордського ж історика Філіпа Картера «Чоловіки й поява вихованого суспільства, Британія, 1600-1800 pp.» (Carter, Philip. *Men and the Emergence of Polite Society, Britain, 1660-1800*. London: Longman, 2000, 240 pp.), а також роботу американського соціолога Хорхе Ардіті «Генеалогія манер: трансформація суспільних відносин у Франції та Англії від XIV до XVIII століття» (Arditi, Jorge. *A Genealogy of Manners: Transformations of Social Relations in France and England from the Fourteenth to the Eighteenth Century*. London: University of Chicago Press, 1998). Ще одне, як ми вважаємо, варте уваги видання – «Ввічливість в історії англійської мови: від Середньовіччя до сьогоднішнього дня» Андреаса Юкера, Кембриджський університет (Jucker, Andreas H. *Politeness in the History of English: From the Middle Ages to the Present Day*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. – 220 p.).

Окремого огляду заслуговують деякі збірки публікацій, а також окремі статті, присвячені ранньомодерним елітам, їхньому вихованню та концептам вихованості.

Англо-британську традицію виховання еліт і, зокрема, властиві їй норми чемності в громадських зносинах, ми розглядаємо як такі, що, набувши визрілої форми в добу, про яку піде мова, мали й продовжують мати вплив на європейську культуру загалом. Якщо ж згадати про розвій дипломатії та форматів міжнародного діалогу, можна говорити про відбиток набагато ширший і значиміший.

Для аналізу ми обрали джерело, котре за свого періоду якоюсь екстраординарною дивиною не було. Навпаки, текст, про який ітиметься далі, викладає комплекс формул, адаптованих у названому політичному утворі до вимог і потреб тодішнього (високого) суспільства. Такий вибір, ми впевненні, дозволяє краще набачити характерні усталені поняття досліджуваного ментального світу.

Крім того, твір, запропонований нами для вивчення, так само як і більшість подібних прикладів того ж таки жанру, був написаний, щоб забезпечити ефективне культивування майбутніх громадських і політичних діячів – членів парламенту, міністрів та дипломатів, а за сумісництвом – освічених поборників наук і мистецтва. (Ризикуючи вийти за межі дискурсу суто академічного, спитаємо) чи не здається шанованому читачеві, що цей тематичний керунок є особливо актуальним у прив'язці до сьогодення? І чи не варто було б збагатити подібним виховним компонентом «освітні послуги» наших днів (як-от навчальні програми для майбутніх «управлінців» або «міжнародників»)?

Залишаючи ці запитання для подальших освітянських дискусій, звернімося до анонсованого нами джерела (а також тих людей і суспільних груп, що мали до нього безпосередній стосунок).

Творці й користувачі шаблону: скромний поведар до вихованості та його сановита публіка

Автор трактату, на котрому сфокусовано цей розбір, зажив слави прикметно меншої, як порівняти її зі знаменитістю багатьох інших ранньомодерних напутників у царині вишуканого поведження. Та й суспільне становисько нашого героя було непоправно скромнішим, ніж те, яким могли похвалитися такі речники великоможної дидактики, як-

Водночас, дослідження даної проблематики потребує використання всієї доступної літератури щодо відповідного періоду, суспільно-політичного життя й культури. Те ж стосується джерел, що належать до цікавої нам доби. Ніщо не буде зайвим.

от герцог Франсуа де Ларошфуко або Філіп Дормер Стенгоуп, 4-й граф Честерфілд.

Тим не менш, у турботливому творенні цікавої нам соціокультурної епістеми, літератор, про якого ми вестимемо мову, виконав роль украй значливу. Його магна-опус «Довершений джентльмен», уперше виданий у Лондоні 1678 року, містить розлогий і, для свого часу, вповні конвенційний комплект помислів про світське виховання. Такі (попринадному репрезентативні) письмові джерела стають у найпершій пригоді – зокрема, тоді, коли випадає обстежувати світогляд англійських еліт XVII й XVIII сторіч.

Щоправда, сам творець названого тексту, пан Жан Ґаяр, якимисьь деталізованими біографічними даними істориків не обдарував. Окрім імені (котре, подеколи, писано як «Джон Ґаяр») нам відомо відносно небагато. Наявні свідчення вказують, що походив він із тих французьких кальвіністів, які емігрували до Англії через переслідування протестантів на батьківщині⁴.

У передмові до «Довершеного джентльмена» Ґаяр згадує свої численні мандри⁵, котрі, як впливає з контексту, входили до його обов'язків вихователя-гувернера при тому чи тому порідкові шляхетного роду⁶.

⁴ Michael F. Graham. *Blasphemies of Thomas Aikenhead: Boundaries of Belief on the Eve of the Enlightenment*. Edinburgh University Press, 2008. 180 с. (С. 143).

⁵ Jean Gailhard. *The Compleat Gentleman: Or, Directions for the Education of Youth as to Their Breeding at Home and Travelling Abroad*. In *Two Treatises*, London: Newcomb, John Starkey, 1678. Volume I (The First Part. About their Breeding at Home). 102 p. (п'ята непрономерована сторінка передмови «To the Reader»).

⁶ З-поміж таких його вихованців, до прикладу, можемо назвати сера Філіпа Персевалля (1656-1680 pp.), що був старшим сином і спадкоємцем Першого баронета Персеваль, сера Джона Персевалля (1629-1665 pp.), непохитного протестанта кальвіністської деномінації, а також власника неокраїх маєтків в Ірландії. Відомо, що Ґаяр супроводжував юного сера Філіпа в його турне Францією та Італією в 1676-1679 pp. Див. Arturo Tosi. *Language and the Grand Tour: Linguistic Experiences of Travelling in Early Modern Europe*. Cambridge University Press, 2020. 318 p. (С.17), а також Joanna McIntyre, Fran Abrams. *Refugee Education: Theorising Practice in Schools*. Routledge, 2020. 196 p. (С. 123).

Ще одним Ґаяровим учнем-аристократом був Джордж Картерет, Перший барон Картерет (1667-1695 pp.), із боку матері – онук знаменитого Едварда Монтеґю, Першого графа Сендвіча (1625-1672 pp.), військовика, політика й дипломата. Згадано в: *Dictionary of National Biography* [ed. by Sidney Lee]. Vol. XXX (Johnes – Kenneth). London: Smith Elder and Co., 1892. 446 p. (С. 388), а також у: John-Bernard Burke. *A Genealogical and Heraldic Dictionary of the Peerages of England, Ireland and Scotland, Extinct, Dormant and in Abeyance*. London: Henry Colburn, 1846. 796 p. (С. 114-115).

На титульній сторінці трактату, під авторовим найменням – «J. Gailhard, Gent. » – вказано, що він «...hath been Tutor Abroad to several of the Nobility and Gentry». Перекладемо це як «Ж. Гаяр, джентльмен, котрий був приватним навчителем декількох осіб із шляхти й джентрі в закордонні» (або, якщо точніше передати сенс останнього слова, «в закордонних турне»)⁷.

Окрім наставництва в світських науках, наш автор залишив слід у доволі запеклій полеміці щодо істинного протестантства⁸, а рівночасно – на ниві колекціонування «древностей», узвичаєного в Англії ще за доби Тюдорів⁹.

У книжці «Давні мармури у Великій Британії», написаній 1882 року німецьким істориком культури Адольфом Михелісом, згадано про візит двадцятирічного Хінеаджа Фінча, згодом П'ятого графа Вінчілсі (1657-1726 рр.), до студії Жана Гаяра у французькому місті Анже (1676 р.). Там молодий шляхтич мав нагоду оглянути колекцію класичних скульптур, формуванням якої Гаяр опікувався впродовж якогось, вочевидь тривалого, часу. Сімома роками потому Фінч викупив зазначену збірку

⁷ Jean Gailhard. *The Compleat Gentleman...* Volume I (The First Part. About their Breeding at Home). 102 p. (Титульна сторінка).

⁸ Це, зокрема, стосується критики на адресу т. зв. Соцініанства, протестантської течії, засудженню якої Жан Гаяр присвятив декілька трактатів, зокрема праці «Грунтовні поради до захисту від богохульної ересі Соцініанства» (1695 р.) (Gailhard, J. *Serious advice to a preservative against the blasphemous heresie of Socinianism*. London: Grafton, 1695. 43 p.) та «Істинна природа духу й принципів Соцініанства» (1699 р.) (Gailhard, J. *The true character of the spirit and principles of Socinianism, drawn out of their writings. With some additional proofs of the Most Holy Trinity, of our Lord's and of the Holy Ghost's divinity*. By J. Gailhard, Gent. London: J. Hartley 1699. 198 p.

⁹ Під впливом цілої плеяди запрошених італійських гуманістів, а також завдяки власній пристрасті до англо-британської історії, за часів Єлизавети I на англійському терені постав цілий прошарок «джентльменів-антикварів» із багатьма провідними представниками істеблішменту в його лавах. Із цього приводу див. зокрема: Woolf, Daniel R. *The Social Circulation of the Past: English Historical Culture, 1500-1730* Oxford: Oxford University Press, 2003. 421 p.; а також: Sweet, Rosemary. *Antiquaries: The Discovery of the Past in Eighteenth-Century Britain* / Rosemary Sweet. London: Continuum International Publishing Group, 2004. 473 p.

Таке замилювання минулим було проявлене як у міфологічно-поетичному вимірі, себто в традиції Артуріанського циклу і в політизованих інтерпретаціях його елементів, так і в започаткованих Ренесансом спробах утвердити «правдиве історіописання», дедалі більш авторитетне й протиставлюване «вигадкам поетів». Див. зокрема: Kenyon, John. *The History Men: The Historical Profession in England since the Renaissance* / John Kenyon. London: Weidenfeld and Nicolson, 1983. 322 p.

витворів мистецтва разом із декотрими доданими до неї екземплярами¹⁰.

Невеликий запис про котрусь із решти колекцій Ґаяра зроблено в життєписі антиквара Джона Кемпа (1665-1717 рр.), вміщеному до 30-го тому британського «Словника національної біографії». Цей плід естетичного збиральництва, що визрів під час Ґаярової гувернерської служби при баронеті Джорджеві Картереті (1667-1695 рр.), придбав спершу молодий учень укладача, а вже потім – сам Кемп. Після смерті нового власника, в 1719-1720 роках, у друк вийшов об'ємистий академічний каталог із описом скульптурних фігур, амфор, амулетів та інших старовинних предметів, підібраних колись нашим протагоністом¹¹.

Умілість у впорядкуванні приватних музеїв, можемо припустити, мала стати поплатною підмогою приборкувачеві тієї йменитої юні, чиї родини, як водилося, підкреслено вшановували (а за спроможності ще й громадили в своїх резиденціях) митецький спадок «сивої давнини»¹².

У «Довершеному джентльмені» (як буде показано в нашій іншій публікації) про потребу обізнаності на антикварному полі аж ніяк не забуто. Але перш ніж узятися за цей текст, назвемо ще декілька найбільш знакомитих творів, що вийшли з-під того ж таки пера.

На додаток до своєї гнівливої перечки з «єретиками-соцініанцями» (див. примітку вище), Ґаяр написав чотири критичні есе, видані сукупно в 1699 році. Називалися вони «Короткий дискурс про розлучення та його причини – перелюбство й подружню зраду», «Відозва до суддів, присяжних і свідків щодо обітниць», «Стосовно хрещення немовлят» і «Лист до дами, котра відцуралася від протестантської релігії заради католицтва»¹³.

¹⁰ Adolf Michaelis. *Ancient Marbles in Great Britain*. Cambridge: Harvard University Press, 1882. 834 p. (C. 48).

¹¹ *Dictionary of National Biography* [ed. by Sidney Lee]. Vol. XXX (Johnes – Kenneth). London: Smith Elder and Co., 1892. 446 p. (C. 388-389).

¹² Детальніше в: Adolf Michaelis. *Ancient Marbles in Great Britain*. Cambridge: Harvard University Press, 1882. 834 p., а також (у контексті XVIII сторіччя): Bruce Redford. *Dilettanti: The Antic and the Antique in Eighteenth-Century England*. Los Angeles: Getty Publications, 2008. 232 p.

¹³ Gailhard, J. *Four tracts*. I. A short discourse about divorce and its causes, fornication and adultery. II. A charge to judges, juries and witnesses concerning oaths. III. About infant baptism. IV. A letter to a lady, who hath forsaken [t]he Protestant religion for the Romish. London: D. Brown, R. Smith, 1699. 177 p.

Інший (більш ранній) цикл його робіт присвячено справам італійським, і до світського напучення молоді, а надто тих її представників, котрих вабила державна та, зокрема, дипломатична служба, ці елегантно складені розвідки мають причетність значно більшу. Мова йде про трактати «Сьогоднішнє становище правителів і держав Італії» та «Нинішній стан Венеційської республіки, її уряду, законів, збройних сил, статків, манер, звичаїв, доходів і території тої держави; з доданим оглядом поточної війни в Кандії». Перша з названих книжок початково з'явилася 1668 року в лондонському видавництві Джона Старкі, а трьома роками пізніше вийшло її наступне видання «виправлене, розширене й доповнене обрисом процедури обрання Пап та змалюванням особливостей Іспанії»¹⁴. Другу працю, завдяки тому ж таки видавцеві, читацтво побачило року 1669-го¹⁵, й вона, як зауважує один із сучасних нам дослідників ранньомодерної Англії¹⁶, заклала підвалини для подальших, здебільшого політизованих, розмислів про Венецію в англійському суспільстві¹⁷.

Твір, на який, виходячи з потреб нашого дослідження, спрямовано тут основний по́зір, не належить ані до полемічних, ані до країнознавчих. Його повна назва (за тогочасною орфографією) – «The Compleat Gentleman, or, Directions for the Education of Youth as to Their Breeding at Home and Travelling Abroad», тобто «Довершений джентльмен, або директиви щодо освіти молоді в межах виховання вдома й під час подорожей за кордоном». Первинне видання книжки публіка отримала 1678 року в двох томах. Перший із них окреслював відправне приохочення учня до правил вишуканої поведінки, які, ще хлопчиком, він мав осягти в рідних пенатах¹⁸. Другий, як видно з самого

¹⁴ Gailhard, J. The Present State of the Princes and Republicks of italy, With Observations on Them. The Second Edition Corrected and Enlarged, with the Manner of the Election of Popes, and a Character of Spain. London: John Starkey, 1671. 240 p. (титульна сторінка).

¹⁵ Gailhard, J. The Present State of the Republick of Venice as to the Government, Laws, Forces, Riches, Manners, Customes, Revenue, and Territory of That Common-Wealth: with A Relation of the Present War in Candia. London: John Starkey, 1669. 260 p.

¹⁶ А саме – історик Тоні Клейдон, Університет Уелсу, Велика Британія.

¹⁷ Claydon, Tony. Europe and the Making of England, 1660-1760. NY: Cambridge University Press, 2007. 370 p. (С. 63).

¹⁸ Jean Gailhard. The Compleat Gentleman: Or, Directions for the Education of Youth as to Their Breeding at Home and Travelling Abroad. In Two Treatises, London: Newcomb, John Starkey, 1678. Volume I (The First Part. About their Breeding at Home). 102 p.

заголовку¹⁹, стосувався значно комплекснішого (і, здається, набагато цікавішого самому авторові) отісування вихованця (вже підрозлого до юнацького віку) під час т.зв. Великого Турне чужими краями.

Авдиторії, на які ці «директиви» націлено, Гаяр, принаймні почасти, називає в передслові на початку першого тому²⁰. «Предмет, котрий я тут ясуватиму, – пише він, – є ваговитим для будь-якої людської спільноти, позаяк торкається питання правил, а ті, коли їх триматися, завше матимуть немалий пожиток. Тож якщо мені вдасться обраній темі віддати належне, послідки згодяться декільком категоріям осіб»²¹. Такими адресатами, судячи з дальших рядків, автор убачає як «джентльменів уроджених», що користаються всіма перевагами їхнього «достойного родоvodu», так і тих осіб, котрі, вийшовши з простолюду, заслуговуватимуть на джентльменський ранг і державницький чин за свої чесноти й прийдешні здобутки²². Ідеться, звісно, про недолітків чоловічої статі, чиє навчання ще попереду. Їх дожидає довга путь до засвоєння поведінки, гідної джентльмена, а відтак державця, дипломата чи якого іншого майбутнього члена «політичного тіла і громадянського суспільства»²³. Іншими словами – це потенційні вихованці з молододї генерації вищих і середніх верств Англії.

До другої цїльової групи, нехай і не задекларованої в цитованій вище преамбулі, трактат звертається майже безустанно. Усі його частини, як можна пересвідчитись при хоча б побіжному читанні, наповнено судженнями про знання й уміння самого наставника. Тут розбірливо представлено мотив ідеального гувернера, а тому ті персони, котрі обрали собі тягар виховательської професії – джентльмени, що виколисують джентльменів – мали б бути удячними бенефіціарами Гаярових приписів.

До всього, думаємо, наш ментор сподївався на увагу ще однієї суспільної когорти – тієї, що містила в собі повноправно дорослих

¹⁹ Jean Gailhard. *The Compleat Gentleman: Or, Directions for the Education of Youth as to Their Breeding at Home and Travelling Abroad*. In *Two Treatises*, London: Newcomb, John Starkey, 1678. Volume II (The Second Part. About their Breeding Abroad). 196 p.

²⁰ («До читача»)

²¹ Jean Gailhard. *The Compleat Gentleman: Or, Directions for the Education of Youth as to Their Breeding at Home and Travelling Abroad*. In *Two Treatises*, London: Newcomb, John Starkey, 1678. Volume I (The First Part. About their Breeding at Home). 102 p. (перша непронумерована сторінка передмови «To the Reader»).

²² Там само (п'ята й шоста непронумеровані сторінки передмови «To the Reader»).

²³ Там само (С. 87).

репрезентантів англійської аристократії та джентрі. Вони, ясна річ, воліли, аби освіченість могла відкрити їхнім дітям доступ до будь-якого добірного товариства – вдома чи в іншій «цивілізованій» країні. Саме ці вельбучні фігури оплачували старання повчальників, приставлених до породжених ними чад. Саме ними ж, головню, й був населений той великоможний світ, до якого мала ввійти молода парость шляхетних фамілій.

Отже, триєдина читацька компанія, до котрої апелював наш книгопис, складала собою істотну частку англійської політичної нації. Ті, хто вже правував її життям, ті, хто до цього лише готувався, а також ті, кому випало рихтувати очікуваних виконавців зазначеної ролі, згуртувалися в одному бомонді, якому й було запропоновано головні тези «Довершеного джентльмена».

Наше завдання – показати, як саме в напуттях Жана Ґаяра маніфестовано канони догідної комунікації.

Шанобливість і шаноблива мова: спілкування з вищими, рівними й нижчими за статусом

Для XVII сторіччя, зауважимо, ідея поштивості (принаймні з погляду верств привілейованих) якоюсь незвичною новацією не була.

Якщо йдеться про європейський контекст, то витoki ранньомодерних суспільних практик, у межах яких молодь привчали до ґречності, варто шукати ще в Високому Середньовіччі. Поезія трубадурів, труверів і мінезінґерів, уявлення про «*courtoisie*» (що ми перекладаємо зі старофранцузької як «куртуазність»), «*le fin amour*» (ідеалізований і власне «куртуазний» концепт кохання), «*largesse*» (що, на нашу думку, доречніше перекласти як «широта душі», радше ніж «щедрість»), а також увесь комплекс лицарських понять про шляхетне побутування давали придатний матеріал для того, що Норберт Еліас (1897-1990 рр.), першорядний дослідник цієї проблематики, назвав «процесом цивілізації»²⁴.

²⁴ Еліас, Норберт. Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження. К.: Альтернативи, 2003. 670 с. (Див. зокрема С. 53-57; С. 311-317).

Блок, Марк. Феодальне суспільство / Пер. з фр. В. Шовкуна. К.: Вид. дім «Всесвіт», 2001. 528 с. (С. 315-322).

Scaglione, Aldo. Knights at Court: Courtliness, Chivalry, and Courtesy from Ottonian Germany to the Italian Renaissance. Berkeley: University of California Press, 1991. 488 p. (С. 89-111).

У призерку середньовічного періоду суспільства «феодальної» Європи, й зокрема підданці королівства Англія, могли похвалитися вже цілком порядним арсеналом повчальної літератури, присвяченої «належному поведженню»²⁵. Це – т.зв. «courtesy books», які українською (попри деякі термінологічні нюанси) можна назвати «книжками про ввічливість».

Поміж тих, які зано найбільше – «The Babees Book», себто «Дитяча книга» або ж «Книга дітей», складена бл. 1475 року для юних принців («пречудовних дитят») королівської родини²⁶. Ще один приклад – «The Book of Curtesye», анонімна поема, написана середньоанглійською мовою в XIV сторіччі та випущена як фоліант зачинателем британського друкарства Вільямом Кекстоном у 1477 році²⁷. До того ж жанру належала й римована прокламація «Urbanitatis» («Вихованість»), датована (приблизно) роком 1490-м²⁸.

Світославним вінцем такої творчості, звичайно ж, стала праця Еразма Роттердамського «De civilitate morum puerilium», опублікована 1530 року латиною й, протягом наступного кількаріччя, перевидана різними мовами понад тридцять разів. Її англійський переклад вийшов одним із перших під заголовком «A Little Book of Good Manners for Children» – «Маленька книжечка про добрі манери для дітлахів»²⁹.

Jaeger, C. Stephen. *The Origins of Courtliness: Civilizing Trends and the Formation of Courtly Ideals, 939-1210*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1985. Xiv, 326 p. (C. iv-xi).

²⁵ Див. зокрема: Gillingham, John. *From Civilitas to Civility: Codes of Manners in Medieval and Early Modern England // Transactions of the Royal Historical Society, Sixth Series, Vol.12* (2002), pp. 267-289 (C. 269-284).

Millett, Fred Benjamin. *English Courtesy Literature Before 1557* (Bulletin of the Departments of History and Political and Economic Science in Queen's University, Kingston, Ontario, Canada). Kingston: Jackson Press, 1919. 16 p. (C. 1-5).

²⁶ Anon. *The Babees' Book // The Babees' Book: Medieval Manners for the Young: Done into Modern English from Dr. Furnivall's Text* [Ed. by Furnivall, Frederick James; Rickert, Edith]. London, NY: Duffield and Co., 1908. 204 p. (C. 1-9).

²⁷ *Caxton's Book of Curtesye*. Printed at Westminster about 1477-8 A.D. and Now Reprinted. Edited by Frederick J. Furnivall. London: Published for the Early English Text Society by Humphrey Milford, Oxford University Press, Amen House, E.C. 4, 1868. 58 p.

²⁸ Anon. *Urbanitatis // The Babees' Book: Medieval Manners for the Young: Done into Modern English from Dr. Furnivall's Text* [Ed. by Furnivall, Frederick James; Rickert, Edith]. London, NY: Duffield and Co., 1908. 204 p. (C. 11-16).

²⁹ Еліас, Норберт. *Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження*. К.: Альтернативи, 2003. 670 с. (C. 95-99).

De Civilitate Morum Puerilium, A Lytell Bok of Good Maners for Chyldren (in Latin and English), by Desiderius Erasmus, trans. by Robert Whittington. ; London: W. de Worde, 1532.

Усі зазначені труди, поміж інших регул, обстоюють однакову тезу, а саме – нещадну вимогу до юні бути поштивими повсякчас і з усіма. Тоді ж, коли їм стрінуться персони особливо високого рангу, включно з батьками самої дитини, запобігливість мусить бути ще більш підкресленою.

Попри значний розрив у часі між появою вказаних текстів і публікацією трактату Жана Ґаяра, його «Довершений джентльмен» проголосив засади майже тотожні.

Вихователеві, твердить Ґаяр, слід учинити так, щоб його учні ще змалечку почали всотувати п'ять визначальних принципів. «Перший, – як вістувано читачеві, – зобов'язує в зносінах із людьми старшими, приміром із батьками, демонструвати повагу й послух. Те ж саме потрібно робити щодо можновладців і призначених ними офіціалів, виказуючи їм покору, почесі й пієтет». Шанобливість, читаємо там таки, повинна бути неодмінною в спілкуванні з будь-якою особою, що є вищою за званням, місцем у суспільстві, талановитістю або віком³⁰.

Дещо далі в тексті Ґаярового першого тому бачимо докладну інструкцію, розписану на випадок зустрічі й розмови учня з «котримось із високих посадовців або якою іншою велебною людиною». За таких обставин, на додаток до порад щодо пригожої постави³¹, хлопцеві (в даному випадку ще малолітньому) велено «з виразом скромності» глядіти на сановитого співрозмовця, в жодному разі його не перериваючи. Лиш тоді, коли той закінчить говорити, можна сказати щось самому, однак таким робом, щоб це не було «занадто покvapно й занадто гучно», а, натомість, «м'яко й стиха»³².

Заклик не переривати тих, хто говорить, з'являється і в інших частинах трактату, зокрема в стосунку до комунікацій під час закордонних мандрів³³. Очевидно, засвоєння зазначеної домінанти все

³⁰ Jean Gailhard. *The Compleat Gentleman: Or, Directions for the Education of Youth as to Their Breeding at Home and Travelling Abroad*. In *Two Treatises*, London: Newcomb, John Starkey, 1678. Volume I (The First Part. About their Breeding at Home). 102 p. (C. 56).

³¹ (а також указівок не насвистувати пісеньок, не дриґати ногами, не стріляти навкруги очима, не копирсатися в носі й вухах та не скребти голову)

³² Jean Gailhard. *The Compleat Gentleman: Or, Directions for the Education of Youth as to Their Breeding at Home and Travelling Abroad*. In *Two Treatises*, London: Newcomb, John Starkey, 1678. Volume I (The First Part. About their Breeding at Home). 102 p. (C. 89-90).

³³ «Коли потрапиш до пристойного товариства, висловлюйся небагато та про щось конкретне; й за жодних обставин не переривай нікого, хто щось говоритиме». Jean Gailhard. *The Compleat Gentleman: Or, Directions for the Education of Youth as to Their*

ж потребувало вряди-годи напутникового рефрену, яким би не був вік вихованця³⁴.

Другий принцип – в спілкуванні з рівними собі триматися манери, котру означено як «[being] civil and courteous». Перекладемо це «бути чемним і люб'язним», зауваживши, однак, що в викладові українською застосовані слова не відбивають тієї своєрідної еволюції, яку впродовж сторіч пройшли наведені англomовні терміни.

Указану пораду, втім, подано з однією заувагою, на котру майбутнього перфектного джентльмена закликано зважати, коли йдеться про права й привілеї тих, хто має з ним однаковий статус (або ж, якщо точніше, про те, як вони свої права й привілеї самі розуміють). Ув'язана з цим підказка – будь-що-будь уникати суперечки навколо зазначеного питання³⁵.

Третій із п'яти принципів запропоновано зужитковувати тоді, коли доводиться спілкуватися з особами, чиє місце в суспільній ієрархії є нижчим, порівняно з тим, що належить вихованцеві. Регістр властивостей, приписаних сюди, перелічує цілий стос прикметників, що причетні до визначення очікуваного від джентльмена обходження. Зокрема, в даному випадку він має бути «благодущним, сердечним, люб'язним, щирим, щедрим і, переймом, поблажливим». Водночас,

Breeding at Home and Travelling Abroad. In *Two Treatises*, London: Newcomb, John Starkey, 1678. Volume II (The Second Part. About their Breeding Abroad). 196 p. (C. 186).

³⁴ Численні інтерпретації цієї повчальної заповіді, адресованої як дітям, так і вповні визрілим індивідам різними (в т.ч. англomовними) авторами від доби Пізнього Середньовіччя до Модерну, могли б скласти доволі об'ємисту антологію. Для прикладу, в контексті досліджуваного нами періоду, процитуємо «Тези до есе щодо бесіди» Джонатана Свіфта (1713 р.). Поміж інших тверджень, знаходимо там такий пасаж: «Веденню бесіди притаманно дві хиби, котрі, хоч і здаються відмінними одна від одної, походять насправді зі спільного кореня й однаково заслуговують на осуд. Я маю на увазі ту нетерплячість, що підштовхує перебивати інших, а також розгубленість тоді, коли перебивають вас». На переконання Свіфта, такі ганджі в комунікаційному процесові персоні зі статусом джентльмена не личили зовсім. Цитовано за: Palmer, Abram Smythe. *The ideal of a Gentleman; or, A Mirror for Gentlefolks, a Portrayal in Literature from the Earliest Times*. London: Routledge, 1908. 522 p. (C. 253). А також: *The Works of Jonathan Swift, Containing Additional Letters, Tracts, and Poems, Not Hitherto Published; with Notes, and a Life of the Author, by Walter Scott, Esq.* Volume IX [Ed. by Walter Scott]. Edinburgh: Archibald Constable and Company, 1814. 544 p. (C. 383).

³⁵ Jean Gailhard. *The Compleat Gentleman: Or, Directions for the Education of Youth as to Their Breeding at Home and Travelling Abroad*. In *Two Treatises*, London: Newcomb, John Starkey, 1678. Volume I (The First Part. About their Breeding at Home). 102 p. (C. 56-57).

(читаємо далі) важливо, щоби такою гойністю ніхто не зловжив, а з іншого боку – аби ніхто нічим не був ображений³⁶.

Четвертий і п'ятий принципи пов'язані з моделями поведінки, окресленими для контактувань із друзями та з ворогами. З першими сказано зноситися так, аби не втратити їхню прихильність і приятельство, а для перемовин із недругами (щоб запобігти можливим капостям із їхнього боку) нараяно обачність і поміркованість.

«Одне слово, – резюмує Гаяр, – їх [учнів] слід привчати, аби поводили себе чемно й розсудливо у взаєминах із персонами будь-якого штибу»³⁷.

Подібне судження можемо перестріти й де-інде, зокрема – в «Деяких роздумах про виховання», написаних Джоном Локом у 1693 році. «Не варто, – прорікає філософ, – понадміру марудити дітей різними правилами щодо того, як слід знімати капелюха, робити уклін на знак привітання й такого іншого. Навчіть їх, якщо зумієте, скромності та ввічливості, й тоді їм не бракуватиме гарних манер, адже ввічливість є нічим іншим, аніж намаганням не виказати нікому зневаги чи презирства»³⁸.

Питанням про те, якою мусить бути комунікація джентльмена з особами відмінного або однакового з ним статусу, в ранньомодерній Англії переймалася ціла низка письменців, старшинована перекладачами, інтерпретаторами й наслідувачами Еразма Роттердамського³⁹. В контексті XVII сторіччя, для прикладу, можна назвати декілька найбільш відомих трактатів такого типу.

Поміж них – поширений англомовний переклад книжки «Правила вихованості», написаної французьким (чи, радше, французько-шведським) дипломатом Антуаном де Куртенем (1622–1685 рр.). Повна назва його роботи – «The Rules of Civility; Or, Certain Ways of Deportment Observed Amongst All Persons of Quality Upon Several Occasions» («Правила вихованості, або певні способи ґречного поводження, підмічені за багатьох нагод поміж людей різного рангу»). Англійською

³⁶ Там само (С. 56-57).

³⁷ Там само (С. 57).

³⁸ John Locke. *Some Thoughts concerning Education*. The ninth edition. London: A. Bettesworth & C. Hitch, 1732. 331 p. (С. 220-221).

³⁹ Більше про авторів цієї ліги див. у: Bryson, Anna. *From Courtesy to Civility: Changing Codes of Conduct in Early Modern England*. Oxford: Clarendon Press, 1998 – 311 p. (С. 31-33).

цей твір вийшов у друк того ж року та в тому ж видавництві, що й «Довершений джентльмен» Гаяра.

Говорячи про манеру, якою вартує вести бесіду з індивідами «вищої якості», зазначений автор навів доволі об'ємистий за наповненням список регуляцій і табу. Окрім розмаїтих (у т.ч. вербальних) прийомів засвідчення пошаноби, світський панок, як прорікав де Куртен, мав формулювати всі свої вислови (й, надто, запитання) якнайделікатнішим робом. Саме так, дізнаємося далі, можна уникнути загрози, за якої ваш тон і ваше звернення здаватимуться хоча б на децицію фамільярними⁴⁰.

Співзвучні та, нерідко, повністю ідентичні засади декретували впродовж тієї ж доби й де Куртенові колеги за літературним жанром.

З їхнього гурту виділимо, приміром, більш раннього літератора Джеймса Клеланда (пом. 1627 р.), автора трактату «Становлення молодого шляхтича» («The Institution of a Young Nobleman»), вперше виданого 1607 року. Одностайними з ним у поняттях були два його наступники, а саме – правник, Лорд Головний суддя Англії та Уелсу сер Метью Хейл (1609-1676 рр.) і глава Університетського коледжу в Оксфорді Обадаїя Вокер (1616-1699 рр.). Перший, на додаток до своїх маґна-опусів із юриспруденції та історії, склав «Лист-порадник онукам», що циркулював у рукописних збірках аж до початку ХІХ століття⁴¹. Другий, у 1663 році, видав труд «Of Education, Especially of Young Gentlemen: In Two Parts», себто «Щодо освіти, особливо в стосунку до юних джентльменів: у двох частинах». Усі названі теоретики проникливо й педантично вповідають, як потрібно поводитися в товаристві й діалозі з джентльменовими візаві залежно від їхнього місця в тій само безпремінній тріаді – поміж вищих, рівних або нижчих за суспільним статусом. Певна річ, «вищим» (як порівняти з іншими категоріями) уваги приділено по-запопадливому більше⁴².

⁴⁰ De Courtin, Antoine. *The Rules of Civility; Or, Certain Ways of Deportment Observed Amongst All Persons of Quality Upon Several Occasions. Newly Revised and Much Enlarged. A Translation of Antoine de Courtin's «Nouveau Traité de la Civilité».* London: J. Martyn and J. Starkey, 1678. 300 с. (С. 65-69).

⁴¹ (коли його було опубліковано в друкованій формі)

⁴² Cleland, James. *Hero-Paideia, Or, The Institution of a Young Nobleman.* Oxford: Joseph Barnes, 1627. 296 р. (С. 64, 178).

De Courtin, Antoine. *The Rules of Civility; Or, Certain Ways of Deportment Observed Amongst All Persons of Quality Upon Several Occasions. Newly Revised and Much Enlarged.*

Щоправда, в Келланда, де Кустена, Хейла й Вокера, ґречність таки прописано припасовувати до всіх соціальних okazji⁴³. Жан Ґаяр, а після нього Джон Лок у ставленні до цієї універсалізації здаються ще прихильнішими.

Научання вести бесіду – бесіда як навчання

Упродовж соціокультурного розвою ранньомодерної дидактики намисли про вправність у вихованій конверзації стали (в західноєвропейському й, зокрема, англійському суспільстві) завждишньою складовою світської освіти.

Наприкінці XVII сторіччя така неодмінність здається вже доконечною.

У «Деяких роздумах про виховання» Джон Лок закликає ментора пропонувати до обговорення учнем ті або ті окремі ситуації, «розбираючи їх у живій перемові». Цей підхід, сказано там таки, «дозволить вихованцеві краще збагнути концепти обов'язку й справедливості», а замість «сонливого вислуховування моральних лекцій наставника» одуковуване хлоп'я при звичається формулювати свої думки на теми етики, життєвої розсудливості й чемності⁴⁴.

Подібний погляд висуває й Жан Ґаяр, говорячи про те, які методи слід обирати гувернерові хлопчика для приватних студій удома⁴⁵. «Багато-коли, – читаємо в першому томі «Довершеного джентльмена», – бесіда буде більш плодотворною, ніж читання або вивчення текстів напам'ять, хоча й те, й те потрібно теж застосовувати». Навчителеві ж приписано докладати зусиль, аби учень, відданий йому на виховання, відчув до постійних дискурсійних вправ хист і потяг⁴⁶.

A Translation of Antoine de Courtin's «Nouveau Traité de la Civilité». London: J. Martyn and J. Starkey, 1678. 300 p. (C. 115-121).

Hale, Sir Matthew, 'Advice to his Grand-children' // Practical Wisdom: or the Manual of Life. The Counsels of Eminent Men to their Children (pp. 192–220). [ed. by E. Strutt]. London, 1824. 336 p. (C. 205-212).

Walker, Obadiah. Of Education, Especially of Young Gentlemen: In Two Parts. Oxford: At the Theater, 1673. 280 p. (C. 222-229).

⁴³ Див. попередні посилання.

⁴⁴ John Locke. Some Thoughts concerning Education. The ninth edition. London: A. Bettesworth & C. Hitch, 1732. 331 p. (C. 136-137; C.188).

⁴⁵ Як і в Лока, тут ідеться про вік ще дитячий або ж передпідлітковий.

⁴⁶ Jean Gailhard. The Compleat Gentleman: Or, Directions for the Education of Youth as to Their Breeding at Home and Travelling Abroad. In Two Treatises, London: Newcomb, John Starkey, 1678. Volume I (The First Part. About their Breeding at Home). 102 p. (C. 21).

Наступна теза вихідної частини трактату стосується того суспільного призначення, яке закріплено за майстерністю вести бесіду. До цього питання Ґаяр повертається неодноразово – в обох томах своєї праці. Почато його виклад так: «Якщо якийсь панок перебуває з візитом у світській компанії, то чи здатний він більш-менш стерпно обмінюватися міркуваннями щодо розмаїтих речей у межах тих чи тих тем? Або ж, чи зможе він забезпечити привабні перемовини на різні теми, коли прийматиме й розважатиме фayne товариство в себе?». Таку спромогу (як указано далі) дасть правильний (сповнений тренувальними діалогами) вишкіл – від початкового хатнього навчання до великого закордонного турне. Тільки пройшовши його сповна, заявляє наш автор, джентльмен стане годящим компаньйоном для тих благородних і чеснотливих персон, із якими він матиме численні нагоди комунікувати (особливо, коли перебуватиме в зарубіжному виїзді)⁴⁷.

Якщо вже рівняти Ґаярів опус до «Деяких роздумів про освіту», то в цьому другому творі мусимо відмітити схожу сентенцію. «Немає більшої вади для джентльмена, – пише Джон Лок, – аніж невміння до ладу висловлюватися в розмові чи на письмі». Немало тих, хто перебуває в джентльменському статусі, продовжує він, не годні переповісти жодної історії, «не кажучи вже про здібність ясно й переконливо викладати суть офіційних справ»⁴⁸.

Трьома десятиліттями після виходу «Деяких роздумів» таку ж візію, нехай і в стосунку до поведження вже дорослих індивідів, відтворив у своєму (як уважають останньому) труді письменник, памфлетист, задиристий стерник громадської думки (й шпигун-дипломат за сумісництвом) Даніель Дефо (1660-1731 рр.). У його трактатові під заголовком «Досконалий англійський джентльмен»⁴⁹ право на таке звання визнано тільки за тими, хто неустанно над собою працює «аби бути пригожим для світської бесіди». Саме вказана кваліфікація, резюмує автор «Робінзона Крузо» й «Молль Фландерс», дозволить

⁴⁷ Там само (С. 32).

⁴⁸ John Locke. *Some Thoughts concerning Education*. The ninth edition. London: A. Bettesworth & C. Hitch, 1732. 331 p. (С.287-288).

⁴⁹ Вихід цієї книжки планували на 1729 рік. Однак, публікацію не було завершено: за наявними свідченнями, видрукували лише кілька сторінок. Після смерті Дефо, рукопис потрапив до Британського музею й був виданий друком лише в 1890 році. Див.: Wright, Thomas. *The Life of Daniel Defoe*. London: Cassel and Co., 1894. 432 p. (С. 375).

отримати визнання джентльменської бездоганності з боку мостивого товариства⁵⁰.

Повернувшись до Жана Ґаяра, маємо згадати про ще один наведений ним аргумент на користь натаскування учня в майстерстві бесіди. Асоційовано його з тими соціальними функціями й професіями, що їх у англійському суспільстві було зарезервовано за джентльменами⁵¹. «Нікому, сподіваюся, не спаде на думку заперечувати, – зауважує Ґаяр, – що кожний, хто наміряється виступати публічно, якщо, звісно, хоче робити це гідним чином, мусить на даному напрямкові дечому понавчатися». Персонами, чиє повсякденне завдання полягає в тому, щоб брати слово перед громадою, «Довершений джентльмен» називає передусім правників, державних діячів і, зрештою, «будь-яких осіб, залучених до справ політичних»⁵².

Рекомендації щодо підготовки до словесної вправності на майбутньому кар'єрному шляхові закладені до обох томів Ґаярового труду.

У першому (де йдеться про самий лише почин у навчальному процесі) поміж щонайперших рецептів названо освоєння риторики й логіки. Риторика, сказано нам, «забезпечить мовленню форму та впорядкованість», а ще (надто тоді, коли юний джентльмен має хист до красномовства) зробить його фрази «більш елегантними, піднесеними й переконливими». Логіка ж, указано там таки, сприятиме в належному підборі доводів та обґрунтувань. Її призначення – «навчити вихованця висловлюватися впевнено й так, щоб небагатьма словами повідати пребагато». Висновок, зроблений із цих тез, простий, а саме – «учня слід залучати до роботи над декламуванням текстів якомога раніше»⁵³.

⁵⁰ Defoe, Daniel. *The Compleat English Gentleman*. London: D. Nutt, 1890. 295 p. (C. 241).

⁵¹ Розгорнутий огляд питання про «джентльменські» професії можна знайти в: Kelso, Ruth. *The Doctrine of the English Gentleman in the 16th Century (with a bibliographical list of treatises on the Gentleman and related subjects published in Europe to 1625)*. University of Illinois Press Reprint of its 1929 edition. Gloucester, Mass: Peter Smith, 1964. 288 p. Див насамперед: Chapter IV – Occupations for the Gentleman (C. 42-69).

⁵² Jean Gailhard. *The Compleat Gentleman: Or, Directions for the Education of Youth as to Their Breeding at Home and Travelling Abroad*. In *Two Treatises*, London: Newcomb, John Starkey, 1678. Volume I (The First Part. About their Breeding at Home). 102 p. (C. 32).

Jean Gailhard. *The Compleat Gentleman: Or, Directions for the Education of Youth as to Their Breeding at Home and Travelling Abroad*. In *Two Treatises*, London: Newcomb, John Starkey, 1678. Volume II (The Second Part. About their Breeding Abroad). 196 p. (C. 177-178).

⁵³ Jean Gailhard. *The Compleat Gentleman: Or, Directions for the Education of Youth as to Their Breeding at Home and Travelling Abroad*. In *Two Treatises*, London: Newcomb, John Starkey, 1678. Volume I (The First Part. About their Breeding at Home). 102 p. (C. 32).

Декламування, риторика й логіка, щоправда, в даній схемі постають лише як базові елементи освіти та як передумова для подальших (щонайменше кількарічних) управлень у «живих» тренувальних конверзаціях.

Досягти успіху на зазначеному напрямку, як уважав Ґаяр, можна лише за однієї умови – себто тоді, коли учневі дістанеться гувернер якнайкращого сорту (особливо на тому етапові, за котрого настане час відправлятися в мандри чужими землями). Такий наставник (читаємо на перших сторінках тому другого) мав би бути людиною благородного характеру (що в англійському соціокультурному словникові стосувалося не так походження, як «джентльменського» штибу життя), а також чоловіком, який «бачив світ, був прийнятий при багатьох дворах і таким чином отримав змогу вдосконалити своє поводження, зробивши його ще приємнішим і люб'язнішим». Саме спілкування з цим взірцем найліпших властивостей повинно було стати для юнака «стежиною до перетворення на джентльмена», а «постійне ведення бесід» із ним гарантувало б наслідування в манерах та поведінці. «Юнацтво в ранні роки, – пояснює автор, – є спраглим до вражень, тож та персона, з котрою учень говоритиме й обмінюватиметься думками майже щогодинно, матиме на нього превеликий вплив». Натомість, гувернери, які не відвідували інші країни й не мали можливості візитувати резиденції поважних Домів, не зможуть, на переконання Ґаяра, ні являти прикладів для наслідування в повсякчасних перемовинах, ані ввести молодого джентльмена в добірну компанію⁵⁴.

Поняття бесіди Жан Ґаяр поширює й на «розмови з мертвими», що, як ми дізнаємося з його пояснень, означає читання класичної та історичної літератури. Такий тип спілкування пропоновано застосувати

Відзначимо, що в «Деяких роздумах про освіту» Джон Лок також віншує «ідею істинного красномовства», потрібну для навчання витонченій побудові формулювань. Утім, у контексті студій із риторики й логіки він додає й дешицу скепсису, ставлячи метод «живої бесіди» з учнем набагато вище «хитромудрих логічних диспутувань і риторичних декламацій». Див.: John Locke. *Some Thoughts concerning Education*. The ninth edition. London: A. Bettesworth & C. Hitch, 1732. 331 p. (C. 136-137; C. 285-286; C. 287-288).

⁵⁴ Jean Gailhard. *The Compleat Gentleman: Or, Directions for the Education of Youth as to Their Breeding at Home and Travelling Abroad*. In *Two Treatises*, London: Newcomb, John Starkey, 1678. Volume II (The Second Part. About their Breeding Abroad). 196 p. (C. 10-11).

тоді, коли доводиться залишитися на самоті, «далеко від когось, із ким можна поговорити»⁵⁵.

Читання й роздуми над прочитаним представлено в «Довершеному джентльмені» як процес саме комунікаційний і, найголовніше, такий, що, одуковуючи, готує до адекватної участі в світських зносинах. Те ж завдання (додано там само) виконують і вправи письменницькі, дозволяючи учневі досягти точності, потрібної для вишуканого спілкування⁵⁶.

Загалом, безперестанне навчання вести бесіду, за Ґаяровим замислом, гарантувало «спроможність доладно висловлювати свої думки, а також упевненість для того, щоб говорити з іншими, не соромлячись і без конфузу». Ще одним результатом мала стати «здатність бути приємним у розмові та заслужити повагу й схвалення тих персон, котрі його [молодого джентльмена] прийматимуть у себе»⁵⁷.

Апробацію вивченого в прямому контакті з репрезентантами «вищого світу» було заплановано на наступний етап освітньої програми, а саме – на довгочасну просвітницьку подорож закордонням. Її роль ми висвітлимо деінде.

⁵⁵ Jean Gailhard. *The Compleat Gentleman: Or, Directions for the Education of Youth as to Their Breeding at Home and Travelling Abroad*. In *Two Treatises*, London: Newcomb, John Starkey, 1678. Volume I (The First Part. About their Breeding at Home). 102 p. (C. 31).

У цьому твердженні Ґаяр відтворює концепцію, обстоювану цілим буртом ранньомодерних письменців і мислителів. Детальніше її розкрито в одній із статей, які ми готуємо до друку.

До прикладу – цитата з дидактичної книжки Бальтасара де Граціана-і-Моралеса «Кишеньковий оракул» (1647 р.): «Розподіляти своє життя розумно: не як підкаже випадок, а щоб і користь була і задоволення. Без передишок життя обтяжливе, як довга подорож без готелів; різноманітність пізнань робить його приємним. Перший перегон шляху у благому житті використай на бесіди з мертвими: ми народжуємося для знання і для самопізнання, і книги, вірно нам служачи, роблять із людини особистість. Другий перегон проведи із живими: зауважуй і обдивляйся все прекрасне у світі. Не все краще знаходиться в одній країні: отець наш всеосяжний розподілив придане різним землям, і, може статися, поганенька багатша од всіх. Третій перегон – увесь для себе самого: вище блаженство в роздумах». Граціан, Бальтасар. *Кишеньковий оракул, або наука розсудливості, де зібрані афоризми, взяті з творів Лоренсо Граціана / Б. Граціан*. – К.: Видавничий дім «KM Akademia», 1994. – 276 с. (C. 200).

Читачу, зацікавленому ідеєю «розмов із мертвими» в контексті шляхетного виховання в Європі ранньомодерного періоду, пропонуємо проглянути статтю нашого британського колеги Расела Ґулбурна: Russell Goulbourne. *Conversations with the Dead in Early Modern France*. *The Modern Language Review* Vol. 108, No. 1 (January 2013), pp. 90-108.

⁵⁶ Jean Gailhard. *The Compleat Gentleman: Or, Directions for the Education of Youth as to Their Breeding at Home and Travelling Abroad*. In *Two Treatises*, London: Newcomb, John Starkey, 1678. Volume II (The Second Part. About their Breeding Abroad). 196 p. (C. 74).

⁵⁷ Там само (C. 74-75).

Приємне поводження в світській бесіді й розмаїття конверзаційних хиб: люб'язність vs. лестки

Поряд із постулатами християнської моралі, вплетеними до суспільних дискурсів ранньомодерної доби, вміння бути приємним у світському спілкуванні є одним із лейтмотивів тієї традиції джентльменового виховання, якій присвячено наш огляд⁵⁸.

Джонатан Свіфт, котрий, як і Жан Ґаяр, належав до плеяди напучувачів у питанні вишуканої поведінки, своє есе «On Good Manners and Good Breeding»⁵⁹ почав підкреслено афористичною сентенцією: «Добрі манери – це мистецтво зробити так, щоб ваші співрозмовники почувалися з вами легко»⁶⁰.

Франсуа де Кальєр, дипломатичний радник Людовіка XIV й визнаний велет дипломатичної теорії, обстоював ту ж таки тезу, прив'язавши її до вимог своєї професії та політичного життя загалом. Один із його трактатів, показово стилізований під форму викладу «Книги придворного» Балтазара Кастільйоне, вийшов у Великій Британії під заголовком «The Knowledge of the World, and the Attainments Useful in the Conduct of Life» («Знання світу та вміння, корисні в житті»). У цьому творі, неабияк популярному поміж вищих і середніх класів Великої Британії XVIII сторіччя, цілі розділи відведено для окреслення «способів забезпечити приємність бесіди» – від

⁵⁸ Одним із головних авторитетів у цьому питанні, поза сумнівом, був Філіп Дормер Стенгоуп, 4-й граф Честерфілд. Йому ми присвячуємо окремий цикл публікацій.

⁵⁹ «Щодо добрих манер і доброго виховання»

⁶⁰ Swift, Jonathan *The Works of Jonathan Swift, Containing Additional Letters, Tracts, and Poems, Not Hitherto Published; with Notes, and a Life of the Author, by Walter Scott, Esq. Volume IX* [Ed. by Walter Scott]. Edinburgh: Archibald Constable and Company, 1814. 544 p. (С. 452).

Упродовж XVIII століття зазначений принцип й далі тримав свої непослабні позиції в світогляді британського вихованого суспільства. Окрім лорда Честерфілда, можемо згадати письменника Генрі Філдінґа, автора бестселерів «Том Джонс» і «Джозеф Ендрюс». Його перу належить таке твердження: «In short, by good breeding (notwithstanding the corrupt use of the word in a very different sense) I mean the art of pleasing, or contributing as much as possible to the ease and happiness of those with whom you converse» («Якщо коротко, то, говорячи «добре виховання», (коли не зважати на викривлений ужиток цього терміну) я маю на увазі мистецтво бути приємним або ж спрямування всіх можливих зусиль на те, щоб ваші співрозмовники почувалися з вами радісно й легко»). Fielding, Henry. *The Works of Henry Fielding: Miscellanies*. London: J.M. Dent & Company, 1893. 234 p. (С. 179-180).

загального огляду до інструкцій для застосування переговорниками, послами й державцями⁶¹.

Шлях до осягнення таких навичок (як твердила ранньомодерна дидактика) пролягав через відповідний вишкіл. Іспанський літератор Бальтасар де Грасіан-і-Моралес (1601–1658 рр.) у своєму «Кишеньковому оракулові»⁶² (широко читаному на британському й французькому теренах) нараджував таке: «Нехай буде твоє спілкування з друзями школою знань, а бесіда – вишукано приємним навчанням: дивись на друзів як на наставників і задобрюй користь від навчання насолодою від розмови». Найкраще, на переконання вказаного автора, його пораду можна було втілити, «відвідуючи славних мужів, чиї помешкання – осередок доблесті, а не оселя суєтності». «Вельможі освічені, – продовжує Грасіан, – не лише самі подають словом і ділом приклад величі, а й їхнє найближче оточення створює мовби академію добрих і вишуканих звичаїв»⁶³.

Цей концепт у побутуванні англо-британських еліт можна відстежити від виходу в Англійському королівстві вже згаданого перекладу «Книги придворного» (1555 р.). Його головним паладином у періоді, який ми наразі розбираємо, поряд із Франсуа де Кальєром став ще один француз – П'єр д'Ортіґ де Вомор'єр, чию творчість шанували у Великій Британії після публікації двомовного (франко-англійського) видання його праці «L'Art de Plaire dans la Conversation»: в англійському перекладі – «The Art of Pleasing in Conversation» («Мистецтво бути приємним у розмові»)⁶⁴. Від 1711 року (в друкарнях Амстердама й Лондона) зазначений труд було перевидано декілька разів саме для

⁶¹ De Callieres, Francois. *The Knowledge of the World, and the Attainments Useful in the Conduct of Life*. London: R. Boldwyn and Co., 1717. – xviii, 178 p. (С. vi-viii, xii).

⁶² «Oráculo Manual y Arte de Prudencia» (1647 р.), у першому англійському перекладі 1685 року й подальших англійських виданнях (1694, 1701 та ін. рр.) – «The Courtiers Manual Oracle: Or, The Art of Prudence» («Кишеньковий оракул придворного, або мистецтво розсудливості»).

⁶³ Грасіан, Бальтасар. *Кишеньковий оракул, або наука розсудливості, де зібрані афоризми, взяті з творів Лоренсо Грасіана / Б. Грасіан*. – К.: Видавничий дім «KM Akademia», 1994. – 276 с. (С. 15).

Gracián y Morales, Baltasar. *The Courtiers Manual Oracle: Or, The Art of Prudence*. London: M. Flesher, 1685 – 272 p. (С. 8-9).

⁶³ «Щодо добрих манер і доброго виховання»

⁶⁴ Див. доповнене видання 1736 року з коментарями перекладача Джона Озея: Pierre d'Ortigue de Vaumorière. *The Art of Pleasing in Conversation. French and English*. In Two Volumes. Revised. London: W. Feales, 1736.

британської аудиторії. Втім деякі її репрезентанти, особливо ті, що слідували рекомендаціям щодо маршруту й студій у рамках Великого турне, могли й набагато раніше тішитись читанням франкомовного оригіналу, опублікованого в Парижі наприкінці 80-х років XVII століття⁶⁵.

Жан Ґаяр був одним із будівників традиції люб'язного мовлення на англійському боці Ла-Маншу. Його «Довершений джентльмен» закликає гувернерів «привчати учнів до поведження, настільки витонченого й привабливого, що їх уважатимуть гідними для того, аби бути прийнятими до високого товариства та його перемовин»⁶⁶. В обох томах свого трактату Ґаяр повертається до принципу вишуканої ґречності в бесіді цілеспрямовано й безнастанно, надто в контексті зносин із сановитими персонами в закордонні.

Водночас, у тих таки приписах, як і в трудах його колеґ-менторів, бачимо немалу збірку зауваг, зосереджених на різноманітних поведінкових ґанджах, котрих слід уникати, аби не зіпсувати всього комунікаційного процесу.

Прикметним коментарем у цьому зв'язку є Ґаярова вказівка наставникам «не забувати про потребу нагадувати вашому джентльменові, що абсурдність є неприпустимою не лише в його мові, але й у поставі та рухах його тіла». «Коли він знаходиться в пристойному товаристві, – читаємо в тому ж абзаці, – йому не слід теревенити з самим собою, бурмотіти щось під носа, спльовувати, занадто часто кивати головою, показувати туди чи туди пальцями, спиратися на лікті, схрещувати ноги, несподівано й часто стріляти очима чи тримати їх закритими, дивитися врізнобіч чи додола під час діалогу, робити неприємну міну чи кривити рота, безперестанно рухати тілом й тримати

⁶⁵ Цікавий факт: перший англійський переклад «Мистецтва бути приємним у розмові» вийшов у Лондоні 1691 року (за три роки після виходу оригіналу). Автором книжки (очевидно з комерційних міркувань) був указаний не хто інший, як Перший міністр Франції часів Людовіка XIII кардинал де Ришельє (див. Du Plessis de Richelieu, Armand Jean. *The Art of Pleasing in Conversation*. London: R. Bentley, 1691). Укладачі пізніших видань (зокрема того, на яке ми посилаємося вище) критикували своїх попередників за таку маніпуляцію, а також за помилки в перекладі (див. Pierre d'Ortigue de Vaumorière. *The Art of Pleasing in Conversation. French and English. In Two Volumes. Revised*. London: W. Feales, 1736 (С. i-iv, С. v-vi)).

⁶⁶ Jean Gailhard. *The Compleat Gentleman: Or, Directions for the Education of Youth as to Their Breeding at Home and Travelling Abroad. In Two Treatises*, London: Newcomb, John Starkey, 1678. Volume I (The First Part. About their Breeding at Home). 102 p. (С. 88-89).

його в напружених позах». Та й узагалі, продовжує Жан Ґаяр, джентльмен «повинен уникати будь-чого, що може видатися свідченням неухвалності, недружелюбності, гніву, внутрішнього сум'яття й неспокою». Його дефіле світським простором має бути принадним, ненав'язливо природним, а також таким, що, в разі потреби (очевидно, коли йдеться про державних мужів і дипломатів), без зайвої нарочитості відповідало б займаній посаді чи професії⁶⁷.

При дальшому вивченні поук, закладених до «Довершеного джентльмена», бачимо, що похибок, огріхів і аберацій у діях, від яких слід себе утримувати, незорий безмір.

Після установи «бути якомога приємнішим до інших» Ґаяр вимагає від учня «не виказувати гордощів з приводу будь-яких переваг над кимось», а також уникати суперечок і заперечень того, що хтось стверджує, не намагаючись будь-що-будь переконувати співрозмовців у правильності власних поглядів. При цьому не слід говорити погано про когось, а коли хтось так чинить, потрібно продемонструвати своє несхвалення. «Одне слово, нехай він відмовиться від будь-якої непотрібної та злісної балаканини, так само як і від усіх непристойних жестів»⁶⁸.

Реєстр подібних настанов містить найрізноманітніші табу – як-от не розкривати довірених таємниць або жодним чином не згадувати власні благодіяння, а тільки ту допомогу, яку було отримано від інших⁶⁹.

Одна з першорядних пересторіг джентльменові в його просуванні до ідеалу обхідливості⁷⁰ стосується лестощів.

⁶⁷ Jean Gailhard. *The Compleat Gentleman: Or, Directions for the Education of Youth as to Their Breeding at Home and Travelling Abroad*. In *Two Treatises*, London: Newcomb, John Starkey, 1678. Volume II (The Second Part. About their Breeding Abroad). 196 p. (C. 84-85).

На співзвучні інструкції натрапляємо в трудах Ґаярових колег. Наприклад, згадуваний вище Антуан де Куртен у своїх «Правилах вихованості» (1671 р.) подає такі вимоги до поведінки в товаристві: «Слід бути обачним із вашими рухами: не гупати ногами по підлозі, не волочити їх, не вриватися в приміщення, немов на марші або в вихорі танцю... Натомість ідіть спокійно й злегка, не витріщаючись ні на кого й не крутячи головою навкруги». De Courtin, Antoine. *The Rules of Civility; Or, Certain Ways of Deportment Observed Amongst All Persons of Quality Upon Several Occasions*. Newly Revised and Much Enlarged. A Translation of Antoine de Courtin's «Nouveau Traité de la Civilité». London: J. Martyn and J. Starkey, 1678. 300 c. (C. 27-28).

⁶⁸ Jean Gailhard. *The Compleat Gentleman: Or, Directions for the Education of Youth as to Their Breeding at Home and Travelling Abroad*. In *Two Treatises*, London: Newcomb, John Starkey, 1678. Volume I (The First Part. About their Breeding at Home). 102 p. (C. 89-90).

⁶⁹ Там само (C. 88).

⁷⁰ (себто «to do others all the pleasure he can»)

Подібно до Франсуа де Кальєра чи Джонатана Свіфта, Жан Ґаяр убачає тут загрозу не лише в прив'язці до етики, але й (неодмінно) до справ політичних. У другому томі «Довершеного джентльмена», де йдеться про спілкування за кордоном «в мостивих Домах», читаємо таке: «Ті, хто лицемірним вихвалянням спотворюють характер правителів або персон на державних посадах, вселяючи в них шкідливі думки, мали би бути визнані людьми огидними – на кшталт когось, хто вилив смертельну отруту до громадського колодязя». «Дві поширені хиби світської бесіди, – завважено далі, – це вихвалити себе й безперестану підносити інших. Є у високому товаристві багато таких, хто, як тільки туди втраплять, розхвалюватимуть співрозмовника, очікуючи, що і їх усі віншуватимуть». Італійці, продовжує Ґаяр, з цього приводу кажуть: «Той, хто виказує мені більше пошани, ніж це має бути, або мене вже зрадив, або має зраду в думці»⁷¹.

Бальтазар де Грасіан-і-Моралес у «Кишеньковому оракулові» наводить підхожу формулу: «Інші... схильні лише засуджувати і лестити присутнім, ганьблячи відсутніх; такі лестоці їм удаються з людьми поверховими, які не помічають хитрощів, – говорити з ними недобре про тих і навпаки. Дехто політичне підносить нинішні посередності над учорашніми світочами. Але далекоглядний розгадує прийоми лукавців, його не здивує перебільшена похвала одного, не засліплять лестоці іншого, він зрозуміє, що ці люди так само поводять себе з його ворогами, – лише там говорять усе навпаки, завжди підлаштовуючись до місця»⁷².

Дипломат Антуан де Куртен, чиї праці (а точніше їхні англomовні видання) ми вже цитували раніше, охарактеризував лестоці як одне з двох повсякчасних перегинів у спробах дотримуватися правил світської ввічливості⁷³. Влещувати, за де Куртеном, схильні лише особи ниці й самолюбні, а їхня хвальба (як щось, на що тільки слабка персона може спокуситися) лише шкодить тим, кому її адресовано⁷⁴.

⁷¹ Jean Gailhard. *The Compleat Gentleman: Or, Directions for the Education of Youth as to Their Breeding at Home and Travelling Abroad*. In *Two Treatises*, London: Newcomb, John Starkey, 1678. Volume II (The Second Part. About their Breeding Abroad). 196 p. (С. 105-106).

⁷² Грасіан, Бальтасар. Кишеньковий оракул, або наука розсудливості, де зібрані афоризми, взяті з творів Лоренсо Грасіана / Б. Грасіан. – К.: Видавничий дім «КМ Akademia», 1994. – 276 с. (С. 164).

⁷³ Другим перегином він навиває надмірну скромність і надмірну ж стриманість.

⁷⁴ De Courtin, Antoine. *The Rules of Civility; Or, Certain Ways of Deportment Observed Amongst All Persons of Quality Upon Several Occasions*. Newly Revised and Much Enlarged.

Шляхетні учасники того циклу діалогів про добрі манери, з якого вибудовано трактат «Знання світу» Франсуа де Кальєра, проголошують таку ж опінію. Зокрема, (в главі про те, як бути приємним для співрозмовників) одна з героїнь твору прокламує: «Все, що просякнуто лестивим підлабузництвом, має викликати відразу в людини тонкого смаку й вишуканості»⁷⁵.

Жан Ґаяр тримається аналогічного курсу. А щоб його вихованці змогли уникнути слизького шляху й не перетворилися на облесників, він спрямовує їх до чесноти, котра в «Довершеному джентльменові» фігурує як «compliance» – ґречна догідливість. «Догідливість, – сказано в причетному роз'ясненні, – є якістю принадною та дуже відмінною від лестощів, хоча й видається на невигадливий позирк чимось вельми схожим. Годящою вона є тому, що дозволяє підкреслити повагу тим, із ким він [джентльмен] матиме справу, незалежно від того, чи то будуть державці, чи їхні підданці... Однак, це потребує одночасно гострого розуму й непохитної порядності». Такий інструмент, буцім, дозволить (на прийняттях, під час раутів, бесід чи в рамках інших світських форматів) повернути до себе серця «доброчесним чином». Навчитися ж відрізняти «облудні лестощі» від вияву справжньої шаноби вихованець, за словами Жана Ґаяра, може тільки одним способом – якщо матиме гувернера, обізнаного в мистецтві витонченої конверзації. Без мудрого наставника – світський злет заледве ймовірний⁷⁶.

Автори даної статті (розмірковуючи про суспільні каверзи сьогодення) це положення підтримують.

Замість висновків: суспільно-політичне призначення вправності в мистецтві ввічливої та витонченої бесіди

Вище ми торкнулися лише невеликої частини того виховного процесу, який проходили юні репрезентанти т. зв. джентльменського прошарку. Ввічлива комунікація, на котрій сфокусовано наш огляд, була чимось набагато більшим, ніж просто естетична й манірна форма

A Translation of Antoine de Courtin's «Nouveau Traité de la Civilité». London: J. Martyn and J. Starkey, 1678. 300 c. (C. 281-282).

⁷⁵ De Callieres, Francois. The Knowledge of the World, and the Attainments Useful in the Conduct of Life. London: R. Boldwyn and Co., 1717. – xviii, 178 p. (C. 16).

⁷⁶ Jean Gailhard. The Compleat Gentleman: Or, Directions for the Education of Youth as to Their Breeding at Home and Travelling Abroad. In Two Treatises, London: Newcomb, John Starkey, 1678. Volume II (The Second Part. About their Breeding Abroad). 196 p. (C. 84-85).

спілкування. В своїй праці «У пошуках вихованості: манери й цивілізованість у ранньомодерній Англії» (2018 р.) британський історик і визнаний дослідник ранньомодерної доби сер Кіт Томас зауважує, що поняття «мистецтво бути приємним у товаристві», (яке часто асоціювали з вихованістю загалом) уже в XVIII сторіччі, з погляду тогочасного (західноєвропейського й, зокрема, британського) суспільства, було свідченням не лише смаку, але й високого інтелекту. Років на сто раніше, як підкреслює той же автор, у стриманих і елегантних жестах під час розмови вбачали високу моральність, а термін «ввічливий», котрий припасовували спершу до мови й мовлення, став означити освіченість, ерудицію та обізнаність у мистецтвах і науках⁷⁷.

Виходячи з такої візії щодо поступу вказаних уявлень, наголосимо на ще одній особливості повчань щодо ґречності в світських і, загалом, суспільних перемовинах. Дискурс про належне поводження в товаристві, надто в прив'язці до конверсаційної вправності та елегантності в самій конверсації, був для майбутнього репрезентанта англо-британського політикуму повсякчасним і обов'язковим. Ця неодмінність гарантувала дотримання в подальшому (насамперед політичному) житті певного комунікаційного стандарту, окресленого в роки, проведені під впливом наставника. А той був призначенцем високого суспільства, котре очікувало від свого кадрового поповнення належних умінь у зносинах як усередині «політичного тіла», так і ззовні – з представниками інших політій і культур.

Таке замовлення зумовило появу та розвій уявлень не лише про ідеальну поведінку, але й про ідеального ментора. Саме до цих ідеалів прагнув Жан Ґаяр. Його учні мали стати довершеними джентльменами, а він сам – досконалим гувернером-навчителем.

Чи це не приклад вартій наслідування?

Про інші подібні приклади шановний читач зможе дізнатися в наших наступних публікаціях.

Література

1. Nicolson, Harold. Good Behaviour, being a Study of Certain Types of Civility. Boston: Beacon Press, 1960. 294 p.

⁷⁷ Thomas, Keith. In Pursuit of Civility: Manners and Civilization in Early Modern England. Waltham: Brandeis University Press, 2018. 357 p. (C. 18-19, 20-21).

2. Morgan, Marjorie. *Manners, Morals, and Class in England, 1774-1858*. London: Palgrave Macmillan, 1994. 196 p.
3. Bryson, Anna. *From Courtesy To Civility: Changing Codes of Conduct in Early Modern England*. Oxford University Press, 1998. 238 p.
4. Thomas, Keith. *In Pursuit of Civility: Manners and Civilization in Early Modern England*. Waltham: Brandeis University Press, 2018. 357 p.
5. Carter, Philip. *Men and the Emergence of Polite Society, Britain, 1660-1800*. London: Longman, 2000, 240 p.
6. Ardit, Jorge. *A Genealogy of Manners: Transformations of Social Relations in France and England from the Fourteenth to the Eighteenth Century*. London: University of Chicago Press, 1998.
7. Jucker, Andreas H. *Politeness in the History of English: From the Middle Ages to the Present Day*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. 220 p.
8. Graham, Michael F. *Blasphemies of Thomas Aikenhead: Boundaries of Belief on the Eve of the Enlightenment*. Edinburgh University Press, 2008. 180 c.
9. Gailhard, Jean. *The Compleat Gentleman: Or, Directions for the Education of Youth as to Their Breeding at Home and Travelling Abroad*. In *Two Treatises. Volume I (The First Part. About their Breeding at Home)*. London: John Starkey, 1678. 102 p.
10. Tosi, Arturo. *Language and the Grand Tour: Linguistic Experiences of Travelling in Early Modern Europe*. Cambridge University Press, 2020. 318 p.
11. McIntyre, Joanna; Abrams, Fran. *Refugee Education: Theorising Practice in Schools*. Routledge, 2020. 196 p.
12. *Dictionary of National Biography* [ed. by Sidney Lee]. Vol. XXX (Johnes – Kenneth). London: Smith Elder and Co., 1892. 446 p.
13. Burke, John-Bernard. *A Genealogical and Heraldic Dictionary of the Peerages of England, Ireland and Scotland, Extinct, Dormant and in Abeyance*. London: Henry Colburh, 1846. 796 p.
14. Gailhard, Jean. *Serious advice to a preservative against the blasphemous heresie of Socinianism*. London: Grafton, 1695. 43 p.
15. Gailhard, Jean. *The true character of the spirit and principles of Socinianism, drawn out of their writings. With some additional proofs of the Most Holy Trinity, of our Lord's and of the Holy Ghost's divinity*. By J. Gailhard, Gent. London: J. Hartley 1699. 198 p.
16. Woolf, Daniel R. *The Social Circulation of the Past: English Historical Culture, 1500-1730* Oxford: Oxford University Press, 2003. 421 p.

17. Sweet, Rosemary. *Antiquaries: The Discovery of the Past in Eighteenth-Century Britain*. London: Continuum International Publishing Group, 2004. 473 p.
18. Kenyon, John. *The History Men: The Historical Profession in England since the Renaissance*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1983. 322 p.
19. Michaelis, Adolf. *Ancient Marbles in Great Britain*. Cambridge: Harvard University Press, 1882. 834 p.
20. Bruce Redford. *Dilettanti: The Antic and the Antique in Eighteenth-Century England*. Los Angeles: Getty Publications, 2008. 232 p.
21. Gailhard, J. Four tracts. I. A short discourse about divorce and its causes, fornication and adultery. II. A charge to judges, juries and witnesses concerning oaths. III. About infant baptism. IV. A letter to a lady, who hath forsaken [t]he Protestant religion for the Romish. London: D. Brown, R. Smith, 1699. 177 p.
22. Gailhard, J. *The Present State of the Princes and Republicks of Italy, With Observations on Them. The Second Edition Corrected and Enlarged, with the Manner of the Election of Popes, and a Character of Spain*. London: John Starkey, 1671. 240 p.
23. Gailhard, J. *The Present State of the Republick of Venice as to the Government, Laws, Forces, Riches, Manners, Customes, Revenue, and Territory of That Common-Wealth: with A Relation of the Present War in Candia*. London: John Starkey, 1669. 260 p.
24. Claydon, Tony. *Europe and the Making of England, 1660-1760*. NY: Cambridge University Press, 2007. 370 p.
25. Jean Gailhard. *The Compleat Gentleman: Or, Directions for the Education of Youth as to Their Breeding at Home and Travelling Abroad. In Two Treatises. Volume II (The Second Part. About their Breeding Abroad)*. London: John Starkey, 1678. 196 p.
26. Еліас, Норберт. *Процес цивілізації. Соціогенетичні і психогенетичні дослідження*. К.: Альтернативи, 2003. 670 с.
27. Блок, Марк. *Феодальне суспільство (Пер. з фр. В. Шовкуна)*. К.: Вид. дім «Всесвіт», 2001. 528 с.
28. Scaglione, Aldo. *Knights at Court: Courtliness, Chivalry, and Courtesy from Ottonian Germany to the Italian Renaissance*. Berkeley: University of California Press, 1991. 488 p.
29. Jaeger, C. Stephen. *The Origins of Courtliness: Civilizing Trends and the Formation of Courtly Ideals, 939-1210*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1985. Xiv, 326 p.

30. Gillingham, John. From Civilitas to Civility: Codes of Manners in Medieval and Early Modern England. *Transactions of the Royal Historical Society*, Sixth Series, Vol.12 (2002), pp. 267-289.
31. Millett, Fred Benjamin. English Courtesy Literature Before 1557 (Bulletin of the Departments of History and Political and Economic Science in Queen's University, Kingston, Ontario, Canada). Kingston: Jackson Press, 1919. 16 p.
32. Anon. The Babees' Book // The Babees' Book: Medieval Manners for the Young: Done into Modern English from Dr. Furnivall's Text [Ed. by Furnivall, Frederick James; Rickert, Edith]. London, NY: Duffield and Co., 1908. 204 p.
33. Caxton's Book of Curtesye. Printed at Westminster about 1477-8 A.D. and Now Reprinted. Edited by Frederick J. Furnivall. London: Published for the Early English Text Society by Humphrey Milford, Oxford University Press, 1868. 58 p.
34. Anon. Urbanitatis // The Babees' Book: Medieval Manners for the Young: Done into Modern English from Dr. Furnivall's Text [Ed. by Furnivall, Frederick James; Rickert, Edith]. London, NY: Duffield and Co., 1908. 204 p.
35. De Civilitate Morum Puerillium, A Lytell Bok of Good Maners for Chyldren (in Latin and English), by Desiderius Erasmus, trans. by Robert Whittington. London: W. de Worde, 1532.
36. Palmer, Abram Smythe. The Ideal of a Gentleman; or, A Mirror for Gentlefolks, a Portrayal in Literature from the Earliest Times. London: Routledge, 1908. 522 p.
37. Swift, Jonathan. The Works of Jonathan Swift, Containing Additional Letters, Tracts, and Poems, Not Hitherto Published; with Notes, and a Life of the Author, by Walter Scott, Esq. Volume IX [Ed. by Walter Scott]. Edinburgh: Archibald Constable and Company, 1814. 544 p.
38. Locke, John. Some Thoughts concerning Education. The ninth edition. London: A. Bettesworth & C. Hitch, 1732. 331 p.
39. De Courtin, Antoine. The Rules of Civility; Or, Certain Ways of Deportment Observed Amongst All Persons of Quality Upon Several Occasions. Newly Revised and Much Enlarged. A Translation of Antoine de Courtin's «Nouveau Traité de la Civilité». London: J. Martyn and J. Starkey, 1678. 300 c.
40. Cleland, James. Hero-Paideia, Or, The Institution of a Young Nobleman. Oxford: Joseph Barnes, 1627. 296 p.
41. Hale, Sir Matthew. 'Advice to his Grand-children' // Practical Wisdom: or the Manual of Life. The Counsels of Eminent Men to their Children (pp. 192–220). [ed. by E. Strutt]. London, 1824. 336 p.
42. Walker, Obadiah. Of Education, Especially of Young Gentlemen: In Two Parts. Oxford: At the Theater, 1673. 280 p.

43. Wright, Thomas. *The Life of Daniel Defoe*. London: Cassel and Co., 1894. 432 p.
44. Defoe, Daniel. *The Compleat English Gentleman*. London: D. Nutt, 1890. 295 p.
45. Kelso, Ruth. *The Doctrine of the English Gentleman in the 16th Century (with a bibliographical list of treatises on the Gentleman and related subjects published in Europe to 1625)*. University of Illinois Press, Reprint of its 1929 edition. Gloucester, Mass: Peter Smith, 1964. 288 p.
46. Грасіан, Бальтасар. Кишеньковий оракул, або наука розсудливості, де зібрані афоризми, взяті з творів Лоренсо Грасіана. К.: Видавничий дім «KM Akademia», 1994. 276 с.
47. Goulbourne, Russell. *Conversations with the Dead in Early Modern France*. *The Modern Language Review*. Vol. 108, No. 1 (January 2013), pp. 90-108.
48. Fielding, Henry. *The Works of Henry Fielding: Miscellanies*. London: J.M. Dent & Company, 1893. 234 p.
49. De Callieres, Francois. *The Knowledge of the World, and the Attainments Useful in the Conduct of Life*. London: R. Boldwyn and Co., 1717. – xviii, 178 p.
50. Gracián y Morales, Baltasar. *The Courtiers Manual Oracle: Or, The Art of Prudence*. London: M. Flesher, 1685 – 272 p.
51. D'Ortigue de Vaumorière, Pierre. *The Art of Pleasing in Conversation. French and English. In Two Volumes. Revised*. London: W. Feales, 1736. 456 p.
52. Du Plessis de Richelieu, Armand Jean. *The Art of Pleasing in Conversation*. London: R. Bentley, 1691. 354 p.

УДК 929:323.39(410)"17"(092)
DOI 10.31654/Nauka-2024-132-165

Забузова О. В.

виконавча директорка

ГО «Київська школа дипломатичних мистецтв»

oksana.zabuzova@gmail.com

orcid.org/0000-0001-5746-2335

З ІСТОРІЇ ВИХОВАННЯ ЕЛІТ: ПІДГОТОВКА ДО КАРЄРИ ДЕРЖАВНОГО ДІЯЧА НА ПРИКЛАДІ ТВОРУ ЛОРДА ЧЕСТЕРФІЛДА «ЛИСТИ ДО СИНА» (ПЕРША ПОЛОВИНА ХVІІІ СТ.)

Філіп Дормер Стенхоуп, 4-ий граф Честерфілд більш відомий в світі як лорд Честерфілд, автор збірки «Листи до сина», хоча він має великі заслуги перед Великою Британією ХVІІІ століття як державний діяч, політик і дипломат. Найвизначніші його внески – і не тільки в британську, але в історію всієї Європи, – підписання Другого Віденського Договору 16 березня 1731 р., перемовини щодо укладання шлюбу між Вільгельмом Оранським та Анною, Королівською принцесою Англії (1730-1734 рр.), боротьба за припинення війни за Австрійську спадщину; у самій Великій Британії це – керування Ірландією (1745-1746), календарна реформа (1751 р.), політична діяльність в Парламенті, де особливо запам'ятався боротьбою за свободу слова (літературна діяльність і протидія «Закону про цензуру (в театрах)» та безумовною стійкістю до корупції. Його знали, цінували, з ним листувались і спілкувались і листувались Вольтер, Монтеск'є, Фонтенель, Дж. Свіфт, лорд Болінброк, Дж. Локк та інші видатні й знамениті особи того часу. Він вів численні перемовини й переписки як офіційного, так і неофіційного характеру, його численні візаві були різного рівня і статусів, віку й статі, від слуг до керманичів країн і народів. Листи, що він писав їх рідному синові, хоч і позашлюбному, впродовж 35 років, сповнені уваги і поваги до дитини, спонукали сина до навчання, до розвитку, роздумів, до пізнання себе і світу, а також до майбутньої служби державі, що в певний час стало дійсністю для Філіпа Стенхоупа-

молодшого. Вивченню життя і досягнень видатної особистості в поєднанні з рекомендаціями, що не призначались для продажу, але стануть в пригоді тим, хто, за словами лорда Честерфілда, прагне бути «людиною світу», присвячена ця робота.

Ключові слова: *виховання еліт, державні діячі, «Листи до сина».*

Вступ. Україна, давня країна й молода держава, здобувши незалежність, в перипетіях трансформації економіки та державного управління, в пошуках власної ідентичності та вектору розвитку третину століття вже провела третину століття. При цьому вона фактично відразу «експонентно втрачала свою геополітичну та геоекономічну суб'єктність на міжнародній арені» [1, с. 23]. Спроби сформулювати загальнонаціональну ідею та виростити нову еліту, здатну якнайкраще реалізувати потенціал нашої країни і її народу й досі знаходяться радше в полі громадських та наукових дискусій » [2, с. 54], а запровадження інституту «Президентський кадровий резерв «Нова еліта нації» з метою «... добору та підготовки до роботи у сферах державного управління... найбільш обдарованих громадян України [3] досить швидко було скасовано [4].

Війна, особливо з початком широкомасштабного російського вторгнення в Україну, здавалось, ці задачі спростила, насправді загостривши, але два питання були таким чином вирішено: було остаточно визначено наш європейський вектор розвитку та утверджено суб'єктність нашої країни на міжнародній арені. Втім, потреба в кадрах, які би вміло втілювали ці завдання, віддано служили державі як всередині країни, так і в різних куточках світу, є і буде, відтак їх відповідна підготовка є важливою задачею для освітньої системи. В контексті сказаного, а також з огляду на численні і вельми популярні спеціальності «Міжнародні відносини», «Державне управління» «Публічне адміністрування» і т.п. в українських університетах, було б доцільним приділити більше уваги досвіду та європейським традиціям державної служби, а також тим історичним фігурам, які їх творили – насамперед, британським, оскільки Велика Британія має досвід парламентської діяльності один з найбільш тривалих в історії, крім того, Велика Британія є одним із найнадійніших і найперспективніших союзників України.

Одним з таких достойників, чий досвід, на нашу думку, досі недостатньо висвітлений в науковому просторі й не використовуваний в практичному сенсі, є лорд Честерфілд, який вклав певну кількість вагомих цеглин в політичну будівлю Європи. Його дипломатична та державницька діяльність практично невідома на українських теренах; трохи знаний він є як автор збірки «Листи до сина», вперше виданих в Україні лише в 2022-му році [5], хоча це тільки верхівка його небезінтересного літературного спадку. Його здобутки, як і зазначену книгу, на наш погляд, можна і варто нині творчо використати і для викладачів, і для слухачів вищезазначених спеціальностей: як для формування освітніх програм, так і розвитку soft skills всіх, хто навчається працювати на державницькій ниві й, особливо, у сфері міжнародних відносин.

Причини, з яких варто розглянути й дослідити життя і творчість цієї непересічної історичної особи мабуть, найкраще, лаконічно і ємно сформулював для нас бібліотекар Кембріджу, англійський літературознавець і поет Чарльз Сейлі (англ. Charles Edward Sayle, 1864 – 1924). У своїй передмові до видання збірки «Листи до сина» він писав: «Дивна доля спіткала лорда Честерфілда. Одна з найважливіших політичних фігур свого часу; один із небагатьох лорд-лейтенантів Ірландії, яким захоплювались і якого поважали; людина, яка представила Англії Вольтера і Монтеск'є; зналася з такими людьми, як Еддісон і Свіфт, Поуп і Болінгброк; союзник Пітта¹ і ворог трьох Джорджів²; хоч він одружився з дочкою короля і брав на себе задачі, достойні найвидатніших правителів, записи про його діяння згладилися зі світу, й нині згадують його лише випадково» (тут і далі переклад з англ. наш, якщо не вказано інше – ОЗ) [6, с. vii].

Інший дослідник, американський педагог, науковець і письменник Самуель Шеллабаргер (Samuel Shellabarger, 1888–1954) це підтверджує і додає, що всі набутки Честерфілда, «... його ранг, політична кар'єра, визнання в суспільстві, літературні таланти – жодне з цього не буде розглядатися сьогодні як таке, що можна порівняти з авторством

¹ Вільям Пітт, 1-й граф Четем (англ. William Pitt, 1708 -1778 – британський державний діяч, представник партії вігів, військовий міністр, прем'єр-міністр (1766-1768 року); його часто називають Вільям Пітт – старший, щоб відрізнити від його сина Вільяма.

² королі Георг I, Георг II, Георг III; в британській традиції Георг – Джордж.

«Листів до сина»; справді, якби не «Листи...», ніхто не згадав би його взагалі, окрім тих, хто цікавиться темою XVIII століття» [7, с. ix].

Таким чином, вивчення життєвого і професійного досвіду лорда Честерфілда через історичні джерела та його власний літературний спадок є предметом цього дослідження, метою якого ми бачимо свій внесок в підготовку слухачів різних програм, – всіх тих охочих, хто прагне служити на благо сучасної української держави.

Історичні та біографічні передумови написання «Листів...»

Філіп Дормер Стенхоуп³, 4-ий граф Честерфілд (англ. Philip Dormer Stanhope, 4th Earl of Chesterfield, 1694-1773) за життя був відомий як дипломат і державний діяч, депутат обох Палат англійського Парламенту, лорд-лейтенант (намісник короля) в Ірландії та Державний секретар Північного Департаменту⁴ [8]. Учасник багатьох міжнародних переговорів на найвищому рівні, знавець класичних та сучасних йому європейських мов (сам Вольтер захоплювався його французькою!), звеличник слова Честерфілд відзначався писемницькою і ораторською майстерністю: так, одна з найвідоміших та переможних його промов у Парламенті спонукала до календарної реформи в Англії (див. далі), а дотепні й проникливі фрази набули статусу афоризмів та разом з гострими й дошкульними описами вельми високих персон (збірки «Maxims. Characters», укр. «Максими. Характери») та перепискою з відомими особами того часу увійшли до літературної спадщини лорда Честерфілда. Втім, найбільш знаним він є завдяки збірці своїх листів до сина «Letters to his Son»⁵ попри те, що ажніяк не планував їх оприлюднювати і які були видані вже після його життя [9].

Філіп Дормер Стенхоуп належав до давнього аристократичного роду Стенхоупів, тих, «походження яких загубилося в давнині,... лицарів, стан і велич яких ... були видатними» [10, с. 13]. Яскравою біографією – політичною, пригодницькою, військовою, мар'яжною, – в історії Англії і мало не цілої Європи XVII ст. відзначився його дід по батькові, 2-ий граф Честерфілд, також Філіп Стенхоуп; однаковість імен, завзяття натур та масштаб діянь в подальшому утруднювало роботу дослідників [10, с. 39]. Батько, 3-ій граф Честерфілд, і теж Філіп

³ в українських джерелах написання прізвища варіюється також як Стенхоп та Стенгоуп.

⁴ в подальшому Північний Департамент став Міністерством внутрішніх справ.

⁵ Її видавали в різних конфігураціях і під різними назвами, про це буде в тексті далі далі.

Стенхоуп, був «похмурим хлопцем з вічно кислим настроєм» [7, с. 8] дав життя четвертому, схоже, то була найбільша його заслуга⁶. Ставлення до сина, найстаршого з усіх чотирьох синів і двох дочок, було вельми прохолодним і в батька [7, с.12], який навіть наприкінці свого життя заповідав гроші другому сину, Вільяму [7, с.13], [10, с. 38], так і у матері, Елізабет Севіл, дочки Джорджа Севіла, маркіза Галіфакса (Elizabeth Savile Countess Chesterfield, 1677-1708) [11], [7, с.8]. (Тепле ставлення до власних дітей не було надто притаманно англійській аристократії – подібне ми зустрічаємо і два століття по тому в біографії іншого славетного британця Вінстона Черчилля) [12, с.50]. Зовсім маленьким хлопчиком Філіпа Стенхоупа до себе забрала, дала йому освіту й виховання бабуся по матері, «розумна і...чуйна жінка» Гертруда Севіл, маркіза Галіфакс (Gertrude Savile, Marchioness of Halifax, ab. 1640 or 1641-1727), дружина славетного у Великій Британії державного діяча Джорджа Севіла, маркіза Галіфакського (Georg Savile, 1-st Marquess Halifax, 1633-1695) [11], який, за словами філософа Девіда Юма (David Hume, 1711-1776), «володів найкращим генієм і найширшими здібностями з усіх, хто працював у державних справах під час правління Карла II, але якого завжди вважали радше інтриганом, ніж патріотом» [10, с. 41]. Лорд Честерфілд так сильно нагадував його характером, насправді, що його можна назвати «Галіфаксом свого часу» (там само). «Він був людиною світу у найвищому розумінні цього слова, політиком у найвищому розумінні цього слова, навченим інтригами трьох дворів, вправним у парламентському управлінні... мудрим, дотепним, багатим і щасливим, улюбленим у суспільстві, покровителем літераторів і, як не дивно, одночасно патріотичним і непідкупним» [7, с.5] – окрім «щасливий», всіма епітетами славетного предка згодом опишуть і нащадка. Логічно пояснити це тим, що майбутній Честерфілд зростав під впливом ліберальних порядків і демократичних традицій дому Галіфаксів, «в будинку, де жила пам'ять про ввічливість і скептицизм Джорджа Севіла» (маркіз Галіфакс помер, коли онуку було близько року) [7, с.9].

Виховувати малолітнього Філіпа були запрошені французи: нормандський акцент гувернантки-няні так і залишився йому

⁶ біограф підсумовує словами «Ми знаємо про нього трохи більше, ніж те, що він був графом Честерфілдом» (цит. за [6, Prefatory note]).

притаманним назавжди [10, с. 41], а головним вчителем став священник із французької протестантської сім'ї, преподобний Жуно (фр. M. Jonneau), який не тільки підготував свого підопічного до університету, але й на все життя залишився для нього наставником і, навіть другом. Вплив найближчого оточення на формування особистості звісно, є безумовним та беззаперечним, але завжди непередбачувано-цікаво, як ті чи інші події відгукнуться в душі вихованця. Так, наприклад, Вінстон Черчилль все життя уявно сперечався з батьком, намагаючись довести тому свою значимість [12, с.52-54], а юний Філіп Стенхоуп, отримавши зауваження від гостя леді Галіфакс славетного офіцера, лорда Голвея (англ. Lord Galway) з приводу «деякої лінькуватості» та пораду «рано вставати», хоч і проявив при тій розмові «і норов, і гнів», втім, запам'ятав урок назавше, надалі намагався опанувати свої емоції, якими б вони сильними, і все життя сам вставав рано, і сина тому ж вчив [10, с. 42], [5, с.192].

Вступивши у 18 років⁷ до Трініті – коледжу Кембріджського університету він продовжив вивчення класичних мов та літератури, студював філософію, право і математику; спроби в медицині, переважно, в анатомії, остаточно сформували персональний фундамент знань. Навчання в Кембріджі зайняло трохи більше двох років і наприкінці 1714-го року двадцятилітній Стенхоуп відправляється наодинці, без притаманного такій мандрівці супровідника, у свій Grand Tour. Подібна подорож, «велика поїздка» до Європи, переважно до Франції та Італії, була традиційною завершальною частиною освіти молодих англійців. (Тут ми б хотіли провести аналогію зі спробою запровадження сучасної практики академічної мобільності студентів, хоча це далеко не одне й те ж саме за цілями навчання та обсягами часу). Метою таких турне було вивчення мов, традицій та культур різних народів, устрою та адміністрування європейських країн тощо. Втім, попри загалом правильну й логічну мету, результати таких мандрів вельми критично оцінювали як родичі й знайомі подорожувальників, так і письменники-публіцисти тих часів, в подальшому в «Листах..» наш автор теж відзначав їх негативні сторони [5, с.196], [13, с.282].

⁷ є відмінності в джерелах, одні пишуть «у шістнадцять», інші «вісімнадцять» попри те, що однотайно як рік вступу зазначають 1712, отже Філіпу Стенхоупу принаймні йшов вісімнадцятий рік.

Grand Tour Філіпа Стенхоупа розпочався з Голандії; Гаага стала його першим містом і місцем, що вразило юного джентльмена й спонукало до майбутніх метаморфоз: виявилось, що знань, набутих в університеті ціною тривалих і ревних зусиль, недостатньо для спілкування з різноманітними візаві [13, с.191], тож тепер предметами до вивчення⁸ стали зовнішній вигляд, галантна поведінка, приємність в бесіді. Прагнення жити сповна світським життям ледве не призвели до згубної звички: серед найвищих верств суспільства в той час панувала мода на гру в карти, – втім, зусиллям волі він зміг подолати пристрасть до картярства, подолати, принаймні, в тій мірі, аби самому нею керувати. Подальший маршрут молодого Стенхоупа передбачав турне Італією (Турин-Венеція-Рим), але смерть англійської королеви Анни у тому ж 1714-му році примусила його відмовитись від запланованого вояжу, достроково завершити grand tour і повернутись до Англії. Майже одразу розпочалась його придворна кар'єра у нового короля Георга I, тоді ж він був введений як депутат до Палати громад, де одразу втрапив у вихор політичних баталій. Перша парламентська промова, так звана «maiden speech», яку він виголосив під час дебатів і в якій засудив усіх прихильників миру в Утрехті як зрадників та закликав до імпічменту герцога Ормондського, мала помітний успіх поміж депутатів більшості, але й разом з тим стала приводом до шантажу: член опозиції приватно попередив його, що якщо він проголосує відповідно до своєї промови, то законність його депутатства буде поставлена під сумнів через неповноліття [14, с.25]. Така загроза примусила Філіпа Стенхоупа терміново з Англії виїхати до набуття повноліття⁹ до Франції. Саме це вимушене перебування в Парижі ми б запропонували розглядати як завершення і навчання, і grand tour; тоді і там він став таким, яким прагнув бути, а саме «світською людиною». Філіп Стенхоуп старанно вчився гарно вдягатись, елегантно поводитись і невимушено спілкуватись, аби бути прийнятим у «добрих товариствах», щоб увійти в найвищі кола тамтешнього французького суспільства. Юний Честерфілд доклав немало зусиль перш, ніж почути найвищий комплімент від французів «Сер, ви просто один із нас» [7, с. 63]: «Я уважно й детально вивчав...одяг, вигляд, манеру... всіх тих, кого я

⁸ він саме так до них ставився і так називав.

⁹ двадцяти одного року

вважав людьми в моді... Я наслідував їх, наскільки міг... Я звертався до всіх наймодніших прекрасних дам, ... і сміявся разом із ними над своєю незграбністю та грубістю...», – так він згодом в листі сину від 24 червня 1751 р. [6, с. 215] описував свою трансформацію із сором'язливого юнака, якому психологічно було вкрай складно почати розмову до невимушеного спілкування у найвишуканіших компаніях, де збирались філософи й науковці, високопосадовці, посли з інших країн, священники, митці як-от Монтеस्कьє, Фонтенель, аббат Прево та багато інших наприклад, у салоні мадам Тансен (фр. Madam Tencin, 1682-1749). Цілком ймовірно, що там і тоді ж Честерфілд познайомився й заприятелював з Вольтером, а також з лордом Болінгброком. Дружба, принаймні з усіма тут названими, вийшла тривала: двадцять років по тому мадам Тансен писала Честерфілдові: «Мені б дуже хотілось, аби Ви були нині з нами!... Ваш лист був прочитаний в колі, яке Ви знаєте – і прочитаний не один раз! ... Цей мілорд з нас сміється, коли пише нашою мовою краще, аніж ми самі! – вигукнув Фонтенель, і його підтримали в цьому інші...» [13, с. 287] (переклад українською наш – ОЗ). Можна сміливо стверджувати, що уміння володіти словом Честерфілд вважав найдорожчим серед всього; мистецтво письма й літератури оцінював як найкращі, найцінніші: «Я відчував себе настільки ж вищим, коли я був в компанії з містером Еддісоном чи містером Поупом¹⁰, – казав він, – ніби я був з усіма принцями Європи» [10, с. 81], [21, с. 290].

У 1716¹¹ Філіп Стенхоуп повернувся до Лондона і продовжив свою діяльність у Палаті громад, де набирався політичного досвіду та відточував ораторську майстерність (тут ми теж можемо провести крізь два століття паралель між Честерфілдом і Черчиллем та рекомендувати їх методики формування текстів промов та способи вдосконалення в ораторстві для нинішніх студентів з політології, міжнародних

¹⁰ Йдеться про тогочасний літературний гурток англійських письменників Scriblerus club, в якому були Джонатан Свіфт (Jonathan Swift), Джозеф Еддісон (Joseph Addison); Алексáндер Поуп (Alexander Pope), Джон Гей (John Gay), Джон Арбетнот (John Arbuthnot; та інш.) [15]

¹¹ деякі джерела подають 1722 рік, але найбільш ймовірний 1716, оскільки в Історії британського парламенту фігурують дані щодо його голосування з різних питань, а також згадка про те, що король хотів його відправити у відставку у 1721р., зрештою, призначивши капітаном королівської гвардії (капітаном йоменів) в 1723р. [8], [10, с.63-64,73].

відносин, державного управління, та суспільних комунікацій тощо¹²). На певний період (1723-1725 рр.) Стенхоуп був призначений капітаном йоменів (королівських охоронців), втім, попри сильний характер, він завжди віддавав перевагу володінню словом над володінням зброєю – його кар'єра і життя є тому цілковитим підтвердженням.

Період з 1716 по 1726 назвати періодом остаточного визначення і становлення Честерфілда як політика і державного діяча, так і комунікатора-посередника. Так, будучи на службі у Принца Уельського¹³, майбутнього короля Георга II, Філіп Стенхоуп намагався уникати виявів ворожості щодо Георга I, що було нелегко – батько-король і син-принц перебували в стані ворожнечі [10, с. 62]; згодом позитивне ставлення до короля (власне, обох Георгів) змінилась на скепсис (див. «Характери», «Георг I» і «Георг II»), втім це не позначалось на його відданості своєму владнику [13, с.252-255]. Іншою пожиттєвою звичкою стало протиборство з наймогутнішим з тодішніх міністрів, якого згодом вважатимуть першим прем'єр-міністром Великої Британії, сером Робертом Уолполом (або Волполом, англ. Robert Walpole), хоча вони були в одній і тій самій партії вігів, обидва служили своєму правителю Принцу Уельському, з 1727 р. – королю Георгу II.

1726-го помер його батько, і Філіп Дормер Стенхоуп став 4-м графом Честерфілдом, отримавши при цьому місце в Палаті лордів.

У лютому 1728 року король призначив його таємним радником [14, с. 26], втім, не без впливу Уолпола, який прагнув віддалити його від короля, вже за два місяці Честерфілд був відправлений послом до Гааги¹⁴ – це посольство було відповіддю на офіційну депутацію зі Об'єднаних провінцій Нідерландів¹⁵, яка вітала короля Георга II з вступом на престол [7, с.118]. Це стало його кар'єрним і суспільним злетом: «З цим призначенням ... з'являється історичний Честерфілд. Його листування набуло суспільного значення і було збережено, так що стало можливим крок за кроком стежити за його розвитком. Наступні

¹² «Промови Черчилля були триумфом зусиль та підготовки...» [12, с.96, 98-100 та інш.]

¹³ Призначений у 1715 р. на посаду англ. Bedchamber, укр. джентльмен спальні (постільничий).

¹⁴ Честерфілд сподівався на призначення до Франції, але так і не отримав ні тоді, ні згодом [7, с.116].

¹⁵ Офіційна назва «The Republic of the Seven United Netherlands United Provinces» («Республіка семи об'єднаних нижніх земель» (див. en.wikipedia.org/wiki/Dutch_Republic), в історіографії часто називають «Голландська республіка», в зазначених нам джерелах фігурують також назви «Об'єднані провінції», «Генеральні штати».

двадцять років, як при владі, так і без неї, він постійно залишався в полі зору громадськості. У цей період він досяг репутації здібного дипломата, приємного оратора, освіченого адміністратора та безкорисливого патріота» [7, с.117].

Зустрічі з найвпливовішими політиками, в тому числі, з очільниками європейських держав, офіційні переговори й таємні перемовини, урочисті листи і секретні депеші, які, до речі, він завжди писав власноруч [10, с.102], подорожі, найвишуканіше оточення з найвищих верств суспільства, театри і бали, розкішні вбрання та їжа – саме такими були його життя і діяльність з 1728 по 1732 рік, і можна припустити, що класичний образ дипломата, уявний еталон цієї професії списаний саме з Честерфілда. Нуртування в сплетінні європейської – і навіть світової, – політики йому було явно до снаги; він одразу включився в різноманітні переговори; він відстежує мішанину подій і про все звітує в кореспонденції до Home Government: про Гібралтар, про пруського агента у Лондоні, про сина ірландського єпископа, який вбив свого слугу, про мсьє Поллніца, який прямує до Англії з планом видати там прескандальну книгу, «яка містить усе життя та історію матері його нинішньої величності», про жахливе побиття пруським королем¹⁶ своєї дочки-принцеси, – «nothing seemed to escape him», «здавалося, ніщо не могло уникнути його уваги [10, с. 108]. Він спілкується з неймовірною кількістю голландців – в тому числі, представників різних партій і налагоджує добрі стосунки із Великим Пенсіонером¹⁷. Той допомагав Честерфілду розібратись в хитросплетіннях місцевої конституції і, при тому, що кожен виконував свою дипломатичну роботу в інтересах своєї держави, вони заприятелювали: «Містер Слінґелендт¹⁸ був найздібнішим міністром і найвидатнішою людиною, якого я коли-небудь знав. Я можу слушно назвати його своїм другом, своїм майстром і своїм провідником, бо тоді я був зовсім новачком у справі; він наставляв мене, він любив мене, він довіряв мені» [10, с. 98].

¹⁶ король Фрідріх Вільгельм I

¹⁷ офіційна особа, що головувала над парламентами усіх сімох нідерландських провінцій – штатів, дещо схоже на посаду прем'єр-міністра, https://en.wikipedia.org/wiki/Grand_pensionary

¹⁸ Simon van Slingelandt, 1664 – 1736, Grand Pensionary of Holland

Навіть будучи людиною високого сану і стану, Честерфілд не цурався визнавати свою необізнаність, вмів бути вдячним за науку; а вчитись завжди прагнув у найкращих знавців йому потрібних знань, те ж згодом радив синові в «Листах». Так було колись в Парижі, коли він вчився вишуканим розмові і приємним манерам, так і тут, у Гаазі – у Стінґеленда; згодом Честерфілд у своїх «Листах» радитиме сину знайомитись із країною перебування якнайповніше: вивчати мову, культуру, традиції, державний і військовий устрій, економіку, географію тощо, – і основані такі рекомендації батька будуть цілком і абсолютно на власному досвіді, власному прикладі, власному пережитому.

Дві великі справи європейського і світового рівнів, в яких Честерфілд зіграв, можливо, найбільшу свою роль в історії Європи: це перемовини про одруження Вільяма, принца Оранського, з Анною, принцесою Англії [14, с. 26] та підписання Другого Віденського договору 1731 р. [16].

Щодо справи першої, то національний біографічний словник описує цей тривалий процес одним реченням: «На початку 1730 р. Честерфілд розпочав переговори про шлюб Вільгельма, принца Оранського з Анною, королівською принцесою Англії¹⁹, які досягли успішного результату» ([14, с.26]. Ці мар'яжні перемовини тривали майже чотири (!) роки: молоді люди не відрізнялися красою, батьки прагнули для них престолів, крім того, ця матримоніальна справа була частиною як внутрішньої політики (протиборства республіканського і монархічного устрою Нідерландів), так і зовнішньої (питання союзнництва з Англією). Честерфілд зумів подолати «дивні затримки та абсурдні труднощі», зумовлені голландською формою правління [10, с. 122], отже, у 1734 році шлюб відбувся, хоча і вже після від'їзду Честерфілда з Гааги.

Другою великою й історичною заслугою посла Честерфілда було підписання 16 березня 1731 року Віденського договору між Великою Британією та імператором Карлом VI від імені Габсбурзької монархії за участю Голландської Республіки як сторони [10, с.122], [14, с.26]. Нідерландський міністр не був одним із підписантів²⁰ і через конституційні перепони, і через незадоволення голландських інтересів, але

¹⁹ Вільгельм IV Оранський, нід. Willem IV van Oranje-Nassau і Анна Ганноверська, англ. Anne, Princess Royal and Princess of Orange, старша дочка короля Георга II.

²⁰ <https://www.historyatlas.com/the-treaty-of-vienna-first-signed-on-march-1>

Честерфілд зумів здолати всі труднощі і Нідерланди були в окремій статті прямо названі основною договірною стороною, а по суті угода була укладена лордом Честерфілдом від Англії, Великим Пенсіонером від Нідерландів і графом Фінцендорфом (Count Finzendorf) від Австрійської імперії [10, с. 121-122]. Це означало заміну англо-французького альянсу, який домінував у Європі після Утрехтського договору 1713 року, англо-австрійським. Наскільки складно було провести таку роботу, окрім врахування труднощів голландського законодавства, сам Честерфілд описував з гумором: «Я вважаю, що обходитися з приблизно двома сотнями суверенів різних темпераментів і віросповідань так само важко, як вдовольнити прекрасну жінку, яка в один день має щонайменше двісті різних бажань» [10, с. 122].

Така робота була високо оцінена і Честерфілд перебував у Гаазі довше заздалегідь запланованого; ось що писав йому тодішній державний секретар лорд Тауншенд (англ. Lord Townshend): «Ваша поведінка, Ваша діяльність, Ваше завзяття, Ваша здатність виконувати накази короля принесли Його Величності величезне задоволення; і я вітаю Вашу Високоповажність не тільки з Вашим успіхом, але й з цією можливістю продемонструвати Його Величності, наскільки важливим для його служби було мати такого спритного, пильного і ревного міністра, як Ви, у Гаазі в цій критичній ситуації» [10, с. 116]. Лорд Уолдегрейв, англійський посол у Парижі, підтверджував, що «в Гаазі... наші інтереси найвміліше вів граф Честерфілд, один із найяскравіших персонажів ... якого історик Смоллетт... називає єдиною геніальною людиною, яка працювала під Уолполом» [10, с. 97]. Франц I Стефан, герцог Лотарингський, чоловік Марії-Терезії Австрійської, імператор Священної Римської імперії (1745) також високо цинив Честерфілда за відстоювання інтересів Австрії під час переговорів щодо вищезазначеного договору. Їх взаємини були незвично для осіб такого рівня дружніми; герцог навіть вирішив зробити Честерфілда масоном в маленькій «ложі», спеціально скликаній для цієї нагоди [10, с. 123].

Повернувшись на батьківщину, Честерфілд продовжив свою діяльність в Парламенті, протиборствуючи потужним фігурам Роберта Уолпола, який мав вплив на короля і лорда Герві²¹, який був другом

²¹ John Hervey, 2nd Baron Hervey, https://en.wikipedia.org/wiki/John_Hervey,_2nd_Baron_Hervey

королеви, а також в літературно-медійному просторі – з тим самим Герві, з Горацієм Уополом та іншими, вправляючись при цьому в гостроті й дотепності текстів – усних (як-от парламентських промов) і письмових, у газетах і журналах. Його в'їдливі статті часто були надруковані під псевдонімом, колективно чи анонімно, що ускладнило в подальшому формування його літературної спадщини так, наприклад, популярний анонімний памфлет «Розглянута справа Ганноверських військ на оплаті Великобританії», тричі виданий в 1743 році, приписували спільно Честерфілду та Едмунду Воллеру [13, с. 292], [14, с.26, 28]. Одним із найбільш відомих прикладів честерфідівської боротьби як загально-суспільної – за свободу слова, так і особисто-персональної – з Робертом Уолполом, був так званий «Закон про цензуру»: зважаючи на часті критично-сатиричні нападки на уряд у театрах, Уолпол вніс до Парламенту законопроект, який зобов'язував театральних керівників подавати всі п'єси на ліцензію лорду-камергеру за чотирнадцять днів до того, як вони будуть представлені на сцені. Честерфілд – у відповідь – став закликати до справедливості і здорового глузду. Він стверджував, що насміх є природною рисою, що цілком притаманна театру, і що законопроект є посяганням не просто на свободу, але й на власність, бо «дотепність є власністю тих, хто її має». Промова була згадана в «Історії Парламенту», скорочена версія з'явилася у виданні «Common Sense» («Здоровий глузд») від 4 червня 1737 р., і зрештою вона була опублікована як памфлет у 1749 р. [14, с. 27]. Хоча законопроект став законом, промова Честерфілда викликала захоплення навіть у противників. Вже вищезгаданий політик і письменник лорд Герві описує її як одну з найжвавіших і найгеніальніших промов, які він коли-небудь чув у парламенті, «сповнену дотепності найвитонченішої сатири та в найвитонченішому класичному стилі, який будь-коли писав Петроній. Це було надзвичайно продумано, добре подано, і викликало загальне захоплення» [14, с. 27]. Безапеляційні твердження Честерфілда про абсолютні права літератури на глузування та кпини викликало вдячне захоплення і схвалення у письменців: Поуп відзначив його похвалою у своїй «Дунсіаді», а Смоллетт писав, що «Ця промова завжди вселятиме любов до цього героя всім друзям талантів та літератури – усім тим, хто жадає свобод для своєї країни» [14, с. 27].

Подорож Честерфілда до Європи у 1741 році – це зустрічі зі славетними сучасниками: з Фонтенелем і Монтеск'є, з кардиналом де Флері, з лордом Болінброком та іншими. Його радо вітали у фешенебельних салонах; в Парижі він проводив багато часу з літераторами, особливо здружився з французьким романістом Клодом Проспером Жоліо де Кребійоном²²; в Брюсселі Вольтер читав йому частини своєї трагедії «Магомет». Честерфілд повернувся додому в листопаді 1741 року і відразу ж відновив війну проти Уолпола, в якій незабаром переміг: Уолпол пішов у відставку, хоч і надалі був представлений в Палати лордів як граф Орфорд [14, с.28].

Наступне, нове, особливо важливе та успішно виконане дипломатичне доручення Честерфілда полягало в тому, щоб спонукати голландців приєднатися до війни за австрійську спадщину та визначити кількість військ, які вони нададуть (кін. 1744 – поч. 1745 рр.). Французький посланник абат де ля Віль прибув до Гааги перед Честерфілдом з метою, діаметрально протилежною, але Честерфілд зумів отримати перемогу у цих переговорах і схилити голландський уряд на сторону Англії [14, с. 29]. Цю свою місію згодом він елегантно описує в листі до сина (від 29 вересня 1752 р.) як приклад поводження із суперником і ворогом [5, с. 223-226] і це, на нашу думку, теж хороший практичний кейс для навчання сучасних переговорників.

Одразу ж по тому успіхові прийшло призначення на посаду намісника короля до Ірландії. Честерфілд керував як «tactful and enlightened statesman» (тактовний та освічений державний діяч). Вважалось, що «his character had affinity to that of the Irish people, and he viewed them sympathetically» (його характер схожий з ірландським і він ставився до місцевих жителів з симпатією); особливо ірландцям імпонували його дотепний розум і віротерпимість. Він прагнув – і йому це вдалося – зробити час свого правління, який тривав лише вісім місяців, періодом спокою та добробуту в Ірландії. З особливим захопленням про цей період в житті Честерфілда у передмові до чикагського видання збірки «Найкращі листи лорда Честерфілда» (1899 р.) писав видавець Едвард Джонсон (англ. Johnson, Edward Gilpin) «... жодного разу в історії цієї нещасної країни англійське управління не

²² Клод Проспер Жоліо де Кребійон, Crébillon fils або Crébillon le Gai (Кребійона син), щоб відрізнити його від батька, відомого трагіка Проспера Жоліо де Кребійона

було так добре організовано. Догодити чи навіть задовольнити ірландський народ для англійського представника – завдання, яке затьмарює працю Геракла; але ми дізналися, що наприкінці правління лорда Честерфілда «люди всіх рангів і релігій йшли за ним до берега, вихваляючи і благословляючи його» [22, с.19]. Як не дивно, цю високу місію сам Честерфілд вважав «легкою і приємною роботою» і хотів, щоб його запам'ятали під ім'ям ірландського лорд-лейтенанта [21, с.4], що до певної міри і справдилось.

Неохоче сприйнявши і нарікаючи на нову посаду наприкінці 1746 року Честерфілд приступив до виконання обов'язків державного секретаря Північного департаменту²³ [14, с.30] Поміж іншого, він прагнув покласти кінець війні за Австрійську спадщину²⁴. Але ці його зусилля були зірвані герцогом Ньюкастльським і лордом Сендвічем, тодішнім повноважним представником у Гаазі. Честерфілд, незважаючи на прохання колег і друзів «триматися», подав у відставку. Георг II таке рішення сприйняв неохоче й, цінуючи честерфілдівські дипломатичні здатності, періодично вдавався до його послуг та порад, часто в чутливих і тонких питаннях, як-от знайти компроміс між непримиренними опонентами та сформулювати уряд, допомогти зробити його онука, принца Джорджа, спадкоємцем престолу та інші...

Ще одним унікальним діянням лорд Честерфілд відзначився в історії: завдяки йому Велика Британія здійснила календарну реформу і перейшла на новий – григоріанський – календар (див. далі). Деталі підготовки та виголошення тієї промови, яка відбулась 1751-го року, він докладно та із вдовolenням тоді ж описував в листі своєму синові – і цю оповідь також можна мати за чудову інструкцію сучасним спічмейкерам, депутатам, речникам – комунікаторам тощо [13, с. 178-179].

Він гаряче засуджував спроби уряду Англії обкласти американські колонії податком: «Зі свого боку, – писав він у листі сину від 27 грудня 1765 р., – я ніколи не бачив, щоб неслухняне дитя було виправлено батоном, і я не хотів би, щоб країна-мати стала мачухою» [6, с. 273]. Пророцтво лорда Честерфілда про прийдешню французьку революцію

²³ в майбутньому Північний департамент стане Міністерством внутрішніх справ.

²⁴ війна за Австрійську спадщину (1740—1748) – війна між двома великими коаліціями європейських держав, на чолі однієї з яких були Пруссія та Франція, а другої – Австрія та Велика Британія, однак окрім них у війну на різних її етапах було втягнуто і багато інших країн.

є також є чудовим прикладом його політичної прозорливості: так, 15 квітня 1752 року він писав, що помітив у Франції тенденцію «до того, що ми тут називаємо революційними принципами», а наприкінці 1753 року, після опису стану французького суспільства, додав: «Усі ознаки великих змін і революцій, які я будь-коли зустрічав в історії, тепер присутні у Франції і наростають щоденно» [14, с. 34]. Обдарований інтелектом, він цінував вишуканість у всьому і у рідкісній повноті втілював в собі «людину світу», «не визнавав поведінки за межами ввічливих умов ввічливого суспільства.... стверджував, що справжньою справою життя є **підпорядкування природних інстинктів тим витонченим манерам, які в столицях цивілізованої Європи, і особливо в паризьких салонах, визнавали добрим**» (виділено нами – ОЗ)[14, с. 34]. Через стан здоров'я²⁵ Честерфілд полишив активне політичне життя, востаннє виступивши в Парламенті 10 грудня 1755 р.

З ним завжди залишалось й слугувало втіхою слово: він багато писав на літературні та громадські теми; на його велике задоволення у серпні 1755 року його було обрано членом Академія написів і вишуканого письменства у Парижі (фр. Académie des Inscriptions et Belles-Lettres), втішався книгами: «Я читаю з більшою, ніж будь-коли, насолодою – можливо тому, що це єдине задоволення, яке мені ще залишилося» [14, с. 31].

Любов до слова й ним майстерне володіння, проявлене в десятках й сотнях нотаток промов, листів тощо не спонукали лорда Черстерфілда до видання своїх творів у вигляді книжок. За життя ним написане друкували у періодичних виданнях «Common Sense» («Здоровий глузд») 1737-1739 рр. і «World» («Світ») 1753-1756 рр., несанкціоновані збірки його дотепів у прозі та віршах були зроблені перед його смертю у «The New Foundling Hospital for Wit» («Новій лікарні для дотепників», де йшлося про депутатів Парламенту), Лондон, 1768-71, а також у «The Humours of the Times» («Гумор часів») 1771 р. Більшість із них знову з'явилася в «Дотепності лорда Честерфілда» (з неавтентичними «спогадами його світлості»), 1773; і в «Wit a-la-mode, or, Witticisms лорда Честерфілда», 1778 р. [14, с. 36]. Як видно, його літературний спадок формувався вже після його смерті у

²⁵ у нього (як колись у його батька) стрімко розвивалася глухота, до якої додалося травмування ноги через падіння з коня у травні 1752 р..

1763 р. За життя, як ми вже зазначали вище, виходили, в основному, статті: політична сатира та літературна критика в газетах і журналах, особливо дошкульні памфлети частенько були надруковані під псевдонімами або у співавторстві, що в подальшому дещо утруднило їх зібрання [14, с.35]. Згодом побачили світ «Характери» – серія словесних портретів його сучасників, в тому числі, королів Георгів I та II, їх дружин і коханок та інших значимих персоналій, його «Максими» – мудрі й дотепні афоризми, але, як і зазначав Вільям Крейг [10, с.6] про притаманний Честерфілду саме «незапланований успіх» (навіть і після його життя збереглась ця риса!): шаленим успіхом, який спричинив, можна сказати, фурор у суспільстві, було видання низки його листів до єдиної своєї дитини, до позашлюбного сина, якого теж звали Філіп Стенхоуп.

Зміст «Листів ...» як основа для сучасних планів навчання

Батьківські листи дітям як жанр повчальної літератури в той час були досить поширені й популярні. Правителі, а згодом філософи, моралісти, вихователі наставляли «дітей благородних»: «Притчі ... » царя Соломона і «De Officiis» Цицерона, «Хроніки Жуанвіля» Людовіка Святого, трактати про виховання Еразма Роттердамського, Мішеля де Монтеня, твори про ввічливість та правила поведіння як-от «Кортеджано» Кастільоне (іт. Baldassare Castiglione, 1478-1529), про мудрість життя та пристойну поведінку Балтасара Грасіана (ісп. Baltasar Gracián y Morales 1601-1658), праці де Кальєра (Франсуа де Кальєр, фр. François de Callières, 1645-1717) тощо. Честерфілд не міг не знати про «Новорічний дарунок для леді або Поради доньці» – книжку, яку для своєї єдиної і улюбленої дитини від другого шлюбу одинадцятирічної Елізабет, в майбутньому – матері Честерфілда, написав його дідусь, Джордж Севіл, маркіз Галіфакс. Сам Честерфілд знайшов багато собі близького у «Моральних роздумах» Ларошфуко та «Персонажа» Ла Брюйєра; Джон Локк надсилав йому свій «Трактат про виховання» [13, с. 301], втім, свої листи синові оприлюднювати та друкувати не збирався (інакше він би це зробив впродовж п'яти років від смерті сина у 1768-му році до своєї в 1773-му), а на таке запитання від Євгенії Стенхоуп (Mrs. Eugenia Stanhope), вдови свого сина, нібито зауважив, що для широкого загалу там «забагато латини» [13, с. 308]. Перший видавець, до якого звернулась вдова Філіпа Стенхоупа-молодшого, вважав, що «Публіка хоче бачити їх («Листи...» – ОЗ) і, загалом, я

думаю, що сприйме їх із задоволенням» втім друкувати листи відмовився; вона звернулась до іншого [13, с. 305]. Попри судову тяганину із родичами Честерфілда, які не вважали пристойним публікувати приватну переписку, за рік, у квітні 1774 р. «Листи...» вже були в продажу [9]. Широкий розголос в пресі та неоднозначне ставлення як до учасників життєвої драми, так і до змісту книги, породили розмаїту гамму суджень, часто цілком протилежних. Так, власниця аристократичного салону у Парижі, маркіза Марі дю Деффан (фр. Marie Anne de Vichy-Chamrond, marquise du Deffand, 1697-1780) отримала водночас два листи: Гораций²⁶ Уолпол (Horatio Walpole, 1717-1797), син одвічного супротивника Честерфілда Роберта Уолпола, писав: «Це план виховання, накреслений ним (Честерфілдом – ОЗ) для його незаконного сина і в цьому плані немає жодної дрібниці, яку б він забув» (хоча таке зауваження можна потрактувати і як похвальне – ОЗ). Уолполу книга видалась занудною, а Філіпа Стенхоупа – молодшого він обізвав «товстою грубою свинею», яку старший дарма намагався «відшліфувати» [13, с. 303]. Другий лист маркіза одержала від Вольтера²⁷, який, турбуючись щодо перекладу твору французькою, рекомендував їй честерфілдівську працю і як задоволення, і як **«найкращий поради́к з виховання, який колись з'являвся»** (виділено нами – ОЗ) [5, с.13].

Нині виповнилось рівно 250 років відтоді, як вийшли «Letters written by the Earl of Chesterfield to his Son, Philip Stanhope, together with several other pieces on various subjects, published by Mrs. Eugenia Stanhope, 2 vols. 4to, London, 1774» («Листи, написані графом Честерфілдом до його сина Філіпа Стенхоупа разом разом із кількома іншими творами на різні теми, опубліковані місис Євгенією Стенхоуп») [14, с.35]. Книга одразу стала дуже популярною, вже впродовж року з'явилося п'яте видання, а в 1800 році – одинадцяте. За два з половиною століття вони видавались і перевидавались десятки і сотні разів, варіювались колекції листів, а також сама назва «Letters to His Son: On the Fine Art of Becoming a Man of the World and a Gentleman» (у

²⁶ Частіше його ім'я подають як Horace, укр. Горес.

²⁷ Вольтер взагалі високо оцінював Стенхоупа-старшого, якому за два року до смерті того писав: «Вашу філософію ніколи не тривожили химери, нісетнітніці, які іноді вносять безлад у голови людей досить розумних. Ви ніколи і з жодного боку не були обманщиком сам і не дозволяли іншим себе обманути, а я вважаю це вкрай винятковим достоїнством...» (цит. за [13, с.302]).

буквальному перекладі «Листи до сина: про мистецтво становлення людиною світу та джентльменом»). Вже до кінця XVIII сторіччя вони були надруковані не менше 24 разів [5, с.13].

Книгу було перекладено різними мовами світу, від Франції, де, як вважав Вольтер, вона видана ніколи не буде [5, с.13] – але вона вже була там за півтора року, незабаром в Німеччині, в Америці (Бостон, Нью-Йорк), Канаді, в Китаї та Японії їх вважали близькими тамтешній філософським поглядам [14, с. 35]. В Російській імперії Честерфілда знали і як політика, і як філософа–письменника, друга Вольтера і Монтеск'є, друкували його статті або ж з них уривки, а цю книгу читали як в оригіналі, так і переклади французькою чи німецькою. Певні її частини в перекладах російською увійшли до різних повчальних посібників [13, с. 313], в Радянському Союзі збірка із 89 листів разом із «Характерами» та «Максимами» вийшли у 1971 році у видавництві «Наука» [13], українською мовою вперше «Листи..» надруковані видавництвом «Апріорі» у Львові у 2022 році в перекладі Ірини Карівець [5]. В англomовному світі цю книгу видавали і перевидавали в Лондоні, Дубліні, Нью-Йорку тощо в різних комплектаціях, конфігураціях та під різними назвами як-от «Принципи ввічливості», «Мистецтво задоволення», «Новий Честерфілд», «Кілька порад чоловікам про манери», «Енциклопедія манер та етикету» і т.п. [14, с. 36], видавали впродовж XIX й XX століть і продовжують в нинішньому, XXI ст.. Безумовно, як непересічна особистість, Честерфілд не міг не піддаватись критиці, якої зазнавав від ворогів і антипатів щодо свого життя, поведінки, творчості і власного сина – така ж доля спіткала і його «Листи..»; злобна хвиля могла вихлюпнутися навіть на тих, хто їх просто прочитав [18]. На зміну моді часів Людовіка XIV прийшли пуританські погляди і традиції, зважимо на те, що особливо вони були притаманні саме світу англomовному, що могло провокувати несприйняття тих чи інших сентенцій в «Листах...»; реакцію тогочасного суспільства чудово описує С. Шеллабаргер: «Вікторіанська Англія не могла продемонструвати себе більш скандальною; жодна ... книга останнім часом не викликала такого суворого осуду. Видання жадібно розкуповувалися; чоловіки й жінки, миряни й богослови, аристократія й буржуазія однаково ковтали ці шокуючі їх сторінки, а потім засуджували їх із усім запалом обуреної респектабельності. Це цікавий приклад того, як непрявлений інтерес і ортодоксальна мораль можуть бути однаково

задоволені» [7, 389]. У передмові до видання «Листів...» у Чикаго в 1899 р. письменник і видавець Е. Джонсон зауважив, що в часи написання листів «Англія потонула в корупції верхів та жорстокості низів» і що «Порок мав в Англії такий одіозний вигляд, що годі дивуватися, коли лорд Честерфілд наказує своєму синові уникати звірства своїх співвітчизників і скоріше переймати витончену «галантність» континенту», тому Європа здавалась Честерфілду кращим місцем [22, с. 11, 14]. Також тут доречно навести слова доктора Меті (Dr. Maty), біографа Честерфілда, який після переліку його талантів і досягнень додав: «Це були його переваги – нехай говорять про його вади ті, хто його перевершує» [7, с. 394]; здоровий глузд, до якого часто звертався автор «Листів...» та численність їх видань його твору свідчать про благо і користь цієї праці для людей уже впродовж чверті тисячоліття по всьому світу.

Вважається, що загалом Філіп Стенхоуп- батько написав до Філіпа Стенхоупа – рідного сина²⁸ 448²⁹ листів. То була переписка довжиною в життя, майже все життя сина, від п'яти років – і до смерті у тридцять шість.

Якщо намагатись листи згрупувати, то найбільш логічним видається розподіл за віком адресата, хоча, на нашу думку, всі вони написані дещо «на виріст», тобто так, якби персона була старша, аніж на той момент. Тематику дитячих можна звести до «треба старанно навчатись і добре себе поводити», підліткових «треба вивчати науки, мови, країни і людей і вчитися себе гарно вести» (почасти їх можна співвіднести з періодом подорожування Філіпа Стенхоупа з наставником Хартом (Mr. Harte) Європою, приблизно, до його 16 років), юнацькі – «як стати людиною світу», дорослі – «ми – друзі і партнери». Цікаво, на нашу думку, для всіх, хто навчає відстежувати, спостерігати за «Листами...» як розгортається загальна програма розвитку дитини, як разом йдуть навчання й виховання, як мають розвиватися самоконтроль і продовжуватися самоосвіта, як формуються творче і критичне мислення.

²⁸ окрім цього після смерті рідного сина Честерфілд писав листи хрещенику, також Філіпу Стенхоупу, які згодом вийшли книгою «Листи до хрещеного сина», втім, популярність назавжди залишилася за листами, адресованими своєму синові.

²⁹ інколи листи втрачались, губились в дорозі тощо, аналіз частоти написання листів за датами показує, що їх мало би бути у півтора-два рази більше.

Як було зазначено вище, загальна кількість листів – за чотири сотні; видавці переважно вкладали у свої видання кількість значну меншу, яку відбирали за своїм баченням та вподобаннями потенційного читачтва. Частіше за все збірки нараховують до ста листів, також вони можуть робити більший чи менший акцент на певному віковому періоді; можна припустити, що найбільш популярним є переписка 1746-1748 років, коли син – вже не маленька дитина, але ще не доросла особа, підліток, що вже щось знає та розуміє, відносно володіє собою і своїми реакціями і якому не терпиться збагнути, осягнути, зрозуміти, опанувати життя і світ.

Листи завжди починаються зі звернення «Милий мій хлопчику!» (в нашому перекладі – ОЗ) або за І. Карівець «Мій дорогий хлопче!», «Дорогий хлопче!» [5, с. 15]. Так триває впродовж всього періоду зростання дитини. Коли синові піде вісімнадцятий рік, наприкінці 1749 – початку 1750-го звичне «Милий мій хлопчику!» («Дорогий хлопче!») змінюватиметься на «Милий друже!» («Мій дорогий друже!» – за І. Карівець). Відтепер батько вважає сина дорослим, загальне вибудовування особистості молодого людини здійснено. Честерфілд порівнює цей період формування особистості сина зі спорудженням будинку, стіни якого вже остаточно зведені, але їх ще треба прикрасити³⁰: молодшому варто подбати про власні витонченість та довершеність. Стенхоуп-старший щиро вважає, що можна набути будь-яких бажаних властивостей, варто лише хотіти і намагатися, докладати зусиль; він постійно спонукає сина: «Чи кожен може здобути ці якості?»³¹ і відповідає, що «Безумовно. Варто лише схотіти, звісно, якщо стан людини та обставини дозволяють йому бувати у хорошому товаристві». Запорукою успіху є увага, бажання і старання – це батько повторює майже рефреном, закликаючи і спонукаючи сина набувати рис і якостей, які він вважав необхідними і, загалом, для життя в суспільстві, і для професійної кар'єри дипломата, державного діяча або науковця.

Основою всіх знань для самого Честерфілда були мови (а з ними і літератури), історія, філософія – подібний план «початкової школи» був передбачений і для нащадка, якому у його вісім рочків батько пише: «Прошу, зверни особливу увагу на грецьку мову; добре знати грецьку

³⁰ в цей самий час Честерфілд будував свій будинок в Лондоні, отже, порівняння напрошувалось саме

³¹ тут: манери, вміння бути чемним та поштивим

означає бути справді освіченим: немає великої честі у знанні латини, бо її всі знають; соромно її не знати. Крім того, чим краще ти розумітимеш грецьку – тим ліпші будуть справи й з латинською, бо від грецької походить велика кількість латинських слів, особливо технічних [6, с.5].

На матеріалі історії Давнього Риму Честерфілд роз'яснює дитині смисл подій і вчинків людей, на його думку «Користь історії полягає головню в тім, що вона дає нам приклади, з яких ми маємо зробити належні висновки. Історія надихає і спонукає на любити і практикувати чесноту...» [5, с. 21]. Таким чином, історія-наука, історія-шкільний предмет дає формування понять про добре і погане, достойне і негідне, фактично історія стає інструментом виховання³². Батько пише маленькому хлопчику про природу і поезію, про те, як правильно себе поводити і як розмовляти зі старшими і молодшими, турбується про його здоров'я і радить чого варто уникати в їжі та словах, тлумачить правила граматики і поняття свободи і добропристойності, розказує про звичаї людей і місцевий адміністративний устрій (на прикладі місцевого параду, який сподобався дитині), спонукає до вправ у красномовстві (навіть на прикладі, як просити чогось бажаного у вчителя), закликає писати твори із роздумами про людей і суспільство та про багато іншого, але завжди корисного для сина [5, с. 39, с. 15-51]. У всіх без винятку листах відчувається увага і повага до дитини, тон люблячого батька і вимогливого наставника, який сам володіє неймовірною кількістю знань.

Хлопчєня підростає, декілька листів (наприклад, від 8 лютого та 10 березня 1746 р.) починаються жартівливим «Сер» – у батька явно гарний настрій; ці листи відправлені із Дублінського замку, в цей час Честерфілд керує Ірландією, - як ми знаємо, йому там подобається і він вкрапляє в листи менші й більші сміховинки, особливо на початках та закінченнях листів [5, с. 54,56]. Сину минає тринадцятий рік – батько заводить розмови про жінок і чоловіків, про манери, сором'язливість та люб'язність, про розуміння людей: «Роби висновки про окремих людей, керуючись лише власним знанням про них, а не їхньою статтю, професією чи віросповіданням» [5, с. 57]. Тоді ж Честерфілд вирішує

³² ідеологічний зміст підручників з історії не є дискусійним, хоча б на прикладі російсько-української війни

відправити сина до Європи: «...ти маєш вирушити в путь, щоб навчитися читати людей незгірше за книжки, хай якими мовами вони послуговуються і хай до яких націй належать» (там само). Поїздка мала бути довготривалою, вона передбачала відвідини Німеччини, Нідерландів, Швейцарії, Франції, Італії, подекуди навчання з наставником мало бути поєднаним з курсами в місцевих університетах (тут ми знову можемо провести паралелі і з *grand tour*, і з академічною мобільністю сучасних студентів). Батько одразу чітко формулює стратегічне і тактичні завдання цієї поїздки: «Твоя кінцева мета – стати частиною великого та діяльного світу, твоя ж найближча ціль – це справи, інтереси, історія, устрій, традиції та звичаї різних країн Європи» [5, с. 67] – українському студентству, що вивчає міжнародницьку справу, ми можемо це повторити з поправкою про всі частини та країни світу, хоча вектор розвитку нашої держави передбачає європейський інтеграцію, а, отже і зростає потреба в додатковому вивченні і розумінні саме цього регіону. Базовими предметами Честерфілд називає стародавню та новітню історію, географію та хронологію³³, а ще «уміння говорити і писати чітко, правильно, легко й вишукано, що звісно ж, здобувається уважним читанням найкращих авторів і прислуханням до того, як говорять найкращі знавці мови» [5, с 67] – і ми б це теж щиро радили нашим слухачам та студентам. Крім того, Честерфілд завжди стверджував, що «Величезна перевага, що її нам дає знання багатьох мов, полягає у розумінні світосприйняття тих народів і авторів, як розмовляють і пишуть цими мовами» (виділення наше – ОВ) [5, с.24], отже, історія, мови та література, обов'язкові вправи в ораторському мистецтві [5, с.42], бути уважним, старанним, спостережливим учнем, вихованим та чемним в поведінці – ось такий план для початків навчання і мета для загальної, ми б сказали, середньої освіти від лорда Честерфілда.

Як зауважував наш автор «Люди зазвичай є тими, ким їх зробили освіта й товариство у віці від п'ятнадцяти до двадцяти до п'яти; ... від них залежить усе майбуття» [5, с. 105] – і ми ще раз переконуємось у відповідальності освіти й виховання молоді у вищих навчальних

³³ тут ми б запропонували підхід, який практикує к.і.н. Д. В. Іщенко, а саме – співставлення в часі подій в різних країнах та регіонах світу

зкладах, оскільки переважно на цей віковий період припадають роки навчання в українських університетах.

День за днем, лист за листом Честерфілд передавав синові всі знання й поняття, які мав сам і які вважав потрібними для життя й кар'єри, і робив це систематично, педантично, з увагою, розумінням, вимогливістю і любов'ю. Одного разу він порівняв себе з автором, а 15-річного на той час сина – з написаною ним книгою (лист від 3 квітня 1747 р.); як автор він роздумує про «оправу книги, розкіш палітурки та відповідність їх змісту», він усвідомлює, що попереду «рецензування та виправляння», але йому так хочеться радіти результату, пишатись сином як своїм творінням! Втім «книга ще в роботі», навчання продовжується: треба вміти писати листи, в першу чергу, офіційні, ділові (знову згадаємо про навички в цій справі студентів спеціальностей «Державне (або публічне) адміністрування», «Міжнародні відносини» та інш.). Честерфілд радить звертатись до взірців: «Щодо написання листів, то найкращі, на яких ти можеш сформувавши свій стиль, це Цицерон, кардинал д'Оссат³⁴, мадам Севіньє³⁵ ...»...«Простота й чіткість листів кардинала д'Оссата показують, як треба писати ділові листи: жодних манірних зворотів... суть листа ясно і чітко викладена, як і належить будь-якій справі» [5, с.75]. З виходом сина на службу Честерфілд в своєму листі від 19 грудня 1751 р. ще раз інструктує його щодо діловодства та листування – як ділового, так і житейського, докладно розписує всі вимоги: правильне звернення, формулювання фраз, вжиток слів, займенників та зворотів, все, включно з орфографією та стилем, – нам видається, що і в сучасних курсах ділового та дипломатичного листування можна використовувати поради лорда Честерфілда. Інструкції з листування й діловодства чергуються з настановами щодо питань моралі, етики, поведінки; вибір друзів й товариства для спілкування – справа особливої важливості, оскільки людина вбирає в себе тон і манери свого оточення, а відтак, і сама стає тим, що навколо неї ([5, с. 80]. В листах змінюється тональність –

³⁴ Арно д'Оссат (Arnaud d'Ossat, 1537-1604), французький дипломат і письменник, кардинал Римо-католицької церкви. Протягом своєї дипломатичної кар'єри написав багато листів, добірка яких була опублікована 1614 року; ці листи тривалий час слугували взірцем для інших дипломатів – цитовано за І. Карівець, с. 75

³⁵ Марі де Севіньє (Marie de Rabutin-Chantal, marquise de Sévigné, 1626-1696), французька аристократка, яка увійшла в історію французької літератури як авторка кількох сотень листів до своєї доньки – там само

батько вбачає в сині майже зрілу особистість, з якою прагне вибудувати стосунки дружби і довіри, але в нього як старшого просто більше знань і досвіду, тому він пропонуватиме поради, яких йому так бракувало від свого батька [5, с. 83].

Навчальна подорож сина європейськими містами продовжується; батько інколи звертається до нього за певною інформацією. Наприклад, під час перебування Філіпа у Лейпцігу він запитує про законодавчі («Чи може курфюрст Саксонії без суду тримати у в'язниці, страчувати, виганяти з країни своїх підданих?»), військові («Скільки військ утримує курфюрст...»), економічні («Яким є загальний щорічний прибуток курфюрства?») питання [5, с.102-103]. Ймовірно, що можна вважати подібну інформацію розвідувальною, але задля аналітики регіону чи країни та розуміння їх місця в міжнародному контексті варто, на нашу думку, подібним чином школити і майбутніх українських міжнародників. Син – як це часто буває в підлітковому віці, – ще не дуже впевнений, ким він хоче стати у своєму житті, але навіть незважаючи на професію кожному джентльменові належить знати: «перш за все, мови, історію та географію, як давні так і нові, філософію, логіку, риторику, ... найпаче ваговиті конституція та цивільний і військовий устрій кожної європейської країни» [5, с.119]. Якщо Філіп спочатку мріяв бути дипломатом, то тепер більше схиляється до державної служби, тож батько повторює: **«Щоб стати державним діячем, треба, по-перше, бути придатним до такої посади, а щоб стати такою людиною, треба ґрунтовно вивчити стародавню і новочасну історії та мови. Досконало знати устрій і форму правління кожної країни; як розвивалися й занепадали стародавні та новочасні імперії; відстежити та обміркувати причини їхнього розквіту і занепаду. Знати, якою міццю та якими багатствами володіє кожна країна, а також яку вона здійснює комерцію. Ці незначні речі, що можуть виявитися дріб'язковими, все ж мають бути відомі всякому політику»** (виділення наше – ОЗ) [5, с.92].

Як ми вже згадували вище, з певного моменту, з початку 1750-го року, коли молодшому Філіпу пішов вісімнадцятий рік, батько став звертатись до нього «Дорогий друже!». Він «зводить баланс» (лист від 9 липня 1750 р.): в заслужених здобутках молодшого «французька, німецька, італійська, латина, грецька мови, логіка, етика, право», в недостатку «англійська, дикція, манери», втім, такі «борги» син може

легко й швидко закрити [6, с. 181]. Втім, це не заради підрахунків, батько хвилюється, чи все врахував, чи чого не забув і все, що міг, дав синові на дорогу життя, тому вважає, що краще щось повторити, аніж проґавити [5, с.175]. Він припускає, що всі листи можуть «злетіти, як папірці повітряних зміїв», що всі витрачені педагогічні зусилля виявляться марними, і все ж сподівається, що його син стане *omnis homo, l'homme universel* (лат., фр. всебічно розвинена, універсальна людина, цит. за [5, с.174], адже він стільки вклав, стільки зробив для цього! І Честерфілд продовжує писати синові, обговорювати з ним найрізноманітніші питання – від новітніх винаходів до старовинних та їм сучасних книжок та авторів; оскільки син вступив на службу – батько знову радить звернутись до трактату Цицерона «Про обов'язки», при чому цього разу робить акцент на розділ «*De officiis*», там де йдеться про гідність манер [5, с.162]. Тема поведінки, манер, поваги до інших і до себе, гідності, достоїнності, елегантності та стилю – причому, стилю в одязі, в розмові, в рухах, в письмі тощо проходить наскрізно через всі честерфілдівські листи. «Хороші манери потрібні, аби прикрасити ... достоїнства та знання, так само як треба алмаз шліфувати, щоб сяяв, бо інакше його носити ніхто не буде» [6, с. 128], хороші манери – це невимушеність, привітність, достоїнство, це ввічливість і чемність, це те, що робить приємним спілкування і саме такою людиною треба, за Честерфілдом, бути. При цьому все це не має нічого спільного з натягнутою церемонністю, з маніжністю й кривлянням, із недоладністю та сором'язливістю, зі зверхністю, запопадливістю чи нахабною розв'язністю. Це те, що дається спеціально спрямованим вихованням і практикою: «Скількох я ... бачив людей, котрі (і це після того, як вони скористалися всіма перевагами освіти спершу в школі, а потому в університеті – і не знали, на яку ногу ступити, коли їх представляли королю!» [5, с. 114]³⁶. І далі, там само: «Характеристикою добре вихованого чоловіка³⁷ є вміння вести бесіду з нижчими за нього без зарозумілості, а з вищими – з повагою та невимушеністю». Вихованість разом з широкими знаннями – ось те, що потрібно для державного діяча, службовця, особливо на міжнародній арені. Ось як описує сам Честерфілд ті переговори, які були вкрай відповідальні та складні, коли

³⁶ не обов'язково королю: авторка на практиці переконалась у недостатніх вміннях студентів-міжнародників спілкуватися з гостями, наприклад, на конференції тощо.

³⁷ людини

він мав переконати голландців заручитися підтримкою їхніх військ і навіть відкрито вступити у війну на боці Англії, в той час, як Франція намагалася їх утримати від будь-якої участі у воєнних діях (наскільки ж актуальна тема для України!). Французький абат де ля Віль був вельми вправним послом, а ще він був «здібний, запальний³⁸ та завзятий чоловік» і встиг переговорити із голландцями ще до Честерфілда, хоча той і прийшов до них досить рано. Прийшовши і побачивши свого суперника, Честерфілд з легкою усмішкою звернувся до амстердамських представників: «Мені дуже прикро, панове, бачити серед вас мого ворога; я вже знаю його достатньо, щоби його боятися, наші сили не рівні, але талантам мого ворога я можу протиставити ваші власні інтереси, на які я й сподіваюся, і, якщо сьогодні мені не випало взяти слово першим, то принаймні останнє слово буде за мною». Всі всміхнулися, «абатові сподобався комплімент і спосіб, у який я його висловив» і далі, коли абат за чверть години пішов, Честерфілд «... вже цілком серйозно сказав їм, що прийшов лише з тим, щоб розтлумачити їм, у чому полягають їхні справжні інтереси, чітко й зрозуміло, без усіх тих хитрощів, до яких конче мав вдаватися мій друг³⁹, щоб їх ошукати» [5, с. 225].

Цей випадок, як і інші епізоди з дипломатичної практики лорда Честерфілда, ми б також пропонували для застосування у навчанні на практичних кейсах майбутніх переговорників, дипломатів, міжнародних комунікаторів тощо.

І ще одна риса, властива притаманна Філіпу Дормеру Стенхоупу, 4-му графу Честерфілду, має стати взірцем для всіх наших співвітчизників, які займаються державотворенням: навіть одвічні політичні конкуренти й вороги відзначали, що йому ніяк не притаманна корупція, яка на той час квітла в британському парламенті. Навпаки, він міг використати власні статки для того, аби досягти бажаного враження і впливу на своїх партнерів, але не шляхом підкупу! то було б занадто низько), а, наприклад, він за свій рахунок збудував спеціальний залу для прийому гостей у своїй резиденції в Гаазі й запросив найкращого шеф-кухаря з Парижу [7, с.128-129]. Чи коли його попередник запропонував «скористатись перевагами посади, чого він сам не зробив», то

³⁸ Честерфілд натякає на можливість загострення ситуації при зустрічі аж до дуелі

³⁹ Аббат де ля Віль; таким чином, Честерфілд підкреслює повагу до ворога і не загострює сприйняття з боку голландської сторони

Честерфілд відповів, що скористається «не його порадою, але його прикладом» (із листування з лордом Тауншендом щодо посади капітана йоменів [10, с.75]).

Такі вчинки, така поведінка можуть бути основані тільки на відповідному вихованні. Честь, гідність, достоїнство й інші якості, які можна віднести до поняття шляхетності, те, що лорд Честерфілд називає «вихованістю» – треба цілеспрямовано прищеплювати молодим людям. Без вихованості «вчений стає педантом, філософ-циніком, солдат – дикуном, і всяка людина – відразливою» [5, с.81]. При цьому важливо зауважити, що Честерфілд завжди відчував і застерігав про те, наскільки тонкі ці і інші, їм подібні, поняття і як складно втримуватись на тих рівнях і межах, «*quos ultra citra ve nequit consistere rectum*» (лат. По обидва боки яких не може бути нічого правильного). «Усяка прекрасна риса й усяка чеснота має споріднену з нею ваду або слабкість; і якщо вона виходить за певні межі, то перетворюється на ту або іншу. Щедрість доходить до марнотратності, ощадливість – до скнарості, хоробрість – до необачності, обережність – до боязкості і так далі...» [5, с.95]. Ці межі позначені дуже тоненькою лінією, яку можуть виявити лише гострий розум та уважність; ... вихованість є цією лінією і в манерах: за її межами – надокучлива церемонність з одного боку і непристойна недбалість і неухважність – з іншого. У сфері моралі вона відділяє показне пуританство від злочинної розбещеності, у сфері релігії – ідолопоклонство від нечестивості, ... усяку чесноту – від пов'язаної з нею вади чи всякої слабкості.» [5, с. 151].

Як ми бачимо, в багатьох – майже у всіх – питаннях Честерфілд вбачає найкращою орудою розум – він завжди пише про «гострий розум та уважність». І, якщо манери і поведінка визначаються і відточуються навколишнім товариством, то розум гостриться через знання, яких у сучасному світі значно більше, ніж два з половиною століття тому, у часи Честерфілда. Втім, він вже тоді зазначав, що «Є науки та мистецтва, що стосуються певних професій; людям, які не збираються ці професії опановувати, немає потреби їх вивчати» – як приклад Честерфілд наводить фортифікаційне мистецтво та науку мореплавства, про які достатньо знати, що вони є та мати певну уяву про їх тематику, втім, розмисли приводять автора листа до інакшої думки, що варто сину і в таких науках розбиратись краще, щоб не втрапити в розмові в незручну ситуацію. Крім того, у великій кількості

інформації з різних джерел і предметів можна втратити сутнісні речі. Як приклад, візьмем зауваження самого автора «Листів», де він уподібнює людей, «які не здатні привести свої знання в систему», тим, хто набив шлунок їжею і не в змозі її переварити. Вивчати історію, як і літературні твори – це не просто їх читати, над ними варто роздумувати, їх обговорювати, про них писати. Щодо історії – батько радить щойно опубліковану працю «Листи про вивчення та користь історії» Генріха Сент-Джона лорда Болінброка (Bolingbroke, 1678-1751), відомого англійського політика, яскравого публіциста і друга Честерфілда. Він відзначає мову автора: «Визнаю, що допоки не прочитав цю книгу, я не знав усіх спроможностей англійської мови» [7, с.140], вважає взірцевим болінброківський стиль і взагалі, що «Мені навіть більше хочеться, аби ти володів стилем й ораторським мистецтвом лорда Болінброка у своїх промовах і письмі, аніж усіма знаннями Академії наук, Королівського товариства і обидвох університетів ⁴⁰ разом» (лист від 18 березня 1751 р.). В цьому ж листі Честерфілд розповідає синові про підготовку свого виступу в Парламенті, який мав стати історичною подією, оскільки цей виступ був присвячений переходу країни на новий, григоріанський календар. Тоді Англія не тільки відставала від Європи на 11 днів, що утруднювало комунікацію, особливо міжнародну, але й мала різні початки року як такого: 1 січня починався «історичний рік», а з 25 березня – адміністративний та церковний; кінцева частина дати часто була написана подвійно [10, с. 304]. Попри це було геть непросто переконати країну осучаснити літочислення, ще певний час значна частина населення вимагала, аби їм віддали одинадцять днів [10, с. 308] – і в цих подіях теж є певні паралелі з нинішньою Україною (згадаймо перехід в 2023 р. Православної церкви України на ново-юліанський календар).

Честерфілд розповідає синові тонкі деталі своєї підготовки до цієї більш, ніж відповідальної промови, а тих, хто вивчатиме цей досвід, ми б закликали не спровоковуватися до маніпулятивних технологій і пам'ятати численні зауваження того ж автора про здоровий глузд і тонкі грані у всьому.

До певної міри можна припустити, що стан українського суспільства нині дещо схожий на тодішній британський, наприклад,

⁴⁰ Кембріджський та Оксфордський університети

фразою Честерфілда про те, що у книжки «Історії часів Людовіка XIV», яку йому надіслав Вольтер, буде «критиків стільки ж, скільки читачів» [6, с. 233]. Честерфілд пише, що ця книга «прийшла вчасно: щойно Болінброк навчив мене, як треба історію читати; Вольтер демонструє, як її писати... Вільний від релігійних, філософських, політичних і національних забобонів ... він розповідає про все ... правдиво й неупереджено... З цієї книги я дізнався більше... ніж з численних томів». Щодо праці Болінброка «Про користь історії», то «важко визначити, чого більше принесе ця робота – повчання чи задоволення: в ній найважливіші історичні факти... супроводжуються найглибшими роздумами та прикрашені всією елегантністю його стилю... Ця книга навчить правильно використовувати історію [6, с. 225].

Значно пізніше, в ХХ столітті засновник культурології Л. Уайт (Leslie A. White) зазначав: «Історія та етнографія дають соціологу те, рівноцінно лабораторія фізика» [19, с. 236] – це судження можна поширити і на майбутніх державних діячів, дипломатів, та інших фахівців, що працюватимуть на вищих щаблях і сферах соціальних систем будь-якого рівня. Історія – це «спосіб взаємодії з досвідом» – чи можна і чим можна краще і більше збагатити особистість, ніж досвідом людства – питання цілком риторичне. Втім, спроби скасувати історію як предмет «непрактичний» повторюються, як це було при закладенні кафедри та програми міжнародних відносин у Національному університеті «Києво-Могилянська академія»⁴¹ або, наприклад, коли у 2003 році у Великій Британії лейбористський міністр праці Чарльз Кларк оголосив, що вивчення класичної літератури та середньовічної історії є здебільшого «декоративним», «трохи сумнівним» і не варте коштів платників податків [18, с. 250-251]. Навіть британські студенти відчували небезпеки подібних рішень, а колишнього британського прем'єр-міністра Бориса Джонсона така заява геть нажахала. Він абсолютно переконаний в тому, що «Антична грецька та римська цивілізації створили мову, мистецтво, архітектуру, політичне урядування й літературу. Саме вони створили нас»⁴² [18, с. 252]. Як професійний політик Борис Джонсон впевнений, що «такі предмети значно потрібніші у фаховому плані ніж, наприклад, «медіанауки», вивчення яких зросло на 464%

⁴¹ З особистого досвіду роботи в НаУКМА в період 2018-2020 років

⁴² Створили нас як європейську цивілізацію

протягом останніх десяти років» [18, с. 251]. Інший відомий британець, автор однієї із цивілізаційних теорій, історик, культуролог, соціолог, при цьому співробітник відділу розвідки британського міністерства закордонних справ, а також учасник мирних переговорів щодо результатів Першої світової війни Арнольда Тойнбі своїм життям і досвідом також підтверджує, що саме освіта, класична освіта допомогла йому утвердитись у переконанні, що «зрозуміти справи людські можна лише розглядаючи їх в цілому» що «...мови, література, мистецтво релігія, політика, економіка... – це сторони єдиного життя, неможливо зрозуміти вірно, якщо не розглядати разом, як складові, що доповнюють одна одну і складають цілісну єдність» а природничі науки ХХ століття лише підтверджують «італійський метод» і можуть забезпечити такий самий цілісний погляд на життя, як гуманізм ХV століття [20, с. 104]. Класична освіта, з погляду Тойнбі, дає різносторонність та широкомасштабність мислення, його «всеоб'ємність» – прикладами можуть бути згадані нами Уїнстон Черчилль, і Борис Джонсон, і сам Тойнбі, як і багато інших політиків, дипломатів, відомих і не відомих широкій публіці державних діячів, які стали «людьми світу»; які є підтвердженням Честерфілдівського навчального плану для його сина, і орієнтиром для нас, українців, які відшукують і переосмислюють, і заново утверджують свою ідентичність як європейську.

Висновки. Відкриття для широкого загалу історичної постаті дипломата і державного діяча Великої Британії ХVІІІ століття лорда Честерфілда, дослідження його діянь і досягнень є нині вкрай актуальним: Україні потрібні якісно освічені і стійкі до корупції кадри як для внутрішньої стійкості цього соціального організму, так і ті, хто вміло представлятиме нашу державу на міжнародній арені, хто зможе взаємодіяти з іншими країнами, їх народами й урядами, хто переговорною майстерністю забезпечуватиме нам допомогу та підтримку і під час Великої війни, і під час відбудови; хто формуватиме нову конфігурацію світових альянсів – так, як це свого часу робив Честерфілд.

Аналіз його особистості, вродженого темпераменту та цілеспрямовано набутих рис, спостереження за розвитком процесу спілкування з сином та розмірковування над його листами дозволить адаптувати й творчо застосовувати надані ним поради у навчально-виховній роботі сьогодення.

Вивчення інших його творів: памфлетів, листів тощо, – сприятиме розумінню внутрішніх процесів державницької та міжнародницької діяльності, а також майстерності слова і культурі комунікації.

Рекомендації лорда Честерфілда ми можемо сміливо використувати для освітніх програм або окремих курсів, для маленьких, молодих і вповні дорослих людей залежно від конкретних потреб, задач і обсягів часу: можна формувати зміст освітньо-професійних програм або спеціальних курсів для держслужбовців та міжнародників, вивчати окремі практичні кейси для переговорних практик тощо, оскільки всі вони основані на його реальному досвіді та доступних нам нині знаннях.

Література

1. Кондратенко О. Стратегії поглиблення геополітичної та геоекономічної суб'єктності України. *Суб'єктність України в сучасному світі: оцінки, стратегії, прогнози*. 2020. С. 23. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2020/11/subiektnist_ukrainy.pdf
2. Шаповал Ю. Шляхи розвитку духовно-культурної суб'єктності України. *Суб'єктність України в сучасному світі: оцінки, стратегії, прогнози*. 2020. С. 54: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2020/11/subiektnist_ukrainy.pdf
3. Про Президентський кадровий резерв "Нова еліта нації": Указ Президента України від 05.04.2012 р. № 246/2012: станом на 6 верес. 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246/2012#Text>
4. Про припинення функціонування Президентського кадрового резерву "Нова еліта нації": Указ Президента України від 02.09.2014 р. № 702/2014. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/702/2014#Text>
5. Честерфілд граф Ф. Д. С. Листи до сина / пер. з англ. І. Карівець. Львів: Априорі, 2022. 246 с.
6. Letters written by Lord Chesterfield to his son: Chesterfield, Philip Dormer Stanhope, Earl of, 1694-1773: Sayle, Charles Edward: Free Download, Borrow, and Streaming: Internet Archive. Internet Archive. URL: <https://archive.org/details/letterswrittenby00chesuoft>
7. Lord Chesterfield: Samuel Shellabarger: Free Download, Borrow, and Streaming: Internet Archive. Internet Archive. URL: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.176122/page/n127/mode/2up>
8. STANHOPE, Philip Dormer, Lord Stanhope (1694-1773). | History of Parliament Online. Homepage | History of Parliament Online. URL:

<https://www.historyofparliamentonline.org/volume/1715-1754/member/stanhope-philip-dormer-1694-1773>

9. Letters to his Son, Philip Stanhope, Esq. Peter Harrington Rare Books – First Edition Books, Signed, Inscribed & Collectibles. URL: <https://www.peterharrington.co.uk/letters-to-his-son-philip-stanhope-esq-159442.html>

10. Life of Lord Chesterfield; an account of the ancestry, personal character & public services of the fourth Earl of Chesterfield. [microform]: Craig, William Henry, 1835-: Free Download, Borrow, and Streaming: Internet Archive. Internet Archive. URL: <https://archive.org/details/lifeoflordcheste00crairich/page/n11/mode/2up?q>

11. Twenty Trees. Twenty Trees Home Page. URL: <https://www.twentytrees.co.uk/History/England/Person/Philip-Stanhope-4th-Earl-Chesterfield-1694-1773>

12. Джонсон Б. Фактор Черчилля. Як одна людина змінила історію / пер. з англ. Ю. Гірич. Харків: Віват, 2023. 400 с.

13. Честерфілд граф Ф. Д. С. Листи до сина. Максими. Характери / ред. М. Алексєєв ; пер. А. Шадрін. Ленінград: Наука, 1971. 352 с.

14. The Dictionary Of National Biography Volume LIV [54] Stanhope – Stovin [D N B]: Sydney [editor] [D N B] Lee: Free Download, Borrow, and Streaming: Internet Archive. Internet Archive. URL: <https://archive.org/details/dictionaryofnati0000sydn/page/24/mode/2up>

15. The Editors of Encyclopaedia Britannica. Scriblerus Club | Alexander Pope, John Gay, Jonathan Swift. Encyclopedia Britannica. URL: <https://www.britannica.com/topic/Scriblerus-Club>

16. Contributors to Wikimedia projects. Treaty of Vienna (1731) – Wikipedia. Wikipedia, the free encyclopedia. URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/Treaty_of_Vienna_\(1731\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Treaty_of_Vienna_(1731))

17. Війна_за_австрійську_спадщину (В. М. Вдовенко. Війна за австрійську спадщину 1740-48 // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. / Редкол.:Л. В. Губерський (голова) та ін. – К: Знання України, 2004 – Т.1 – 760с.

18. Джонсон Б. Омріяний Рим. Харків: Віват, 2023. 256 с.

19. White L. A. The Science of Culture A STUDY OF MAN AND CIVILIZATION. NEW YORK: GROVE PRESS, INC., 1949. 435 p.

20. Тойнби А. Пережитое. Мои встречи / пер. з англ. М.: Айрис-пресс. Москва: Айрис-пресс, 2003. 672 с.

21. Lord Chesterfield: Ernst Browning, William: Free Download, Borrow, and Streaming: Internet Archive. Internet Archive. URL: <https://archive.org/details/lordchesterfield02ernsiala/page/n11/mode/2up>

22. The best letters of Lord Chesterfield; Chesterfield, Philip Dormer Stanhope, Earl of, 1694-1773: Johnson, Edward Gilpin: Free Download, Borrow, and Streaming: Internet Archive. Internet Archive. URL: <https://archive.org/details/bestletterslordc00chesiala/page/12/mode/2up>

УДК 94:37.014(475)"1879/1897"
DOI 10.31654/Nauka-2024-166-191

Давиденко Ю. М.

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
davidenko_yuri@ukr.net
orcid.org/0009-0009-2476-093X

**РУСИФІКАТОРСЬКА ПОЛІТИКА ЦАРСЬКОГО УРЯДУ
В ГАЛУЗІ ОСВІТИ В АНЕКСОВАНИХ
ПОЛЬСЬКИХ ЗЕМЛЯХ 1879–1897 РР.**

Після придушення Січневого повстання 1863–1864 рр. російський імперський уряд вирішив ліквідувати залишки автономії Королівства Польського та поступово інтегрувати його терени до складу імперії, традиційними засобами: повальною русифікацією та посиленням репресій в царині освіти, культури та релігії.

Найбільш нагальним питанням для Королівства Польського було становище польської мови. Повальна русифікація освіти – введення обов'язкового викладання основних предметів в середній і вищій школі російською мовою – примушувало польську політичну еліту вести запеклу боротьбу за долю рідної мови.

У 1865 р. було скасовано назву "Королівство Польське" і замінено її Привіслянським краєм. Російська мова стала офіційною мовою адміністрування. У наступний 1866-1871 рр. ліквідовано польські органи влади, які символізували автономію: Державну раду, Адміністративну раду, урядові комісії і запроваджено російські місцеві адміністративні органи та фінансові структури. У 1867 р. почав діяти новий адміністративний поділ на десять губерній. На керівні посади в адміністраціях було призначено майже виключно росіян.

Таким чином, на анексованих польських землях розгортається багатогалузева кампанія по русифікації та уніфікації польських земель. В даній роботі, автор зробив спробу проаналізувати цей процес із залученням ґрунтовної джерельної та історіографічної бази як вітчизняної, так і закордонної, зокрема, польської.

Ключові слова: анексія польських земель, Привіслянський край, русифікація, репресії, освіта, культура, релігія, уніфікація польських земель, польська політична еліта, джерела, історіографія.

Актуальність. Після придушення Січневого повстання 1863–1864 рр. імперський уряд вирішив ліквідувати залишки автономії Королівства Польського та поступово інтегрувати його терени до складу імперії, традиційними засобами: повальною русифікацією та посиленням репресій в царині освіти, культури та релігії.

Так у 1865 р. було скасовано назву "Королівство Польське" і замінено її Привіслянським краєм. Російська мова стала офіційною мовою адміністрування. У наступний 1866–1871 рр. ліквідовано польські органи влади, які символізували автономію: Державну раду, Адміністративну раду, урядові комісії і запроваджено російські місцеві адміністративні органи та фінансові структури. У 1867 р. почав діяти новий адміністративний поділ на десять губерній. На керівні посади в адміністраціях було призначено майже виключно росіян. Таким чином, на анексованих польських землях розгортається багатогалузева кампанія по русифікації та уніфікації польських земель.

Найбільш нагальним питанням для Королівства Польського було становище польської мови. Повальна русифікація освіти – введення обов'язкового викладання основних предметів в середній і вищій школі російською мовою – примушувало польську політичну еліту вести запеклу боротьбу за долю рідної мови.

Мета даної статті полягає у тому, щоб на основі аналізу джерел, наукових праць вітчизняних і зарубіжних вчених, застосовуючи аналітично-критичний підхід до опублікованих документів, розкрити характерні особливості політики царського уряду в галузі освіти, культури, релігії на анексованих польських землях 1880-х рр. – 1890-х рр.

Історіографія. Зазначимо, що історію наукового дослідження названої проблематики умовно можна поділити на розвідки вітчизняних та зарубіжних істориків.

Відмітимо той факт, що найбільш комплексно зазначена проблема репрезентована в науковій спадщині польських дослідників. Значний доробок польської історіографічної думки можна умовно поділити на чотири хронологічні періоди. Критеріями саме такого

поділу є, по-перше, стан вирішення досліджуваної проблеми, по-друге, ідеологічна спрямованість значної частини історичних досліджень.

Інтерес до цієї теми був обумовлений зростаючим невдоволенням поляків жорсткими діями російської влади в західному регіоні. Це невдоволення проявлялося, зокрема, в їх активній участі в страйковому і революційному русі (студентський страйк у Варшаві в 1905 році, підтримка багатьох вимог першої російської революції). Зрозуміти і пояснити причини масового невдоволення, визначити можливі шляхи виходу з кризи – саме такі завдання ставили перед собою перші дослідники проблеми, що цікавить нас.

Першою роботою що побачила світ в 1903 р. стала колективна праця «Росія і її західні околиці», «Відповіді на чергові питання в Царстві Польському» де відомі діячі польського консервативного табору звернули увагу на зміну курсу в системі утворення після 1867 року (основний його зміст – обов'язкове викладання російською мовою), а разом з цим і загальний поворот політичної лінії у бік посилення контролю над регіоном. Як відмічали науковці, після зміни курсу замість раціональних політичних і здорових педагогічних цілей в школах затвердився «початок репресій» [1, с. 142].

Зазначимо той факт, що у працях польських істориків, що видавалися за межами Російської імперії напередодні і в період Першої світової війни, політика царизму незмінно оцінювалася однозначно негативно. Так В. Студницький називав росіян ворогами і справедливо стверджував, що «нейтральна» політика російської влади в 1860-і роки була тимчасовим заходом, а коли влада вирішила, що повстання вже не відродиться, почалася відкрита русифікація [2, с. 210].

Другий період польської історіографії, що охоплює 20-ті 30-ті рр. ХХ ст. Так, В. Неджведській акцентував свою увагу на русифікації освіти в досліджуваній період. У своїх роботах він звертає увагу на досить цікавий факт, що навіть під час розробки статуту Варшавського університету центральна влада намагалася, передусім розширити свій вплив на університетську молодь шляхом все більшого впровадження російської мови і імперської методики викладання [3, с. 197-199].

Досить цінною з історіографічної точки зору є узагальнююча розвідка Т. Мантейфеля присвячена освітній політиці російської влади на польських землях. Автор акцентує увагу на думці про те, що в 1880-і – 1890-і рр. уряд послідовно і системно проводив в життя заходи,

що перешкоджають поступальному розвитку польської національної культури через посилення позицій російської мови [3, с. 196].

Таким чином, польська історіографія міжвоєнного періоду в основному продовжила історіографічні традиції початку ХХ століття, послідовно проводила думку, що утиски з боку держав, що розділили Річ Посполиту, перешкождали успішному культурному і політичному розвитку польських земель.

Третій період історіографії розпочинається в післявоєнні роки, в часи ПНР і триває до кінця 80-х рр. він відзначається, розвідками присвяченими аналізу ситуації 1880-1890-х рр. саме в Королівстві Польському. Це стосується як узагальнюючих праць, так і робіт з конкретної тематики [4, с. 312], проблеми формування національної інтелігенції [5, с. 199], регіональна адміністративна політики [6, с. 176], економічної політики російської влади [7, с. 225]. Так, у статті І. Ігнатюка детально розглядається положення Варшавського університету в системі вищої освіти Російської імперії. Дослідник також аналізує етапи реформування Варшавського університету в «російський університет», що було, на його думку, частиною політики уряду по русифікації Царства Польського [8, с. 245]. Також у монографії згаданого автора, присвяченій соціальній структурі польського- суспільства кінця ХІХ – почала ХХ ст., розвивається думка про зміну громадської структури краю Привісленського в результаті русифікації національних меншин.

У період 1950-1960-і рр. в ПНР під, як і в СРСР, під впливом марксистсько-ленінської методології з'являються монографії, написані в ідеологізованому ключі. Так, хрестоматійною є розвідка М.Кукеля, що досліджував проблему в стереотипному ідеологічному напрямку марксизму: «Царство Польське було для Російської імперії завойованою колонією, яку можна і треба експлуатувати при мінімальних фінансових витратах». У свою чергу Я. Войтасик, також в традиційному до прорадянської історіографії ключі, розглядав еволюцію політичного устрою Привісленського краю в 1880-1890-і рр. крізь призму класової боротьби [9, с. 106-155].

Розгляд розвитку польської державності часів розділів в рамках трьох імперій продовжили Е. Фельдман [10, с. 170], С. Гродский [11, с. 197],

Д. Гжибовский [12, с. 180], Л.Тшецяковский [13, с. 177]. Відмітимо, що у вказаних монографіях політика держав розглядалася переважно

з позицій посилення класової і національної боротьби за звільнення від імперського гніту, в такому ж дусі аналізувалися реформаторські заходи в Привісленському краї в 1880-1890-і гг.

У свою чергу, у роботі польського історика М. Бончковського, є концепція, властива американській історіографії, що колонізаторські заходи російського імперського і радянського урядів, є ідентичними, жорстокими, особливо в освітньому та релігійному питаннях. Надалі в польській історичній літературі спостерігається тенденція інтерпретувати заходи імперського уряду в досліджуваній період не так односторонньо. Зокрема С. Кеневич у своїх роботах вказував на те, що політику 1880-1890-х рр. не варто сприймати стереотипно негативно. На прикладі Варшавського округу він демонструє, що цей період з одного боку характеризувався перманентним політичним тиском, ідеологізацією усіх сторін життя міста російським урядовцям, з іншого – саме в цей час відбувається економічний і демографічний підйом Варшави. Можна констатувати, що в проаналізованих польськими істориками заходах імперського уряду в 1880-1890-і рр. в сфері перетворень пануючими були і досі являються сталі уявлення про консерватизм внутрішньої політики уряду [26., с. 250-259].

Проте, варто відмітити, що для істориків епохи ПНР була характерна увага передусім до негативних сторін внутрішньої політики царської влади, хоча до кінця 1980-х рр. аналіз матеріалу стає більше зваженим в порівнянні з попереднім періодом. Більше уваги приділяється провалам і помилкам власне в польському середовищі в період повстання 1863-1864 року, що багато в чому і визначило зміну політики імперського уряду в краю Привісленському в наступний період.

Вже у 1990-х рр. зустрічаються дослідження, що досить негативно оцінюють імперську політику Росії. Наприклад, це робота Е.В.Борейши. Її автор зазначає: «Довгі десятиліття поколінням поляків жили в атмосфері безнадійності. Виключенням були, мабуть, тільки ті польські землі які входили в Австрійську імперію, проте і там до кінця XIX століття не було можливості відновити польську державність... Самі темні часи настали на польських землях в Російській імперії особливо це стосується першого двадцятиріччя після повстання. Зміни могла внести тільки війна, тим часом, після франко-пруської війни 1870-71 рр. в Європі впродовж років не було відкритого військового конфлікту між великими державами» [27, с. 53]. Автор розглядав ситуацію в

Привісленському краю з точки зору можливості відновлення польської державності, альтернативні ж варіанти розвитку польських земель Борейша розцінював украй негативно.

Для новітньої польської історіографії характерний глибший, ніж у попереднього покоління дослідників, підхід до історичних проблем XIX століття. Автори звертаються до загальноісторичного контексту, намагаючись виявити закономірності і тенденції.

Зазначимо, що у монографії М. Дайнович аналізує комплекс питань, пов'язаних з глибиною і розмахом адміністративної русифікації в Привісленському краї. На думку дослідниці, саме адміністративна русифікація краю була ключовою частиною програми російського уряду на польських землях: «Центральна влада намагалася прискорити процес деполонізації різних служб, що було частиною політики адміністративної русифікації... наскільки сильно два світи, польський і російський, піддавалися взаємним впливам, настільки бойкот росіян поляками' і навпаки був засобом, що захищав від русифікації з одного боку і від полонізації з іншою» [16, с. 123].

Цікавим напрямком польської історіографії є проблеми розвитку та діяльності польських засобів масової інформації та цензури в зазначеному регіоні. Даний історіографічний напрямок представляє суттєвий для науковців, що висвітлюють політику імперської влади на анексованих землях. Дослідники знову активно оперують терміном «русифікація», маючи на увазі культурний і політичний утиск польського народу в Російській імперії [17, с. 9-18].

Значний масив історичних розвідок сучасних польських дослідників присвячений питанням фундації русифікованої системи освіти в Привісленському краю у кінці XIX століття. Так узагальнюючий характер носить монографія Н. Томашевського. Історик акцентує увагу на питанні еволюції національної самосвідомості поляків в історичних умовах відсутності власної державності. Тему розвитку польської національної самосвідомості продовжують І. Шиллер [18, с.125] і Е. Мизлек, які розглядають культурну русифікацію як значущий чинник еволюції польської самосвідомості. Автори зазначають: «Русифікація, у тому числі русифікація шкіл... була невід'ємним чинником розвитку польських земель в цей період» [18, с. 1256].

Досить цікавим є науковий спадок польського історика і Е. Едлицкого, Автор, спираючись на значний масив джерел та літератури,

акцентує увагу на тому, русифікаторської політики російської влади, що полягає в тому, що вона стала перешкодою для успішної інтеграції польської і західноєвропейської інтелектуальних еліт. «Русифікація – це друге, після повстання 1863 року, нещастя, що осягнуло Царство Польське. Для польської інтелігенції це було загрозою матеріального благополуччя у зв'язку із складністю знаходження роботи, пов'язаної з викладанням на різних рівнях» [19, с. 177].

Цікавою на нашу думку є позиція сучасної західноєвропейської і американської історіографії щодо досліджуваної проблематики. Наріжним каменем у дослідженні так званих «російських реформ» другої половини ХІХ століття на анексованих польських територіях є теза, що основним елементом імперської політики був радикальний злам системи адміністративних інститутів. Якщо підсумовувати, погляди більшості західних істориків з цієї проблеми, то можна констатувати, що основною причиною русифікаторських заходів вони вважають особливості процесу модернізації Росії, який носив наздоганяючий характер.

Цінним історіографічним надбанням англomовної історіографії з точка зору науковців щодо терміну «русифікація». Так З.Таден запропонував свою класифікацію русифікацій і виділив спонтанну русифікацію еліт, властиву «для більше ого періоду»; адміністративну русифікацію і насильницьку культурну.

Підсумовуючи історіографічний аналіз, можна констатувати, що вивчення та дослідження зазначеної в статті проблематики про реакційну політику російського уряду в Привісленському краї з'явилося в дореволюційний період в середовищі російських ліберальних істориків і польських дослідників, що мріяли про відновлення незалежної польської держави. У наступний час дана концепція посилював свої позиції, оскільки була вигідною для пояснення історичних реалій в контексті радянської ідеології.

Польську історичну науку відрізняє набагато глибша розробка проблем адміністративного управління, освіти, культури в зазначений період в анексованих польських теренах. Для переважної більшості дослідників характерна радикальна антиросійська спрямованість розробок.

Англomовна і франкомовна історіографія містить різновекторний напрям досліджень, як правило, британські, американські та французькі науковці, які розглядають імперську політику в загальному

ракурсі, а анексовані території Польщі в культурному, релігійному та освітньому аспекті розглядаються епізодично.

Виклад основного матеріалу. У політиці центральної влади в Привісленському краї. конфесійне питання було принциповим Релігія – це один з наріжних каменів національної самоідентифікації, разом з мовою і загальною історичною пам'яттю народу. Політика російського уряду на національних окраїнах була націлена на їх уніфікацію з центральними областями. Отже, протиріччя на ґрунті релігійних відмінностей між представниками державної влади центральної Росії, що проводили перетворення в краю, і національною меншістю – жителями Царства Польського – були неминучі.

На державному рівні мала місце концепція, як мінімум, не здавати позицій, завойованих православ'ям в західних губерніях, але у зв'язку з постійно активною місіонерською діяльністю католицької церкви, вставало питання і про посилення православ'я в західних регіонах. Цей захід був частиною загальної політики по уніфікації різних регіонів Російської імперії, і посиленню політичної і економічної потужності держави.

Політика відносно католицької меншості ретельно продумувалась урядом, хоча статистичні дані і показували, що до 1881 року з. 29 % іновірців в Російській імперії католики складалі тільки 9% [15, с. 82-89]. – поза сумнівом, велика їх частка доводилася саме на Привісленський край. Небезпечним було не лише число католиків і їх концентрація в західних областях імперії, але струнка організація католицької церкви, потужність Ватикану, що стояв на чолі управління католицькою церквою, внутрішня єдність католиків, їх культурні і історичні традиції, що міцно зв'язують людей католицького віросповідання. Звичайно, необхідно визнати, що потужність Ватикану істотно зменшилася саме в XIX ст., і не останню роль в цьому зіграла релігійна політика на цій хвилі посилювалася і конфесійна політика відносно католиків в Російській імперії.

Більше того, католицьких ксьондзів часто підозрювали в участі в антиурядовій діяльності і в підтримці опозиції в Царстві Польському. Вони могли впливати на свідомість людей під час проповідей і під час освітнього процесу – ксьондзи часто викладали в школах. Якщо згадати про роль релігії у кінці XIX ст., то вплив ксьондзів на соціальний клімат в суспільстві був дуже потужним. Вплив ксьондзів на вірян був

безумовним, так само як і вплив православних священиків на паству. Тому посилення позицій православ'я було актуальним питанням з точки зору асиміляції, особливо в західних губерніях.

Посилення впливу православ'я передбачалося здійснювати за допомогою декількох можливих важелів: за допомогою школи, де обов'язково викладалася релігія в якості одного з предметів, за допомогою адміністративних заходів, що можуть ускладнити місіонерську діяльність католицького духовенства, а також залученням уніатів в лоно православ'я (більшість уніатів проживали в Холмській єпархії; а саме, в губерніях Седлецькій, Люблінській і Сувалкській).

Проводити в життя концепцію центральної влади конфесійному питанню в Привісленському краю в 1880-1890-і рр. повинні були головні представники влади в регіоні – генерал-губернатор краю І. В. Гурко і опікун Варшавського учбового округу А. Л. Апухтін. Зазначимо той факт, що конфесійне питання – це та проблема, де безпосередньо перетиналися державні повноваження цих двох русифікаторів. Так, А. Апухтін відповідав за релігійне виховання в школі і за формування викладацьких кадрів, куди традиційно включалися і представники церкви. До компетенції І. В. Гурко відносилися питання, пов'язані з репресіями та переслідуваннями опозиційних діячів, особливо католицьких священиків. Він повинен був забезпечувати політичну і соціальну стабільність в суспільстві.

Імперська концепція адміністративної політики відносно католицької церкви виходила з ідеї традиційно ворожого ставлення католицьких кіл до російської влади – з часів повстань вважалося, що ксьондзи допомагають створювати ідеологічну основу антиурядових виступів. На думку центральної влади, католицькі священики були чи не небезпечнішою соціальною категорією, ніж польські поміщики. Небезпека, яка йшла від католицизму, полягала у безперечній ідеологічній єдності католиків. Отже, священики могли легко впливати на прихожан і, у тому числі, в політичному сенсі. Думку сановників, що дотримувалися позиції посилення репресивного курсу держави, висловив В. І. Гурко. За його переконанням, саме католицьке духовенство було причиною будь-яких виступів та заворушень в краю: «У безумну, неузгоджену боротьбу шляхти з Росією, воно [католицьке духовенство] у міру своєї в ній участі забезпечило визначеність цілей, організовану систему, постійність і неухильність, – якості, абсолютно не властиві польській народності» [17, с. 45].

Невдовзі російська окупаційна адміністрація розробила низку заходів по «нейтралізації» згубного впливу костьолу. Зазначимо, що офіційна лінія міністерства внутрішніх справ в цьому питанні полягала в наступному. «Міністерство мало своїм завданням, не підриваючи релігійних вірувань населення і уникаючи усього того, що могло б здаватися посяганням на визнану законом віротерпимість, вживати необхідні заходи до того, щоб світські антиурядові елементи не поширювали свого впливу на духовенство і не обертали б його в сліпе знаряддя політичної боротьби» [16, с. 45].

Радикальні дії з проти католицькому духовенству обстоював В. І. Гурко: «Розбити централізацію, ослабити залежність католицького духовенства від Риму – ось до чого повинна прагнути російська влада, бо лише таким чином досягне вона звільнення ксьондза від обов'язку виконання самих незаконних у відношенні державному розпоряджень-духовній владі... Безумовно кращим результатом була б освіта в Росії латинської церкви незалежної від папи» На практиці уряд вважав основним завданням обмежити ідеологічний впливу ксьондзів і значному посиленню позицій російської мови і православ'я. Зокрема, державна мова була обов'язковою при листуванні з намісниками і посадовцями, було введено обов'язкове навчання російській мові в духовних учбових закладах.

Традиційно в політиці по відношенню до костьолу були задіяні репресивні заходи – заборона діяльності тих або інших католицьких братств, закриття семінарій і костьолів. Зокрема, у зв'язку з можливою антиурядовою діяльністю на території Привісленського краю була закрита Кілецька семінарія (у 1893 році, строком на 4 року). У ній, згідно із звітами місцевих жандармів, у викладанні «панувала антиурядова спрямованість», і кліриків виховували «в душі, ворожому усьому російському»

Жорстка боротьба уряду мала місце й відносно католицьких братств. Переломним моментом у боротьбі з підпільною діяльністю католицьких братств став указ І. В. Гурко від 12 листопада 1888 року. Згідно з цим документом, вводилися регулярні інспекційні перевірки, діяльності релігійних товариств, які повинні були, з одного боку, визначити міру їх впливу на населення, з іншої – при виявленні мінімальних порушень в їх діяльності, обмежити число братств. Проте, в результаті подібних заходів чисельність релігійних товариств тільки

збільшилася: за даними місцевої поліції, в 1888 році існувало близько 480 різного роду братств. Внаслідок цього були ліквідовані релігійні братерства, що не мають правових гарантій своєї діяльності

Дієвим засобом, який, на думку влади, повинен був допомогти уряду контролювати діяльність католицької церкви, було фінансове питання, тобто контроль за видатками. Тут російська влада діяла традиційно методами реформатора абсолютизму Петра I. З цією метою відповідно до положення від 22 березня 1893 року всі кошти, що належали римо-католицьким духовним установам передавалися до компетенції Духовної колегії [18, с. 43], під вищим наглядом міністерства внутрішніх справ. Це повинно було виключити можливість використання фінансово-грошових засобів католицької церкви на території Російської імперії не за призначенням [19, с. 8].

Таким чином, у міру можливостей влада Російської імперії намагалася поставити під свій, контроль відношення між конфесіями, діючи жорстко і безапеляційно. Проте російська адміністрація діяла не лише заборонними заходами.

Наступним кроком у боротьбі з католицькою церквою стали кадрові ротації запроваджені імперською владою. До цих заходів належало розпорядження 1883 року, яке дозволяло переміщення і звільнення адміністраторів приходів владою єпископа, з наданням звіту генерал-губернатору. Далі, для полегшення зносин з римською курією з питань віросповідання 3 травня 1893 року була заснована посада офіційного агента в Римі. Проте разом з цим було відхилено прохання Папи Римського збільшити число єпископів на території Привісленського краю «з політичних причин». Відгукуючись на прохання влади в Петербурзі і не бажаючи псувати стосунки з російським урядом, Римська курія дала новопризначеним п'яти єпископам настанову: «зберігати одностайність з державною владою, шанувати її органи і відмовитися у своїй діяльності від усього, що не відноситься до релігії»

Висновки польських дослідників щодо конфесійної політики в Привісленському краї зводилися до позначення основних її цілей, таких як: зменшення земельного володіння католицькій церкві, збільшення зборів на користь держави. «Те, що безпосередньо цікавило російську владу – це отримання повного контролю над прибутками монастиря в плані пожертвувань, безвідплатної передачі власності». У тому ж стилі

інтерпретувалася локальна політика російської влади в Ченстохові: «За допомогою апарату контролю і репресій вдавалося обмежити поширення ясногорського культу... Ще однією спробою початку ідеологічної війни з прибічниками культу Божої матері Ченстоховської стали заходи по заснуванню на Ясній горі центру православ'я... Цей прояв загальної тенденції, політики розділів – мета якої русифікація польського народу», – робить висновок польський дослідник Владислав Палюс.

Не дивно, що реакцією на політику, що проводиться в 1880-і роки, відносно костьолу були постійні, приховані або явні протести католицького духовенства. Надходили різні скарги від єпископів, зокрема, про несумісність обов'язкових для виконання католицькими священиками канонічних правил з деякими розпорядженнями уряду. На ці скарги уряд незмінно відповідав таким чином, що в Російській імперії «Канони католицької церкви дійсні постільки, поскільки вони не суперечать державним законам» [20., с. 136].

На наш погляд, загальний напрям адміністративних перетворень по відношенню до костьолу був витриманий в репресивному дусі, що повинне було невілювати позиції католицького духовенства, особливо тієї його частини, в якій панували антиурядові настрої.

Наступним напрямком русифікаторської політики царського уряду стала освіта. Зв'язок релігії і освіти в XIX столітті був безперечно взаємопов'язаний. Особливо явно цей зв'язок простежувався в початковій освіті, де значна частина учбового часу відводилася на заняття з вивчення закону Божого.

Так, відповідно до програми загальної освіти, що діяла в центральних губерніях і була покладена в основу шкільного викладання на території національних околиць, на Закон Божий відводили 6,5 % учбових годин [69., с. 238-239]. Тоді як «на російську мову з церковнослов'янською і словесністю – 12% учбового часу, на латинську мову – 24 %, на грецьку мову – 17%, на математику – 18%, на історію – 6 %, на географію – 5 %, на французьку і німецьку мови – 9 %, на краснопис – 2 %, на підстави логіки – 0,5 %». У Царстві Польському за рахунок скорочення годин викладання латинського і грецьких мов йшло навчання польській мові, що по кількості годин урівняно з викладанням французькою або німецькою.

Таким чином, релігійному вихованню відводилось більше годин, ніж географії або історії. Відмітимо той факт, що в центральних губерніях у сфері початкової освіти в 1880-і рр. почався процес підпорядкування народних шкіл Священного Синоду. У 1884 р. видані правила про церковно-приходські школи і школи грамоти, замінені детальними правилами 1891 року. У 1894 році утворено Вище управління церковними школами при Синоді. До його складу буди включені єпархіальні ради училищ і відділення в повітах. У зв'язку з цими змінами збільшилося фінансування початкових шкіл. Зігдно архівних джерел: «Асигнування державного казначейства на початкові школи, що полягають у веденні духовенства, досягли 4,9 млн. крб., а з січня 1900 р. до цієї суми додано ще 1,8 млн. руб». Показово, що з цієї суми на фінансування початкових шкіл в західних губерніях доводилася мінімальна доля [20, с. 137].

На анексованих польських теренах актуальним аспектом учбового процесу в початкових школах було питання про участь ксьондзів у навчальному процесі. За ініціативою А. Л. Апухтіна, в 1880-і рр. ксьондзи відсторонялися від викладання у зв'язку з підозрами в антиросійській і антиурядовій агітації з боку католицького духовенства в школі. Протилежну позицію займав І. В. Гурко, який в звіті про свою діяльність на посту генерал-губернатора Привісленського Краю, зазначав: «Звертаючись до справи народної освіти, в місцевостях з чисто польським населенням, акцентую увагу на участі в ній католицького духовенства. Усунення ксьондзів від викладання Закону Божого в народних школах слід допускати лише в виняткових випадках... ксьондзи, не допущені до школи, шкодять їй набагато більше за ксьондза, якому увірено викладання в ній своєї віри, оскільки вони всіляко намагаються якщо не відкрито повстати проти неї, то при нагоді кинути в неї камінь, що досить, щоб вселити недовіру до неї з боку темного сільського люду» [21., с. 138]. Далі він продовжував: «але за останній час учбове відомство систематично усуває ксьондзів від викладання в народних школах...у дев'яти з десятих в них викладання Закону Божого доручене світським особам, іноді не католицького віросповідання. Це позначилося на відвідуванні школи дітьми – з кожним роком усе менш». У результаті генерал-губернатор пропонував »...наскільки можливо допустити римсько-католицьке духовенство до навчання правилам віри в народних сільських училищах». Проте цей

захід не був повністю реалізований, оскільки питання про антиросійську агітацію ксьондзів в школі було делікатним, і російська влада вважала за краще репресивні заходи. Генерал-губернатором Королівства Польського з побоюванням зазначав про шкідливий вплив католицького духовенства, на місцеве населення: «Треба продовжувати контролювати духовенство, оскільки воно може негативно впливати на уми прихожан». Отже, контроль на державному рівні католицького духовенства в шкільному питанні був серйозним приводом для невдоволення ксьондзів.

Ще одне питання навчального процесу, яке викликало гострі дискусії серед польської політичної еліти було питання про читання молитов, які згідно регламенту відбувалося для усіх однаково, – як для католиків так і для православних на початку занять. Однак, в середині 1890-х рр. за ініціативою генерал-губернатора було видано наступний припис:

1) Припинити обов'язкове відвідування учнями-іновірцями православного богослужіння по табельних днях;

2) Загальну для усіх учнів-християн передкласну молитву в тих відкритих учбових закладах цивільного відомства, де є значне число іновірців, замінити окремою молитвою по сповідям.

Також представники російської адміністрації зазначали: «Ці два пункти повинні діяти і в Королівстві Польському. Проте там залишається в силі колишній порядок читання молитви. Таке зволікання у виконанні закону викликало в польському суспільстві серйозне невдоволення, яке готове перейти в гучний протест. Мені щодня надходять скарги приватних осіб на »пригноблення« їх дітей нижчими органами учбової адміністрації, що нібито ігнорує навіть розпорядження верховної влади. Польська преса виступила з цілим рядом статей, написаних в тому ж критичному тоні. Статті не допущені мною до друку. Обурення, що спалахнуло в польському суспільстві, може приймати край небажані форми, передусім відбиваючись найзгубнішим чином на вихованні підростаючого покоління. Опікун Варшавського учбового округу відповів, що виконання п. 1 і п. 2 зустріло масу практичних труднощів, отже, виконання закону може затягнутися на невизначений час».

Імперський уряд продовжував виступати за проведення реформ і підкріплював свою тезу наступним міркуваннями. «Передкласна молитва, – писав Імеретинський в записці на ім'я міністра освіти, – не

повинна читатися польською мовою. Передкласна молитва, як і всяка молитва взагалі, входить в область релігійних вірувань людини, і отже, не може бути розцінена як елемент викладання, яке відбувається і, звичайно повинно відбуватися тільки на мові російській».

Ця проблема шкільного викладання визвала гостру дискусію на шпальтах польських газет. Для поляків було, поза сумнівом, важливе читання передкласної молитви саме за католицьким зразком і рідною мовою. Так, в статті у газеті «Глос», стверджувалось, що цей технічний момент може бути легко змінений одним розпорядженням опікуна Варшавського учбового округу. Той же факт, що усе залишається на своїх місцях, свідчить про зневажливе відношення російської влади до національного і релігійного почуття польського населення [22]. Аналогічна думка прослідковується у статті з питань освітньої політики в краю в газеті «Кур'єр Варшавський»: неувага влади до невеликих, але важливих питань шкільної справи, що зачіпають релігійні почуття поляків, може згубно позначитися на відвідуваності шкіл і на ефективності шкільної справи в регіоні в цілому [22.].

Слід відзначити, що становище православної церкви на анексованих росією територіях було вкрай проблемним. Щоб привертати на свій бік вірян, у тому числі з числа уніатів, потрібно було вирішити владним російським інституціям і питання уніатської церкви. Уніати, як відомо, – це послідовники Брестської церковної унії, що бере початок в 1596 році. Згідно унії, відбувалося злиття сповідань православного і католицького, причому, з одного боку, признавалося верховенство папи, чистилище, знаходження Св. Духу від Сина, з іншої – допускався брак білого «духовенства і богослужіння на рідній мові, зі збереженням візантійських обрядів. Хоча в лютому 1839 р. відбувся собор в Полоцьку на чолі з єпископом Йосипом Семашко, на якому уніати Західних губерній «возз'єднували» з православ'ям, в деяких районах Привісленського краю і на території австро-угорської частини Галичини уніатські громади продовжували існувати в тому ж режимі, як і було до собору 1839 р. При цьому уніати Королівства Польського не поспішали переходити в лоно православної церкви.

Звичайно, на польських землях Російської імперії традиції православ'я історично не були сильні. По-перше, позиції православної церкви були спочатку слабкі і кількість православних вірян була

невеликою і незначною, а більш менш суцільні маси православних проживали тільки в Седлецькій, Сувалкській і Люблінській губерніях (показово, що на ці ж регіони, доводилася основна доля уніатів). По-друге, фінансові вливання, які були в першу чергу потрібні для посилення позицій православ'я, якщо і здійснювалися, то в меншій мірі, ніж необхідно. Використання ж адміністративного ресурсу для залучення вірян було, безумовно, недостатнім чинником для зміцнення православ'я [23, с. 6].

Центральній владі не залишалось, як діяти традиційними репресивними заходами. За царювання Олександрі III на території російської імперії закрили двадцять костьолів і п'ять каплиць в цілях захисту російської народності «від впливу католицизму; на думку влади, католицизм найнебезпечніше в районах православно-католицького прикордоння, де поширене уніатство і можливий масовий перехід в католицизм при певних діях ксьондзів.

Не дивлячись на репресивні та уніфікаторські заходи російського уряду, результати були невтішні. Як свідчать архівні матеріали: «Стан православ'я невтішний... Колишні уніати не виконують духовних потреб по православному обряду. Майже третина уніатів не бажає духовно злитися з православними» Ми бачимо, що успішних результатів по залученню на сторону православ'я уніатів досягнути не вдалося [24, с. 9].

Одним з актуальних напрямків демонстрації впливу православної церкви було будівництво православних храмів. Однак питання про спорудження православної церкви в Варшаві відкладалося в невизначений термін, внаслідок відсутності фінансування. Сучасники зазначали про бідність православних храмів і необхідність будувати церкви на даних територіях.

В подальшому імперський уряд збільшив фінансування православної церкви. Так, документи свідчать: «До 1890 року щорічно з казни виділялися по 100 тис. на церковно-будівельні потреби, які забезпечувалися під керівництвом генерал-губернатора. З 1890 року духовне відомство виділило всього 211000 на наступні 6 років» [25, с. 33].

Також піднімалось питання про прискорення будівництва православного храму у Варшаві: «Перші два роки зібрано близько 500 000 пожертвувань від селян і міщан з усієї Росії плюс щорічно виділялося по 50 000 з державної казни. Але цього... мало». Хоча, згідно з

висновками польського дослідника А. Шварца, інтенсивне будівництво православних церков йшло впродовж усього XIX століття. Наприклад, нові церкви зводилися в Любліні і в Калиші. У 1894-1912 рр. був споруджений собор св. Олександра Невського у Варшаві [26, с. 33].

На думку більшості дослідників, православна церква в Королівстві Польському залишалася в досить складному положенні й майже повністю програвала ідеологічну боротьбу за уніатську паству. «Мало-помалу завдяки зусиллям католицького духовенства православний елемент став слабким і, нарешті, злився з католицтвом в так званій унії, причому уніатська церква зробилася надбанням виключно тільки селянського населення. Шляхта ж, яка сповідувала раніше православну віру, прийняла католицтво». Більше того, продовжує свою записку чиновник, «православні церкви як і раніше порожні, а католицькі як і раніше повні». В даному випадку ми знову бачимо, що успіхи російського уряду по посиленню позицій православ'я були мінімальні [26, с. 34].

Таким чином, конфесійна політика російської влади в Царстві Польському, націлена на посилення позицій православ'я в регіоні, була малоефективною. Головними причинами таких невтішних результатів були традиційна сила католицизму на польських землях, громіздкість бюрократичної машини російської імперії, переоцінка фінансових і місіонерських можливостей православ'я.

Освіта завжди була одним з ефективних засобів формування світогляду молодого покоління. На думку імперського уряду, діяльність у сфері вищої і середньої освіти на анексованих землях належала до пріоритетних в політиці по зміцненню влади Російської імперії. Для полегшення управління вищими і середніми учбовими закладами імперії з початку XIX ст. було запроваджено поділ на учбові округи. З 1885 року територія імперії поділилася на 11 учбових округів: Санкт-Петербурзький, Московський, Казанський, Харківський, Оренбурзький, Київський, Віленський, Одеський, Дерптський, Західно-Сибірський і Варшавський. Вищою посадовою особою, що відповідає за освітню діяльність в учбовому окрузі, був попечитель. Йому підпорядковувались усі учбові заклади округу, а вищі і середні освітні установи – безпосередньо (університети управлялися ректором). Перетворення, що почалися з середини 1860-х рр... в сфері освіти в Королівстві Польському, були спрямовані на підпорядкування освітньої системи

цього регіону загальнодержавній системі. У тому ж дусі з'являлися і запроваджувалися законодавчі ініціативи 1880-1890-х рр.

Передусім, звернемося до установ початкової освіти. Початкові училища були спрямовані на навчання елементарним навичкам сільських дітей, що стосувалося значної частини населення Привісленського краю. Діяльність Міністерства Народної Освіти в 1880–1890-х рр. в цьому напрямі розвивалася, головним чином, в двох напрямках. По-перше, тривало подальше розширення інспекції народних училищ: в 1885 році вона була запроваджена і в Привісленському краї. По-друге, у підпорядкування Міністерства Народної Освіти були передані цілий ряд народних училищ інших відомств, а саме в 1890 р. училища при церквах євангельського віросповідання в анексованих губерніях. Ці заходи уряду, свідчили про процес централізації початкової освіти і про посилення контролю з боку міністерства. Зокрема

Російські урядовці зазначали: «головні положення про основи початкової освіти дотримуються неухильно. У народних училищах якісно вивчають знання російської мови і навчання ведеться в урядовому дусі [28, с. 81].

Як свідчать архівні матеріали, звіти Варшавського учбового округу були як правило складені крізь призму суб'єктивного розуміння ситуації в краю. Представники адміністрації намагалися репрезентувати ситуацію у вигідному для себе світлі, і кожен само собою зрозумілий факт позитивної поведінки (як наприклад, «діти слухаються викладачів» і «співають гімн») розглядався як цінне досягнення. Усе це викликає недовіру відносно дійсної ситуації в початкових учбових закладах [29, с. 3]. У звіті опікуна Варшавського учбового округу очікувано були відсутні відомості про які-небудь порушення в реалізації урядової освітньої програми в регіоні.

Так, у звіті опікуна варшавського учбового округу по початкових училищах за 1885 рік ми знаходили доповідь про досягнення та стан народної освіти: «Російська мова... основний предмет. Для нього призначається найбільше число уроків, на ньому ж робиться викладання, за винятком Закону Божого, який в училищах для польського населення викладається на польському, для німецького населення – на німецькому»

На думку уряду, випускники російської школи повинні були стати надійною опорою влади. Отже, початкова школа була базовим елементом системи освіти, націленої на навчання широких верств населення. Слід зазначити, що основною проблемою початкової освіти в даному регіоні являлася мала кількість початкових шкіл.

Статичні дані свідчать, що за 1883 рік приводяться наступні цифри: «Закрилося шість приватних шкіл самими власниками, знову відкрито десять шкіл. У 527-и учбових закладах хлопчиків 16 503, дівчаток 10 364, тобто 2.85% усього населення губернії. Помітне поліпшення селянського побуту повинне було вести до розвитку потреби в освіті. Між тим за останнє десятиліття народна освіта в губернії не зробила успіхів. В 1873 році було 476 учбових закладів на 25 332 учнях. З того часу число учбових закладів збільшилося на 51, а число учнів – на 1535. Проте це тільки уявне збільшення: в 1873 році на 100 душ доводилося 3.1 учнів, цього року тільки 2.6 учнів» [30, с. 6-10].

Аналогічну інформацію ми знаходимо і за 1890 р.: «Найвдалішою установою в краю являється сільська школа, в – особливості, на чолі якої стоїть польський учитель. Але сільських шкіл надзвичайно мало і в справі народної освіти – це крапля в морі. Сусіди наші вже не заклопотані онімечуванням селянства в Познані – обов'язкова школа давно зробила з познаньського польського селянина не лише вірнопідданого німця, але і надійного солдата» [30, с. 52].

Як свідчать статистичні дані, процес русифікації початкової освіти був невдалим: за період 1873-1899 рр. число початкових шкіл в «російській Польщі» збільшилося всього на 522 одиниці (тобто приблизно на 1/6).

Окрім проблеми малої кількості урядових початкових шкіл, існувала і ще одна, проте менш явна, яка впливала з того, що польські селяни не бажали віддавати своїх дітей в російські школи і влаштували підпільні школи, де навчання велося польською мовою. Про це свідчать архівні дані: згідно інформації, зібраної жандармами Привісленського краю, тільки в 1881–1882 рр. затримано 195 учителів, що проводили нелегальні уроки. Серед них було 38 жінок, 1 священник, 10 іноземців і 143 селян [304, с. 159]. На думку С. Віха, цей факт являється свідченням опору селянства русифікаторській політиці уряду і прагненням зберегти культурні і конфесійні традиції [31, с. 71].

Наступним елементом політики русифікації стали заходи, проведені в системі середніх учбових закладів Королівства Польського. Прагнення уряду підняти виховне значення середньої школи шляхом відбудови пансіонів, що оживилося в 1880-і роки, було поширене і на Варшавський округ. У 1888 році при гімназіях, прогімназіях і училищах було дозволено влаштовувати пансіони на загальних підставах «не лише для надання можливості батькам поміщати дітей в облаштовані виховні заклади, але і з метою сприяти зміцненню здорових понять, про обов'язки росіянина підданого і громадянина»

Як підкреслював Т. Червинський – викладач в одній з гімназій Привісленського краю – освітня діяльність тут в 1880-і роки була спрямована на русифікацію місцевого населення шляхом посилення в школах «російської присутності».

Кардинальною зміною в навчальних планах прогімназій і училищ стало начебто збільшення годин з 1882 року викладання польської мови. Кількість уроків якої було зрівняно з французькою і німецькою мовами.

Проте, викладання польської мови на рівні іноземної явно не влаштовувало поляків. Так, Т.Червинський, що працював, в цей час в гімназії в Кельцах, вважав, що школа втратила своє значення як інструмент що прищеплює знання по загальноосвітніх предметах. У своїх спогадах він підкреслював: «йшлося не про знання шкільних предметів, а про володіння російською мовою, що не слід було вимагати від хлопців, які раніше вчилися тільки по-польськи» [32., с. 11]. Зниження рівня знань польських учнів і зниження рівня дисципліни, на думку Червинського, являється результатом «перенесеної в школу політик», хоча вона має бути вільна від якої б то не було політики! Довіра суспільства до школи, де навчання витримане в строго народному і релігійному дусі – це не політика, а дотримання батьківського права і права цивільного, такого, що спирається на природні права»

Тим часом, польська преса в 1880-х рр. активно обговорювала ще один проект – необхідності створювати середніх шкіл з початковими професійними навичками для дітей заможної верхівки. Також піднімалось питання про необхідність збільшення числа недільних ремісничих шкіл. В 1879 році налічувалося 12 таких шкіл однак цього було недостатньо. «Весь, тиждень вчитися... важко; оскільки занадто

велике навантаження (доводиться одночасно працювати); необхідність реформ назріла», – помічав автор. Проте реформування системи середніх учбових закладів з професійною підготовкою йшло повільно. За даними того ж «Кур'єра Варшавського», до 1892 року число таких шкіл збільшилося трохи, з 12 до 16 [33].

Отже, основним напрямом політики уряду у сфері початкової і середньої освіти була спроба уніфікації національних околиць через уніфікацію програм навчання і введення викладання російською мовою.

Однак найбільш актуальною для російського уряду було проведення політики русифікації у сфері вищої освіти в період в 1880-1890-і рр.

Вона була націлена на виховання польської молоді, яка зможе стати частиною еліти імперського суспільства. Реформи у сфері вищої освіти зосереджувались навколо діяльності ключового вищого учбового закладу в краю – російського імперського Варшавського університету.

Коли Варшавський університет тільки створювався на основі варшавської Головної школи, тодішній міністр народної освіти граф А. Толстой вважав, що «особливості внутрішньої організації Варшавського університету мають бути спрямовані до двох головних цілей: посиленню безпосереднього впливу Міністерства і переважанню російських елементів». З цією метою «ректорів і інспекторів припустило призначати з корінних росіян, службовцям російського походження надані особливі службові переваги на підставі указу від 30 липня 1867 року російська мова зроблена обов'язковою у викладанні і діловодстві, для дисертацій, публічних розмов, студентських творів на премії». Під час правління Олександра III було запроваджено проект університетської реформи.

Основною метою нового документу було підпорядкування університетів сильній урядовій владі. По-перше, розширювалася компетенція міністра освіти – відповідно до нового статуту, ректор не обирався радою, а призначався міністром народної освіти. По-друге, розширювалися права ректорів відносно професорського складу: ректор міг безпосередньо втручатися в процес викладання. Одночасно права університетської ради і факультетських зборів були значною мірою обмежені. По-третє, посилювалися повноваження опікунів учбових округів. За новим статутом, декани перестали бути виборними – вони призначалися опікуном цього учбового округу. По-четверте, був

введений додатковий контролюючий орган. Посада проректора, до компетенції якого відносився нагляд за виконанням внутрішніх правил університету як студентами, так і сторонніми слухачами, була скасована. Замість проректора нагляд повинен був здійснювати інспектор – особа, що спеціально призначається міністром освіти, за уявленням опікуна учбового округу. По-п'яте, університетський суд був знищений; функції його були передані у ведення частково інспектора, частково ректора, частково правління університету. Нарешті, студенти після закінчення курсу складали випускні іспити особливим державним комісіям. До випробувань допускалися тільки ті студенти, яким було зараховано встановлене число семестрів.

Звичайно, особливо важливою зміною в університетах стало усунення виборного принципу – наріжного принципу університетської автономії. Згідно з новим статутом, міністр мав право самостійно призначати професора на посаду голови кафедри або міг дати університету можливість обрати кандидата за власним розсудом з метою подальшого затвердження міністром. Опікун округу міг впливати на усі сторони життя університету: право скликання Ради, правління і факультетських зборів давало опікунові можливість близько знайомитися з усіма питаннями, що виникають в університеті. Ректор, що обирається – міністром з ординарних професорів і що призначається найвищим наказом на 4 року, підкорявся опікунові і міністрові освіти і був незалежний від професорського співтовариства.

Статут зачіпав і низку інших додаткових організаційних запитань. Наприклад, нововведенням була система гонорару, що отримується професорами понад платню. У зв'язку з цим плата за навчання в середньому подвоювалася (разом з гонораром вона складала по 100 крб. в рік). Збільшення плати за навчання могло побічно вплинути на склад студентів, оскільки вносити таку плату могли собі дозволити сім'ї з достатком вище за середній.

У зв'язку з цим вставало важливе питання про принципи прийому студентів у вищі учбові заклади. Єдиною формальною умовою для вступу до університету, за новим статутом, признавався атестат зрілості, отриманий з гімназії або рівного їй з прав середнього учбового закладу. У число вільних слухачів університету дозволено було приймати осіб, що перебувають на державній службі або мають певне громадське положення. Незабаром були введені обмежувальні умови

для вступу до університетів євреїв. Згідно з розпорядженнями Комітету міністрів від 5 грудня 1886 року і 27 червня 1887 року, прийом, євреїв в середні і вищі учбові заклади був обмежений визначеним для кожного учбового округу відсотком.

Питання про поведінку студентів під час перебування в університеті було детальніше розроблено у «Правилах для студентів», затверджених міністром 16 травня 1885 року. Відповідно до «Правил», була введена обов'язкова для усіх студентів університетська форма. Це був черговий захід, що посилює контроль над студентами – поліції завжди було легко розпізнати, якщо у безладах брали участь студенти. Що стосується введення нового університетського статуту на західних околицях імперії, то спочатку Дерптський і Варшавський університети зберегли свої особливі статuti, але з часом і на них були поширені деякі окремі постанови нового загального статуту.

Примітно, що поширення на Варшавський університет адміністративної організації інших університетів не зустрічало особливих труднощів, оскільки статут російського університету в Польщі був побудований на тих же принципах, що й на території імперії.

Таким чином, новий статут і видані в розвиток статей статуту різні правила були прийняті з тим; щоб націлити студентів на заняття «чистою наукою» і відвернути їх від участі у антиурядових заходах. Це виражалося в розширенні засобів нагляду з боку міністра, який міг призначати і підвищувати по службі професорів, обирати ректорів і стежити за результатами викладання через контролюючі випробувальні комісії. Відповідно до підвищення влади і впливу органів адміністрації, знизилося і звузилося значення вчених колегій, ради і факультетських зборів. Виходячи з архівних джерел ми можемо зазначити, що настрої в середовищі варшавських студентів були далеко не спокійними. Зокрема Н.І. Кареев відмічав, що «в університетському житті було надто багато політики». У Раді університету існували дві партії – російська і польська, які боролися з тим, щоб посилити у викладанні «російський дух» або внести національний польський елемент. Як згадував науковець, одного разу російська партія вирішила шляхом голосування відправити на пенсію одного польського професора, який пропрацював в університеті 25 років (професори-поляки за 25-річну службу отримували тільки половину пенсії). На його

місце передбачалося призначити істинного русифікатора: Після тривалих суперечок; з перевагою усього в один голос польського професора вирішили залишити, на посаді. Згідно з висновками польської дослідниці Я.Журавицької. співвідношення викладачів-поляків і викладачів-росіян було питанням політичним, оскільки визначало основний напрям навчання. І про це піклувалися на вищому рівні – на рівні опікуна учбового округу [20, с. 137].

Висновки. Таким чином, усі три сфери освітньої системи Привісленського краю – початкова, середня і вища освіта були націлені на збільшення долі російської мови у викладанні, що, як вважалося, повинно було стати передумовою для духовної інкорпорації краю в Російську імперію. Питання в тому, чи можна назвати таку політику – політикою русифікації. Збільшення сфери застосування російської мови і можливе заміщення польських слів російськими є русифікацією в прямому значенні цього поняття. Насправді таке заміщення, порівняно з схожим явищем між польським і іншими європейськими мовами, було незначне.

Отже, політика російського уряду на анексованих польських територіях в досліджуваний період мала основні засади, спрямовані на боротьбу з національно-визвольним польським рухом, активне протистояння впливу католицької церкви, русифікацією всієї системи польської освіти, уніфікацією суспільно-політичного життя польського суспільства.

Література

1. Россия и ее западные окраины. Ответы на очередные вопросы в Царстве Польском. Под ред. В. Спасовича и Э. Пильца. Киев. 1903. – С. 142.
2. Askienazy S. Sto lat zarzadu w Krolestwie Polskim 1800-1900. Lwow. 1901. – S 210.
3. Wojtkowski A. Dzialalnosc Pruskiej Komisji Kolonizacyjnej. Torun. 1932. S. 179.
4. Manteuffel T. Centralne wladze oswiatowe na terenie b. Krolestwa Kongresowego (1807-1915). Warszawa. 1929. – S. 310.
5. Staszynski C. Polityka oswiatowa caratu w Krolestwie Polskim. Warszawa. 1968.-S. 312.
6. Zurawicka J. Inteligencja warszawska w koncu XIX wieku, Warszawa. 1978; Inteligencja polska XIX i XX wieku. Studia, pod red. R. Czepilis-Rastenis.

- T. 1-4. Warszawa. 1978-1991. – S.1162.
7. Kieniewicz St. Warszawa w latach 1795-1914. Warszawa. 1976.
8. Brodowska H. Historia Polski drugiej połowy XIX wieku. Okres Kapitalizmu przedmonopolistycznego. Lodz ; Warszawa. 1962. – S 225.
9. Wojciechowski K. Oświata ludowa 1863-1905 w Krolestwie Polskim i Galicji. Warszawa. 1954; Pobog-Malinowski Wl. Najnowsza historia polityczna Polski, 1864-1945. T. 1; Kucharzewski J. Od białego caratu do czerwonego. Triumf reakcji. Pod redakcja^A naukowa^A A. Szwarca i P. Wieczorkiewicza. T. 7. Warszawa. 2000.
10. Feldman J. Bismark a Polska. Panstwowy Instytut wydawniczy. Warszawa. 1980.
11. Grodski S. W Krolestwie Galicyi i Lodomerii. Krakow. 1976.
12. Grzybowski K. Galicia (1848-1914). Wroclaw. 1959. 180
13. Trzeciakowski L. The Kulturkampf in Prussian Poland. Boulder Colo. 1990; Trzeciakowski L. Podpruskim zaborem. 1850-1918. Rzeszow. 1973.
14. Grodski S. Op..cit.- S. 76-77.; Trzeciakowski L. Op. Cit. – S. 150-152.
15. Kurier Warszawski. 1892. №. 75. – S. 2.
16. AGAD. W. I.Ref. 2.N551. – S. 9.
17. Caban W. Cenzura w Krolestwie Polskim w latach 1815-1915. \\ Granice wolności słowa. Materiały konferencji naukowej. Kielce, 4-5 maja 1995 r. Pod red Grzegorza Miemika," Kielce-Warszawa. 1999. – S. 9-18.
18. Корнилов А. А. Русская политика в Польше со времени разделов до начала XX века. Пг. 1915. – С. 112.
19. AGAD. W. I.Ref. 2.N551. – S. 9.
20. Zurawicka J. Inteligencja warszawska w koncu XIX wieku. Warszawa. 1978. – S. 137-139.
21. Dybiec J. Nie tylko szabla. Nauka i kultura polska w walce o utrzymanie tożsamości narodowej, 1795-1918. Krakow. 2004. – S 203.
22. Kurier Warszawski. 1879. № 103. 1882
23. AGAD. W. I.Ref. 2.N551. – S. 9.
24. AGAD. W. 1. Re.2. N 20. – S. 75.
25. Zurawicka J. Inteligencja warszawska w koncu XIX wieku. Warszawa. 1978. – S. 137-139.
26. Szwarc A. Architektura i polityka. Rusyfikacja przestrzeni miejskiej po powstaniu styczniowym. // Mowia wieki. 2010. № 5. S. 10-15. Paszkiewicz P. Pod berłem Romanowów. Sztuka rosyjska w Warszawie 1815-1915. Warszawa. 1991.
27. Wroczynski R. Dzieje oświaty polskiej, 1795-1945. Warszawa. 1980. – S.250-259.
28. Ignatowicz I. Uniwersytet Watszawski w latach 1869-1899 // Dzieje

Uniwersytetu Warszawskiego 1807-1915, pod red. S. Kieniewicza. Warszawa. 1981.- S. 245.

29. W sprawie opieki szkol srednich. // Kurier Warszawski. 1882. № 31. – S.2.

30. AGAD. F. Kancelaria Generala-Gubematora Warszawskiego. Sign 1764 W. I.Ref.2. N561.; Idem. N 556

31. Wiech St. Op. cit. S. 286. 305 Ibid.- S. 270-277.

32. Czerwinski T. Pamietaki. Kielce. 1931. – C. 325.

33. Kurier Warszawski. 1883. № 15, 81, 105, 107.

УДК 94(477.51)(=474)"17/18"
DOI 10.31654/Nauka-2024-192-216

Лейберов О. О.

старший викладач кафедри всесвітньої історії
та міжнародних відносин
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
lejberov@ukr.net
orcid.org/0000-0002-3846-747X

**ПРЕДСТАВНИКИ ОСТЗЕЙСЬКИХ ДВОРЯНСЬКИХ РОДИН
У СКЛАДІ ШЛЯХЕТСЬКОЇ КОРПОРАЦІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ
ГУБЕРНІЇ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – СЕРЕДИНА ХІХ СТОЛІТТЯ)**

У статті розглянуто ряд питань пов'язаних із проблемою перебування у шляхетській корпорації Ніжинського повіту представників балто-німецьких (остзейських) родин. На прикладі кількох поколінь представників родини фон ден Брінкенів та Салеманів висвітлена їх родинна історія. Висвітлюється питання появи представників фамілій на Чернігівщині, їх матеріальний стан та фінансове становище, аналізує їх кар'єрні прагнення та досягнення, шлюбно-сімейні та родинні зв'язки. Автор доходить висновку, що перші представники родин, що переселились до Російської імперії та укорінились у Малоросії вирізнялися амбітними прагненнями, які втілювались у кар'єрні здобутки та укріплення фінансово-майнового положення родин. Натомість починаючи з представників третього покоління та всіх наступних помітний занепад «активного кар'єризму», що був притаманний для природних німців, але разом з тим німецька бережливість дозволила представникам родини зберегти своє майно і навіть його збільшити. Родинна історія сімей Салеманів та фон ден Брінкенів – частина загальної історії Чернігівщини середини ХVІІІ-ХІХ століть, доволі типова для небагатих вихідців з Прибалтійських провінцій імперії, які спромоглись завдяки своїм особистим якостям і перевагам зробити блискучу кар'єру та досягти фінансового благополуччя та дуже швидко асимілюватися в українській дворянській середі, втративши своє коріння і будь-який зв'язок із Батьківщиною предків.

Ключові слова: балто-німецькі (остзейські) родини, остзейське дворянство, шляхетська корпорація Ніжинського повіту, Чернігівщина.

Вступ. Після початку повномасштабної агресії Росії проти України, значну допомогу останній надають країни Балтії. Нас об'єднують не лише військово-політичні та соціально-економічні зв'язки. Між Україною та прибалтійськими країнами існують дуже тісні культурні та гуманітарні стосунки. Ціла низка угод про співпрацю укладена між містами України та містами Латвії, Литви та Естонії. Місто Ніжин, один з регіональних центрів Лівобережжя України. Місто з давньою та багатою історією є учасником україно-латвійського історико-краєзнавчого проекту. У його межах проводяться різноманітні дослідження, наукові конференції, симпозиуми тощо. Одним з складових проекту, є дослідницький напрямок, присвячений вивченню перебування та службі остзейських (балтійських) німців (уродженців та вихідців з цих країн) на теренах Лівобережної України та безпосередньо на території Чернігівської губернії у XVIII – початку ХХ ст. Він також передбачає пошук архівних документів та вивчення родинної історії вихідців з прибалтійських країн та їх нащадків. Як правило, це історія представників дворянських родин, а отже це є одним напрямків дослідження місцевої елітології. Причини, шляхи та наслідки входження та перебування балтійських німців у малоросійському дворянському соціумі України XVIII-XIX ст. не часто ставали об'єктами наукових досліджень істориків та краєзнавців. Тут варто виділити праці Г.О. Милорадовича та В.Л. Модзалевського [1-3]. Але всі вони носять описовий характер, безпосередньо присвячені вивченню малоросійського шляхетства, а вихідці з прибалтійських країн у них згадуються тільки, якщо перебували у родинно-шлюбних відносинах з представниками українського дворянства. У радянські часи інтерес до даної тематики був штучно обмежений ідеологічними заборонами, праці, що побачили світ у ці часи, висвітлювали події однобічно, з позицій марксистсько-ленінської концепції історичного розвитку [4]. Погляди істориків кардинально змінилися після розпаду СРСР та поширення науково-концептуального плюралізму [5]. Актуальними є дослідження вітчизняних науковців та місцевих краєзнавців [6-8]. У них не лише досліджуються нові сторони

проблеми, а й авторами залучається солідний масив нових архівних джерел, що не були введені в науковий обіг до цього. Саме тому дана проблема є перспективною з точки зору свого подальшого наукового дослідження та потребує посилення й активізації уваги до неї з боку дослідників.

Входження Прибалтійського краю до складу Російської імперії стало наслідком завоювання цих територій російськими військами у ході Північної війни. У 1721 р. Ліфляндія та Естляндія були приєднані до Російської імперії, а сусідня Курляндія, ще раніше потрапила під значний російський вплив. Після цього, представники «остзейського» дворянства міцно увійшли до складу російської еліти. Їх привілейоване становище було зафіксоване «Особливим порядком» імператора Петра I. З часом прибалтійські дворяни почали відігравати важливу роль у політичному житті Росії. У епоху царювання Анни Іванівни (1730-1740 рр.) дрібний курляндський дворянин Ернст Бірон стає фаворитом імператриці, а «остзейські німці» охоче йшли на державну службу, адже їх жалування було на порядок вищим ніж у корінних росіян. Балтійсько-німецьке дворянство досягло самих вражаючих кар'єрних успіхів на службовій ниві. Вихідці з остзейських провінцій займали другу сходинку по удільній вазі після корінних росіян у придворному, державно-управлінському апараті та армії, залишивши далеко позаду вихідців з польського, грузинського та українського дворянства [5, с. 36]. Вихідці з Ліфляндії, Естляндії та Курляндії склали 4,3 % від загальної кількості всього офіцерського корпусу російської армії, а серед генералітету – 15,9 % [5, с. 42]. На відміну від ряду інших етнічних груп російського дворянства, остзейці частіше віддавали перевагу службі у «Innere Rusland» або "Внутрішній Росії", тобто землях імперії за виключенням остзейських провінцій. Мотивацією цього служила можливість швидкого кар'єрного зростання та матеріального збагачення. Тому із середини XVIII ст. представники прибалтійського дворянства все частіше осідають на землях Лівобережної України. Вони отримують або купують тут маєтності, одружуються, обзаводяться родинами та поповнюють ряди місцевого шляхетства. Звісно, це явище не було масовим, але й випадки присутності остзейців у дворянській корпорації місцевого шляхетства, носили не поодинокий характер.

У історії Ніжинщини особливої уваги заслуговують представники родини фон ден Брінкен (-ів) (v. der Brincken), які оселились на території повіту у XVIII ст. і нащадки яких проживають на території області до сьогодення.

Першим з представників родини фон ден Брінкенів, що пов'язав своє життя зі службою Російській імперії був Ернст-Вільгельм фон ден Брінк (? -1769). Він народився у Курляндії у збіднілій дворянській родині [9, арк.75]. У роки царювання імператриці Анни Іванівни вступив на військову службу до російської армії. Особисте знайомство з фаворитом імператриці Е.Й. Біроном, дозволило йому зробити швидко й вдалу військову кар'єру. Початок правління Єлизавети Петрівни її спочатку пригальмував, але не зупинив. 25 грудня 1755 р. Ернст-Вільгельм, який на той момент вже звався Вілімом, був нагороджений чином бригадира. Ще раніше він одружився на Луїзі Францівні (дівооче прізвище не відоме), спадкоємиці невеличкого помістя (мизи) на території сучасної Латвії. А 2 квітня 1762 р. отримав чин генерал-майора та був призначений на посаду Казанського обер-коменданта (обер-коменданти призначалися у провінції для управління великими містами та командування фортецями та їх гарнізонами). Цю посаду він займав до своєї смерті у 1769 р., коли його змінив генерал-майор І.О. Потапов [9, арк. 75 зв.].

Його син Федір (Фрідріх) Вілімович (1748 – не пізніше 1811р.) народився у Курляндії у маєтку батьків недалеко від Мітави. В одному з формулярних списків він повідомляв: «Я родом з Курляндії, з давнього тамтешнього дворянства...». Після завершення домашнього навчання він вступив 27 квітня 1759 р. на військову службу у лейб-гвардійський Кінний полк у чині підпрапорщика. 29 липня того ж року він отримав чин сержанта. У кінці вересня 1760 р. він стає бригадним ад'ютантом, а 31 січня 1763 р. – він вже полковий ад'ютант. Згідно з Військовим Уставом 1716 р. на ці посади повинні були призначатися «розумні, працьовиті та хоробрі молоді люди, для того, щоб накази командирів своїх могли підлеглим оголошувати та нічого не забували... Молода особа ніде так військовій справі навчитися не може, як у цьому чині». У обов'язки ад'ютантів батальйонної та полкової ланки входили функції керівництва канцелярськими та контроль за внутрішнім управлінням військовою частиною. Отримавши необхідний обер-офіцеру досвід Фрідріх фон ден Брінкен, який на той час вже змінив ім'я на «російський

манер» та звався Федором Вілімовичем вже на початку січня 1765 р. був випущений у армію з чином поручника. Те, що фон ден Брінкен одразу отримав поручницький чин, минаючи чин підпоручика, зайвий раз засвідчує гарне ставлення до нього з боку полкового керівництва, яке цінувало його досвід та ділові якості. Наступний чин ротмістра він отримав 1 січня 1769 р., у листопаді 1770 р. – чин секунд-майора, у якому залишається довгих дев'ять років [10, арк. 61 зв.]. За час своєї служби Федір фон дер Брінкен неодноразово брав участь у безпосередніх бойових діях. З 1769 р. він приймає участь у турецькій компанії (російсько-турецька війна 1768-1774 рр.) у складі Другої армії, а наступного 1770 р. він у військах генерал-майора та кавалера князя Ф.Ф. Щербатова відбиває 10 липня напад двохтисячного турецького загону на російські пости на річці Бик (права притока Дністра, протікає по території Молдавії). « При переправі через річку Бик, знаходячись у військах (13 липня) поранений важкою раною з якою до завершення справи місця свого не покинув» [10, арк. 62]. У той день російські війська відбили чергову вилазку турків та відкинули їх із значними втратами. Не одужавши як слід від ран, Федір Вілімович «у тому ж році при взятті штурмом міста Бендер, не будучи прикомандированим, а тільки завдяки своїй ревній відданості в усіх найнебезпечніших місцях з безстрашністю атакував у колоні генерал-майора графа Мусіна-Пушкіна». Облога турецької фортеці Бендери розпочалась 15 липня 1770 р. і тривала протягом двох місяців. Російській 2-й армії на чолі з графом П.І. Паніним (до 33 тис. вояків) протистояла 12 тис. турецька залога (де які дослідники вважають, що фортецю захищали 30000 турок). Спочатку росіяни намагалися примусити турок капітулювати шляхом постійного артилерійського обстрілу фортеці. У результаті його 15 вересня у місті розпочалась пожежа, а інженер російської армії, генерал-майор Р.М. Гербель підвів під стіну фортеці міну (400 пудів пороху) та підірвав її. Наступного дня у ході запеклого штурму фортеця була захоплена росіянами. Турецькі втрати лише вбитими склали бл. 7 тис. вояків, решта потрапила до полону. Росіяни втратили бл. 6 тис. чоловік (1672 вбитими). Таким чином, взяття Бендер стала найкровопролитнішою битвою для росіян за весь час війни. Участь у облозі та взятті фортеці брали О. Пугачов та М.І. Кутузов, з якими ймовірно міг зустрічатись Ф.В. фон ден Брінкен.

На наступний рік для Росії головним завданням нової компанії став Крим. Відчуваючи слабкість Османської імперії Катерина II вирішила скористатися цим та остаточно вирішити «кримське питання». 20 квітня 1771 р. 37-ми тисячна 2-а російська армія вирушила з Полтави вниз по Дніпру. 12 червня війська генерал-аншефа в.м Долгорукого підійшли під Перекоп. Перекопський вал, що перекривав Перекопській перешийок, захищала кримсько-турецька 57-ми тисячна армія на чолі з кримським ханом. У ніч з 13 на 14 червня росіяни розпочали штурм та захопили вал разом із фортецею Перекоп. Втративши понад 1200 вояків татарські війська відступили до Кафи (сучасне м. Феодосія). «У дійсній битві був у 1771 р. при взятті Перекопської лінії та під містом Кефою» [10, арк. 62]. Після цього у Федора Вілімовича «відкрилися старі рани» і до кінця війни він перебував у тилкових лазаретах. Війна не принесла Ф.В. фон ден Брінкену ніяких нагород, на відміну від його безпосередніх начальників. Перед молодим офіцером стояла гостра проблема налагодження свого матеріального стану. У середині XVIII ст. майор російської армії отримував 140 крб. грошового забезпечення на рік. Цієї суми звісно завжди не вистачало, адже офіцерські оклади в армії не змінювались з 1711 р. Тільки на пошив або придбання парадної офіцерська уніформи потрібно було витратити не менше 70 крб.

У 1775 р. (за свідченнями Г. Мілорадовича) Федор фон ден Брінкен одружився на дочці померлого хорунжого генеральної артилерії Івана Андрійовича Раковича Марії. По неписаним правилам етикету, офіцер міг укласти шлюб або з дочкою дворянина, або духовної особи або чиновника. Можемо припустити, що наречена вже знаходилась у «цікавому становищі» адже весілля відіграли дуже швидко. У тому ж році молода дружина народила їхнього первістка – дочку Єлизавету. Шлюб з нею суттєво поправив фінансово-майнове становище секунд-майора фон ден Брінкена. У алфавітному списку дворян Ніжинського повіту за 1787 р. зазначено: «Федір Вілімів син фон ден Брінкен, 40 років... По останній ревізії за ним перебувають від дружини у Ніжинському та Прилуцькому повітах у селі Сальному, в слободі Степанівці у селі Шняківці (отримав у якості посагу) та селі Лапинцях чоловічої статі 244 та жіночої 230 душ, да самим ним купівлею придбаних у селі Обичів обох статей 20 да в містечку Монастирище обох статей 20. А всього разом 517 душ. Проживає з родиною у повіті Прилуцькому» [11, арк. 7]. Шлюб, хоч і був укладений

по розрахунку, але виявився щасливим для обох членів подружжя. Вони прожили разом довге життя. У 1776 р. дружина народила другу дочку – Ольгу, а у 1777 р. народився син Дмитро [12, арк. 7]. Після владнання своїх сімейно-майнових справ Ф.В. фон ден Брінкен знову повернувся на службу.

Наступна воєнна компанія у якій Ф.В. фон ден Брінкен проявив свою хоробрість «була у 1777 р. на Кубані при відбитті нападу некрасівців». «Козаки-некрасівці» або «ігнат-козаки» – нащадки донських та хоперських козаків, які після придушення Булавінського повстання у 1708 р. переселились на Кубань. Їх назва походить від ім'я лідера руху – Ігната Некрасова. Ці козаки проживали на території Кримського ханства і вважались підданими турецького султана. У 1777 р. некрасівці втрутились у внутрішньокримську боротьбу на боці хана Девлет Гірея III, турецького ставленика, проти Шагін-Гірея, якого підтримували росіяни. Метою російської каральної експедиції проти некрасівських поселень, був їх розгром, щоб унеможливити їхнього використання, як пункту збору татарськими загонами проти Шагін-Гірея та російських військ. 18 вересня 1777 р. російські загони генерала І.Ф. Брінка та полковника К. Ганбома (Гамбома) провели успішну операцію проти некрасівців. «Козаки [що плили на човнах вверх по р. Кубань] були зустрінуті вогнем з гармат...покидали своє майно в воду, а самі сховалися в очереті. З тих некрасівців, що переправилися на лівий берег Кубані, багатьох перебито гарматними пострілами; врятувались лише ті, що пішли за Кубань раніше та ті, що відплили у Кубанський лиман» [13, с. 142]. Рештки некрасівців, що вціліли після розгрому, були змушені переселитись у Закубаньє. Таким чином, небезпека, яку представляли собою козаки-некрасівці для російського ставленика на кримському престолі та російських військ була тимчасово ліквідована.

У результаті довгої боротьби, Шагін-Гірей захопив престол та був проголошений кримським ханом. Одразу він розпочав проводити реформи з метою реорганізації управління державою за російським зразком, але вони викликали незадоволення місцевої знаті та мусульманського духівництва, яке з часом переросло у відкрите повстання проти нового хана. Росія була змушена направити військові контингенти для підтримки своєї креатури. У формулярі фон ден Брінкіна, цим трагічним подіям братовбивчої війни приділений всього один рядок: «У тому ж році був у Криму при придушенні татарського бунту, що там

вчинився» [10, арк. 62]. Із наявних нам документів стає зрозуміло, що після цього Ф.В. фон ден Брінкен разом з полком був переведений на гарнізонну службу та більше активної участі у воєнних подіях не приймав.

Тільки 22 вересня 1779 р. він отримав чин прем'єр-майора. Але старі рани, втома, відірваність від родини та відсутність подальшої кар'єрної перспективи в решті-решт змусили матеріально забезпеченого майора фон ден Брінкена подати через 23 роки служби у відставку. 13 липня 1781 р. він отримав письмове свідоцтво про «абшит за слабкістю здоров'я свого» (відставку), був нагороджений чином підполковника та назавжди повернувся у свої маєтності. Родина з часом, переїхала до Ніжинського повіту та оселилась у с. Степанівці.

Ф.В. фон ден Брінкен не приймав активної участі у житті дворянській корпорації повіту, адже його статки дозволяли йому вести безбідне існування. У останні роки життя він зайнявся справою, яка віднімала у нього багато часу та сил, а саме – доведенням свого шляхетного (дворянського) походження.

Прийнята Катериною II «Грамота на права, вольності та переваги благородного російського дворянства» (1785) переводила дворянство в окрему привілейовану групу російського суспільства та закріпила за ним цілу низку переваг та преференцій. Після поділів Речі Посполитої (1772, 1793 та 1795 рр.) російська імперська влада зіштовхнулася з проблемою наявності досить високого відсотку населення, що відносило себе до привілейованого стану (шляхти). Загальна кількість шляхти становила на новоприєднаних землях 7-8 %, а її майновий та соціальний статус був дуже різноманітним і не завжди вписувався в існуючий статус дворянина Російської імперії. Одразу після Першого поділу, російська влада почала проводити заходи по скороченню чисельності шляхетського прошарку на цих територіях шляхом виключення з його рядів збіднілого шляхетства. У спеціальному царському наказі (1772 р.) підкреслювалось, що надалі без імператорської згоди ніхто не міг називати себе шляхтою та користуватися шляхетськими правами та привілеями. Потрапили під ці «розбори шляхти» і нащадки козацько-старшинських родів Лівобережної України, які вже довгий час вважали себе дворянами, але не підтвердили цього документально. Теоретично, родина фон ден Брінкенів не повинна була потрапити під «розбір», але Малоросійське дворянське зібрання також зажадало від

Федора Вілімовича підтверджуючих документів. Цей комплекс документів містить формулярні списки, патенти на офіцерські чини, свідоцтва про службу, метричні довідки, різноманітні прохання та інші уточнюючі документи й дозволяє більш детально познайомитись з історією його родини.

У «Відомості...» 1784 р. зазначається що Федір Бринкен не надав на доказ дворянського походження жодних документів, але «послався на патенти на чини йому надані» [7, с. 149]. Але жорсткі вимоги «легітимації» – доказу свого шляхетного походження, змусили його 23 серпня 1798 р. надати свідоцтво із Курляндського дворянського зібрання про своє дворянське походження, родовід та фамільний герб». Під документом стояли підписи графа К. Мендена, «землі курляндської уповноваженого» та Георга-Фрідріха фон Фелькерзама, Курляндського лицарського секретаря. У свідоцтві повідомлялось: «У Курляндії відома фамілія фонденбрінкен, як прописано, походження має від 1144 року, відома від Егельберта Мілена(?) фрейгера (графа – точніше барона), що спочатку називався Лінспринхе, а потім називався Брінке, що в середині 15 століття прийшов у Курляндію. У лицарському Зібранні 1620 року, [фамілія] походження своїх предків довела (представники родини були внесені у I клас матрикула Курляндського дворянства під № 41) на що у 1634 році отримана відповідне свідоцтво...» [9, арк. 74 зв.]. Далі Ф.В. фон ден Брінкен наводить свій родовідний розпис. Він починає його з свого прадіда, але не зазначає ні його ім'я, ні посади яку той займав. Теж саме стосується і його діда. Напроти обох зазначено, що Ф.В. фон дер Брінкен послався на «лицарські книги курляндські, які подані у Герольдію». Це виглядає дуже дивно, адже навіть представники місцевих козацько-старшинських родів, що відносили себе до нащадків польської шляхти доводили свою спорідненість до четвертого-п'ятого коліна (прадіда-прапрадіда) з вказівкою імені та потькові, чину (якщо мали) та займаної посади. 21 грудня 1805 р. Федір Вілімович подав особистий «список» (такий самий був поданий повторно у 1808 р.) у канцелярію маршала (предводителя) Ніжинського повітового дворянства. Він повідомляв, що йому 60 років (тут явна помилка. У «списку» від 1808 р. він також вказав що йому 60 років) ..., він підполковник у відставці. Має у власності 222 ревізькі душі чоловічої статі у Ніжинському повіті та володів 13 кріпаками у Прилуцькому повіті» [9, арк. 74 зв.]. Істотне

зменшення кількості кріпаків, якими володів Ф.В. фон ден Брінкен пояснюється тим, що вони були віддані у посаг за обох дочок, що на цей момент одружилися, й у батьковому домі не проживали. З батьками жив тільки син Дмитро, що на той час вже вийшов у відставку [9, арк. 74 зв – 75]. На останок до всіх поданих документів Федір Віллімович доклав геральдичні матеріали. У формулярному списку за 1805 р. він повідомляв: «Герб мій тут доданий, фамілії фонденбрінкеной складається з трьох срібних троянд дві та одна розміщені у полі блакитному. Над золотим шоломом знаходиться ще одна роза між срібним та блакитним крилами, намет (у тексті – «шоломове покривало») срібний, підбитий блакитним. У гербовник російський ще не внесений» [9, арк. 75]. У родословну книгу дворян Чернігівської губернії (II частина – роди дворянства військового) родина фон ден Брінкенів була внесена, але стосовно гербу було визнано: «Внесення гербу родини фон-ден Брінкен у Гербовник відкласти до надання від них незаперечних про дворянство доказів».

Помер Федір Вілімович не пізніше 1811 р., адже у списках повітових дворян за цей рік власницею кріпосних селян села Сального вже зазначена його «удова Марія Іванівна з сином» [14, арк. 73].

Після смерті Ф.В. фон ден Брінкена все його майно успадкував син – Дмитро Федорович. З його формулярного списку можна дізнатися про те, що: «...народився він у 1777 р (Г. Милорадович помилково вказує дату 1782 р.). Навчався спочатку вдома, а потім поступив у елітний навчальний заклад – Імператорський сухопутний шляхетний кадетський корпус (у той час його директором був М.І. Кутузов). Завершивши навчання у 1796 р., він був випущений у Ніжинський кірасирський полк з чином поручика (випускники корпусу іноді отримували вищі офіцерські чини, минаючи перший офіцерський чин корнета або прапорщика). Але військова кар'єра у Дмитра Федоровича одразу не задалась. Прослуживши всього кілька років, він був переведений у Глухівський кірасирський полк. У ньому він отримав чин штабс-ротмістра (обер-офіцерський чин X класу Табелю про ранги) і вийшов у відставку з правом носіння мундиру» [15, арк. 14 зв-15.]. Пізніше він зробив ще одну спробу продовжити воєнну кар'єру, але вже не у кавалерії, а піхоті. Він подав рапорт та був прийнятий на службу в Кавказький гренадерський полк у чині штабс-капітана. У полку він вислужив чин капітана (чин IX класу, що відповідав чину титулярного

радника статської служби) та знову подав у відставку. Відставка була прийнята, причому Д.Ф. фон ден Брінкен не отримав у якості нагороди наступний чин майора, як це було зазвичай прийнято при звільненні зі служби. Після цього Д.Ф. фон ден Брінкен повертається до своїх маєтностей у Ніжинському повіті та живе приватним життям заможного поміщика (він зазначав, що володів 355 душами кріпосних селян, з яких отримував по 4 крб. прибутку на рік). Тут він одружився у нього народився син Андрій та дочка Марія. Необхідно відмітити, що Д.Ф. фон ден Брінкену вдалося в цілому зберегти батьківську спадщину (під кінець свого життя він продовжував володіти 353 ревізькими душами у 1818-1820 рр.), що скоріше було виключенням для місцевих поміщиків, більшість з яких вже на початок-середину ХІХ століття, розорились та були змушені позакладати або продати своє рухоме майно (селян-кріпаків). Він не брав участі у діяльності сформованих у повіті ополчень 1806 та 1812 рр. (хоча по віку, чину та досвіду підходив для того, щоб зайняти будь-яку командну посаду. Нестача офіцерів змушувала призначати на командні посади у ополченні цивільних чиновників з досвідом тільки статської служби). Тільки одного разу він був обраний депутатом повітового дворянського зібрання на трирічний термін [15, арк. 15.]. Дмитро Федорович помер не пізніше 1832 р. У «Відомості о дворянах Чернігівської губернії Ніжинського повіту» за цей рік міститься запис – «нащадок померлого капітана Дмитра Брінкіна – 354 душі» [16, арк. 37].

Про його сина Олександра взагалі мало що відомо. Дослідник Г. Мілорадович вказує, що у Дмитра був син «Олександр, колезький реєстратор (статський чин ХІV класу, найнижчий у Табелю про ранги), нар. 1821, а у останнього були діти – син Євгеній, нар. 1848 р. та дочка Варвара нар. 1844 р.» [1, с. 48]. Інший дослідник В.Л. Модзалевський пише, що О.Д. Брінкен у 1847 р. одружився на Анастасії Андріївні Ракович, удові поміщика Городнянського повіту, колезького реєстратора Василя Васильовича Танського (1812-?). Дочка, Марія Дмитрівна, вийшла заміж за губернського секретаря (статський чин ХІІ класу) Миколу Йосиповича Танського [3, с. 10].

У документах за квітень 1862 р., що зберігаються у ніжинському місцевому архіві, згадується Андрій Брінкен, який брав участь у виборах дворянських депутатів Ніжинського повіту, у комісію при маршальській канцелярії для допомоги малозабезпеченим дворянам.

На той момент він був у чині губернського секретаря. Але хто він такий і яке відношення мав до родини Брінкенів нам з'ясувати не вдалося.

Ще однією з найвідоміших дворянських родин Чернігівщини, що має балто-німецьке коріння, була родина Салеманів. Її засновником був генерал-майор та георґіївський кавалер Карл Магнус Салеман. Карл Магнус (Іванович) Салеман (у російському написанні Салеманн або Салиман) народився 26 жовтня 1736 року (усі дати наведено за старим стилем). Він був уродженцем естляндського міста Ревель, що було центром однойменної губернії, утвореної у ході Північної війни на землях відвойованих у Швеції. У своїй біографії він наголошує на приналежність до шляхетського стану, але це можна поставити під сумнів. По-перше, він жодного разу не згадує своїх предків, що не характерно для представників дворянства того часу, адже навіть найбідніші дворяни виводили свій родовід з часів дідів-прадідів (з третього-четвертого коліна). По-друге, К.М. Салеман у своєму формулярі натякає на своє неспадкове дворянське походження. На підтвердження свого шляхетства він наводить лише патенти на військові чини та орден. «Документів інших я не маю окрім патентів на обер-офіцерські чини за підписами Державної воєнної колегії, а на штаб-офіцерські та бригадирський з височайшим підписом та грамоту на пожалування ордену святого великомученика та Победоносця Георгія 4 ступеню» [10, арк. 98]. А це означає, що він не був спадковим дворянином, а отримав дворянство за службу. Навіть той факт, що К.М. Салеман мав особистий герб не дає нам приводу вважати, що він мав дворянське походження. Описуючи герб він вказує: «У червоному полі дві риби лососеві срібні навхрест, головами до верху. Над щитом, дві риби того ж роду, головами до низу. Намет над шоломом та по боках блакитний із золотим». Але при цьому додає, що «доказів на цей герб не маю, окрім того, що він завжди мною використовувався, тому хочу його затвердити як спадковий...» [10, арк. 98]. Нам не вдалося в жодному геральдичному збірнику знайти такий герб і тому велика вірогідність того, що такого родового герба не існувало, а він був «складений» самим К.М. Салеманом і не доводить його шляхетського походження. Тому шляхетство Салемана залишається під питанням. Не може бути стовідсотковим доказом його дворянського походження і його служба у гвардії. Карл Магнус вступив у лейб-гвардії Кінний полк рейтаром у березні 1756 року, коли йому було вже 19 років. Як правило

дворянських дітей записували у гвардію ще у дитячі роки. Ось що писав з цього приводу російський історик В.В. Болотов у 1875 році, спираючись на мемуари XVIII століття: «Іноді маленькі діти бралися на службу, щоб їм від народження йшло старшинство, щоб пізніше маленьких діток, нечесним шляхом виводити в капітани....Було таких офіцерів нажалувано стільки, що не знали куди їх подіти...»

Спочатку свого існування (1730 р.) лейб-гвардії Кінний полк був сформований виключно з представників «благородного шляхетства». Станом на 9 лютого 1732 року з 850 рейтар, що були занесені у полковий список, 700 осіб було представниками російського дворянства, 72 особи – близькими до них за статусом однодворцями, 33 особи походили з «іноземного» та 3 – з польського шляхетства. Але пізніше ситуація корінним чином змінилася. Вже у правління Анни Леопольдівни (1741 р.) гвардія, виходячи з політичних міркувань, почала комплектуватися взятими з податних станів рекрутами та переведеними з армійських полків «безпомісними різночинцями». Ці процеси посилювалися у роки правління Єлизавети Петрівни та Катерини II, що прийшли до влади у результаті гвардійських двірцевих заколотів та не дуже довіряли дворянству. На середину 50-х рр. XVIII століття більше половини рядового складу полку були вихідцями з не дворянського стану. Можна зробити припущення, що скоріше за все К.М Салеман належав до обер – офіцерських дітей (стан обер-офіцерських дітей складався з дітей статських чиновників недворянського походження, що мали чини «обер-офіцерських класів» – від XIV до IX, що давали не спадкове, а тільки особисте дворянство та дітей офіцерів недворянського походження, які народилися до отримання їх батьками першого офіцерського чину, що приносив спадкове дворянство).

На жаль, історія не зберегла його портрету для нащадків, але можна уявити, як він виглядав при вступі на службу. У рейтари лейб-гвардії Кінного полку, згідно інструкції 1754 р., відбиралися «собою видні, не старі літами, широкі, міцні» солдати та рекрути «доброго та тверезого стану, які у штрафах та під слідством не були... на зріст не менше двох аршин та восьми з половиною вершків, а хто вище – той і краще...». Представницька зовнішність у правління Єлизавети Петрівни, взагалі була головним критерієм для зарахування в гвардію. «Непоказні та малорослі» чини не зважаючи на походження, виключалися з гвардійських полків та переводилися до армії.

Військова кар'єра К.М. Салемана складалась доволі успішно. Вже у січні 1757 року він отримав чин капрала, через два роки (квітень 1759 р.) став ефрейт-капралом (перший чин після солдатського у кавалерії, але нижчий за унтер-офіцерський), а вже через місяць стає вахмістром (унтер-офіцер у кавалерії). Через 4 роки служби (саме стільки повинен був прослужити унтер-офіцер не шляхетського походження для отримання першого офіцерського чину), у липні 1759 року К.М. Салеман був переведений з гвардії в армію з чином поручика у Тобольський драгунський полк та «був у закордонній армії при полку без відлучки» [17, арк. 97 зв.]. Саме у складі тобольських драгун Карл Магнус Салеман отримав свій перший бойовий досвід на полях битв Семирічної війни (1756-1763 рр.). «У походах був у Пруссії та Шлезвігу в [1]760 при полку, у [1]761 при Кольбергу разом з резервним корпусом, серпня 24 у битві; вересня 21 під містечком Трептовим атакував ворожу кавалерію та піхоту, де був захоплений у полон генерал Вернер; жовтня 14 при тому ж местечку захоплено у полон генерала Кноблауха; листопада 14 при атаці ворожого ар'єргарду; грудня 9 під містечком Штаргартом де ворог з самого міста був змушений відступити за річку Одер» [10, арк. 97 зв.].

У ході війни російські війська тричі намагалися взяти прусську фортецю Кольберг на узбережжі Балтійського моря. Дві перші спроби у вересні – жовтні 1758 р. та серпні-вересні 1760 р. не принесли успіху. Крім того облога міста у 1760 році закінчилася ганебною втечею російських військ генерала І.В. Демидова при наближенні 6-ти тис. загону пруського генерала Пауля фон Вернера. Прусаки захопили 600 полонених, 13 гармат, значні запаси провіанту та боєприпасів. На честь цієї події у Пруссії навіть були вибиті пам'ятні медалі, а російський командувач потрапив під суд. Третю спробу захопити Кольберг російська армія на чолі з генералом П.О. Румянцевим здійснив у середині серпня 1761 р. Крім того на підсилення російських військ з моря підійшла об'єднана російсько-шведська ескадра віце-адмірала А.І. Полянського. Герцог Вюртемберзький, що керував обороною, відправив загін кавалерії та піхоти (2300 солдат) на чолі з генералом Вернером (рятівником Кольберга від другої облоги) у рейд по тилах російської армії. Але загін полковника О.І. Бібікова перехопив його та забрав у полон. Дуже швидко у місті постала проблема нестачі

провіанту та боєприпасів. Вони доставлялися гарнізону з міста Штеттина. Прикривав ці доставки загін прусського генерала-майора Кноблоха (1900 чол.). Саме у розгромі цього загону й брав участь К.М. Салеман 14 жовтня 1761 року. У бою він особисто зарубав двох прусських гусар та взяв у полон офіцера. Спроба військ герцога Вюртемберзького вирватися з міста була зупинена Румянцевим. Ця перемога змусила залогу Кольберга 5 грудня капітулювати. Переможці захопили більше 3000 полонених, 173 гармати та 20 знамен. Взяття Кольберга забезпечило російське панування у прусській Померанії, дало можливість перемістити основні тиллові бази постачання діючої армії, що значно покращувало умови ведення війни на Одері. Це була найбільша перемога союзників на європейському театрі військових дій у 1761 році. За військові компанії проти прусаків Карл Магнус Салеман був підвищений до чину ротмістра (жовтень 1763 р.) [10, арк. 97 зв].

Після завершення військових дій Карл Магнус повертається у Росію, де був переведений на нове місце служби у 4-й карабінерний полк, який квартирувався у «польській області воєводства Подільського у містечку Усятині». Тут К.М. Салеман отримав під своє командування загін (деташемент) донських козаків. Цей загін був підсилений новою «партією» козаків з Дону та переведений спочатку до Кам'янця-Подільського, а потім до Вінниці, де ніс гарнізонну службу. У травні 1768 року деташемент Салемана був включений до складу «команди генерал-майора та кавалера Підгоричанина», що вела операції проти польських конфедератів. Після розгрому польської кінноти під Улановим та Хмільником, генерал І.М. Підгоричанин відправив К.М. Салемана з «ротою піхоти, одним ескадроном гусар та донськими козаками для зайняття містечка Сандова Вишня...», що і було зроблено. За цей успіх 28 вересня 1768 року Салеман був нагороджений чином секунд-майора та переведений у Каргопольський карабінерний полк. Його переведення майже співпало з початком нової російсько – турецької війни 1769-1774 рр.

Каргопольський карабінерний полк був включений до складу загону генерал-майора І.М. Ізмайлова та взяв участь 19 квітня 1769 року у битві під Хотином. К.М. Салеман відзначився у ній атакою та захопленням «ворожих шанців та гармат». Але непідготовленість 80-ти тисячної російської армії князя Голіцина до облоги такої сильної фортеці як Хотин, змусили російського командувача відступити за річку

Дністер. Імператриця Катерина II, яку дії Голіцина не задовольнили, спеціальним рескриптом наказала російській армії повернутися під стіни Хотина та розпочати облогу. У липні місяці російські війська атакували місто, але підхід на допомогу обложеним 40-а тисячної армії хана Кирим-Гірея, а потім і всього турецького війська на чолі з Молдованджі Алі-пашою, змусили російську армію відступити вдруге. Пізніше, 10 вересня 1769 року російські війська зайняли Хотин, але на той час Каргопольський полк був переведений у Польщу для боротьби з прихильниками Барської конфедерації (тимчасовий політичний союз укладений у м. Бар в лютому 1768 р. частиною польської шляхти, що виступила проти короля Станіслава Понятовського і його проросійської політики. Виступ конфедератів проти Російської імперії був підтриманий Османською імперією та Францією).

Досвід Карла Магнуса Салемана, з командування невеликими загонами спеціального призначення дуже знадобився у війні проти загонів конфедератів, що відзначалися мобільністю. Загін Салемана відзначився 2 серпня під Решевим, 8 серпня під Ременовим. 13 вересня К.М. Салеман прийняв участь у переможній битві під Ломжами, де три ескадрони Каргопольського полку розгромили 2-х тисячний загін Казимира Пулавського та захопив три гармати. Наступного дня, переслідуючи відступаючого ворога, К.М. Салеман завдав полякам поразки під Молдавим. За свої перемоги у січні 1770 р. він був нагороджений чином прем'єр-майора.

12 січня 1770 р. Каргопольський карабінерний полк під командуванням полковника Карла Густава (Івановича) фон Ренне під містечком Добра (Добрим) розгромив 6-ти тисячну колону конфедератів на чолі з Адамом Шенявським. У ході бою поляки втратили понад 1500 вояків та 15 з 18 гармат. За цю перемогу фон Ренне був нагороджений орденом святого Георгія III ступеню під № 2, а прем'єр-майор Г. Паткуль став кавалером того ж ордену IV ступеню під № 1. У формулярному списку Карла Івановича після цієї перемоги з'явився допис: «до підвищення у чинах гідним атестується». 17 березня під селищем Попове, командуючи вже самостійно окремим загonom, сформованим з карабінерів та козаків К.М. Салеман наздогнав та захопив у полон «полковника Мясковського з усім його загonom». У 1770-1771 рр. загін Салемана постійно перебував у боях та походах. «Березня місяця 27 числа під містечком Постьяном з конфедератами у битві знаходився; місяця

квітня 5 числа взяв у полон загін конфедератів, що знаходився на острові, що складався з 12 офіцерів и 287 нижніх чинів з 3-ма гарматами; липня 4 під селищами Карніно та Бронищевиця розгромив ротмістра Тименецького; [1]770 вересня місяця з окремим detaшементом діяв проти польських заколотників; жовтня 18 числа під містечком Криновлоги у битві із загоном конфедератів під головуванням Савви; [1]771 квітня 13 під містечком Шранск розбив того ж маршалка Савву (маршалок вишеградський Савва Целінський) й взяв його у полон» [10, арк. 97 зв.]. Останню перемогу у цій компанії він здобув у червні під містечком Плоцьк, де були розбиті конфедерати на чолі з маршалом Суским [17, арк. 3]. Салеман перебував у Польщі до грудня 1771 року, а перед цим отримав у липні місяці чин підполковника та був переведений до Нарвського карабінерного полку. Ще перебуваючи у Польщі, Карл Магнус одружився «на польській шляхтянке судии гродского валецького Яна Грущинского (м. Валч в Познанському воєводстві, гродський суд – становий суд, що розглядав карні справи серед шляхти) дочки Антонете Ивановне» [18, арк. 42]. У цьому шлюбі у подружжя народилося четверо синів.

Після повернення з Польщі Карл Іванович був направлений у Смоленськ. Там він прийняв під своє головування 3000 башкирських рекрутів та після їх підготовки виступив у Варшаву (1772 р.). У польській столиці під його керівництвом був сформований загін з «башкирського війська, донських козаків та егейської команди для створення кордону на правому березі річки Вісли». Там він ніс службу до завершення війни. У 1775 році Салеман був переведений з Нарвського карабінерного полку до Санкт-Петербурзького легіону в карабінерний ескадрон. Такі військові формування з'явилися у російській армії у роки війни з Османською імперією у 1768-1774 рр. за ініціативи генерал-фельдмаршала П.С. Салтикова. Під легіоном він розумів загін змішаного складу (одного гренадерського, трьох мушкетерських батальйонів, чотирьох ескадронів карабінерів, двох гусарських ескадронів, сотні козаків та 12 гармат – загальною чисельністю 5775 солдат та офіцерів), що призначався для самостійного вирішення крупних бойових завдань командування. Було створено два легіони – Санкт-Петербурзький та Московський, але проіснували вони не довго. Під час переформування легіону у 1775 році у виписці з наказу значиться «підполковника

карабінерних ескадронів Карла Магнуса Саллемана перевести до Кінбурзького драгунського полку».

У цьому році імперський уряд, що проводив поступову ліквідацію автономії на Україні, приступив до формування з компанійських (нерегулярних) козацьких полків трьох легкокінних регулярних полків – Чернігівського, Сіверського та Київського. У останній і був переведений К.М. Салеман у якому 28 липні 1777 року отримав чин полковника. Київський легкокінний полк, що пізніше був перейменований у Київський карабінерний полк, частково формувався з представників ніжинського повітового дворянства. Так у полку служили представники шляхетських родин Рильських, Савичей, Бакланів, Аксютових, Тарасевичей (про це свідчать їх формулярні списки), що походили з Ніжинщини, і мали тут земельні володіння. Саме тоді Карл Магнус Салеман придбав собі маєтності та селян-кріпаків у повіті. «У Малоросійській Чернігівській губернії, у Ніжинському повіті селі Синяках да в хуторі Роздоховенському 64 куплених за ним душ обох статей» [10, арк 143]. Його дружина з синами переїхала та проживала у маєтку в Синяках (суч. с. Ніжинське, колишне – Григоро – Іванівка).

18 травня 1778 року Салеман вступив у командування Київським карабінерним полком, яким до нього з 1770 року командував підполковник Андрій Якович Шаула, також представник ніжинського повітового шляхетства, що мав земельні володіння та кріпаків у містечку Носівка. На посаді командира полку Карл Іванович перебував до 21 квітня 1784 року, отримавши на цій посаді чин бригадира. У цей період полк квартирувався в Малоросії, а з червня 1783 р. по травень 1784 р. перебував у Польщі.

На посаді командира полку К.М. Салеману доводилося вирішувати масу проблем не тільки військового, а й організаційного характеру. Один із сучасників писав, що після російсько-турецької війни 1768–1774 рр. «... генерали залишили свої війська та роз'їхались хто до столиці, а хто по маєтностям і до війська не бажали повертатися... це подало негарний привід до винищення дисципліни. Залишилась влада у руках полковників, які відчули себе хазяїнами, почали використовувати її на свою користь...». Залишившись повністю безконтрольними, багато хто з полковників, а за ними й інші офіцери, почали використовувати будь-які можливості для особистого збагачення. Як повідомляв у своєму рапорті до Військової колегії фельдмаршал

П. Рум'янцев, полковник кірасирського полку, шляхом різних маніпуляцій з грошима, що виділялися на ремонт та закупівлю фуражу, міг спокійно покласти у кишеню в продовж року більше 30 тис. карбованців. Його сучасник А. Хрущов повідомляв, що полковники «не червоніючи, говорили публично, що «мені від полку сорок тисяч карбованців прибутку щорічно». Іншою вадою єкатерининської армії було те, що генерали та штаб-офіцери «розтаскували» по маєтностям солдат, які там служили денщиками та слугами, це стосувалося й стройових коней. За підрахунками російського дослідника В.В. Пенського, таким чином було «розтаскано» до 50 тис. солдат з 400 тис., що перебували на військовому утриманні, а також до половини стройових коней. Але скоріше за все Салеман не був причетний до подібних афер, адже у його формулярі зазначено, що «в штрафах та під судом не був».

21 квітня 1784 року Карл Магнус Салеман нарешті одержав імператорський патент на чин генерал-майора та вступив у командування бригадою у 2-й дивізії. У наступному році був призначений командиром бригади на правому фланзі Кавказької прикордонної лінії де й проходив службу до своєї відставки у квітні 1787 року. Незадовго перед цим 26 листопада 1785 року він був нагороджений «орденом святого великомученика та Победоносца Георгія IV-го класу» за № 413. Цю високу нагороду він отримав за вислугу 25 років у обер – офіцерських чинах. Необхідно відмітити, що у тогочасній російській армії практика нагородження простих офіцерів орденами не була поширеною. Так майбутній генераліссимус О.В. Суворов був нагороджений своїм першим орденом святої Анни, значно нижчим за статусом від ордена святого Георгія, тільки у 1770 році, вже перебуваючи у чині генерал-майора.

Таким чином К.М. Салеман вислужив свій генерал-майорський чин за 31 рік, що доволі не погано для представника з небагатої та нетитулованої родини. Так генерал-майор Давид Давидович Штейгерс («з дворян цесарської нації»), теж поміщик Ніжинського повіту, що розпочав свою службу у 1759 році вислужив генерал-майорський чин та орден святого Георгія 4 ступеня (також за вислугу 25 років в офіцерських чинах) за 40 років. Можна стверджувати, що воєнна кар'єра Карла Івановича була типовою для лютеранина та вихідця з остзейських німців. Так у своєму солідному дослідженні російський

історик С.В. Волков на основі аналізу більше трьох сотень формулярних списків російських генералів XVIII століття приходять до висновку, що генерал-майорський чин вислужувався офіцерами, що сповідували лютеранство за 30,7 роки.

Вийшовши у відставку, Карл Іванович оселився у своєму маєтку в Ніжинському повіті та зажив життям звичайного поміщика. Його прибутки давали йому можливість жити безбідно, але не розкішно, та не продовжувати державну службу в якості цивільного чиновника. Як відставний генерал К.М. Салеман отримував пенсію «за бездоганну службу з нагородженням по смерть мою» (була введена у 1764 р. для воєнних та статських чинів у розмірі половинного окладу місячного жалування, що для генерал-майора становило 726-859 крб. на рік). Крім того, як поміщик, що володів кріпаками, він отримував з останніх оброчні гроші – приблизно по 6-12 крб. сріблом з кожної ревізької душі. Таким чином за рік він отримував більше 2000 карбованців асигнаціями, що на кінець XVIII – початок XIX століття вважалось непоганим прибутком. Свідченням цього є той факт, що всім чотирьом своїм синам він забезпечив гарну домашню освіту та відправив на навчання до кадетського корпусу.

Саме у цей час К.М. Салеман «... за наданням доказів визнаний дійсним дворянином... та весь його рід» [19, арк. 7]. Відповідний запис, датований груднем 1790 року, був зроблений у II частині «Родословної книги Чернігівського дворянства» (це зайвий раз доводить не дворянське походження К.М. Салемана, адже дворян-іноземців вносили до IV частини «Іноземні дворянські роди»). Але ймовірно, що документи на підтвердження дворянства були їм подані раніше. Адже у «Родословній книзі...» він записаний як «Салиман Карл Магнус генерал – майор в армії». Іншим підтвердженням того, що він подав документи на доведення свого дворянства ще перебуваючи на службі в армії, (до середини 1785 р.) є те, що Салеман не названий кавалером ордена святого Георгія. У цій самій «Родословній книзі...» поміщик сусіднього Чернігівського повіту, відомий історик і картограф Олександр Іванович Рігельман (1720- 23 жовтня 1789 р.), який також мав чин генерал-майора записаний, як «воєнного ордена четвертого класу святого великомученика та Победоносця Георгія кавалер « [18, арк. 40]. Він так само отримав свій орден за вислугу років, як і Салеман, але значно раніше – у 1770 році. Варто додати, що у «Родословной

книге...» перелічені всі нагороджені орденами кавалери. Їх на всю губернію окрім Салемана та Рігельмана виявилось аж... чотири особи. Це колезький радник Яків Леонтійович Бакуринський (зять померлого генерального судді Андрія Безбородька та чоловік сестри дійсного таємного радника, а у майбутньому канцлера Російської імперії та світлішого князя Олександра Андрійовича Безбородька) нагороджений орденом святого князя Володимири III-го ступеня, поміщик Березенського повіту, тайний радник та дійсний камергер Михайло Власович Будлянський «ордена святої Анни кавалер», та рідні брати, статські радники Селецьки – Лаврентій Якович (на час складання родословної вже померлий) та Іван Якович. Вони володіли на двох більше ніж 3500 душами у Березенському повіті та були нагороджені під час своєї служби орденами Святого рівноапостольного князя Володимира IV та III ступенів відповідно [18, арк. 43-44].

Після 1793 року Карл Іванович овдовів, але швидко одружився вдруге. Його нова дружина, Луїза Антонівна (прізвище не вдалося з'ясувати) була на 27 років молодша за нього. Точна дата його смерті та місце поховання нам не відомі. Скоріше за все сам К.М. Салеман помер до 1812 року, адже за даними «Відомості про селян поміщиків Ніжинського повіту» складеної 27 травня 1812 року його друга дружина згадується як власниця всього майна: «Салемана генерал-майора та кавалера дружина Луїза володіє 46 душами чоловічої статі» [20, арк. 16]. Але разом з тим вона не названа удовою, що не характерно для термінології офіційних документів того часу. По різному склалась доля його дітей.

Старший син Карла Магнуса – Людвіг Олександр (у російськомовних джерелах він значиться як Олександр або Лук'ян) народився 14 серпня 1772 року. Про роки його дитинства та юності на жаль нічого не відомо. Але у 1801 році він вже мав чин поручика та служив у Малоросійському кірасирському полку. За участь у російсько-турецькій війні 1787-1791 рр. був нагороджений орденом святої Анни IV ступеня та золотим хрестом за хоробрість, який він отримав за участь у взятті турецької фортеці Очаків. У чині майора вийшов у відставку та повернувся у Ніжинський повіт. Проживав у селі Синяках, де володів 2-ма кріпаками. Крім того Л.О. Салеман отримував «половинный пансион

пожалованный за службу» (половину майорського жалування – близько 500 крб.). Він так ніколи не одружився і спадкоємців не мав [21, арк. 249].

Про другого сина – Андреаса Іоганна (Андрія Карловича) нам вдалося зібрати відомостей зовсім мало. Відомо, що він народився 1 грудня 1776 року, а у 1803 році служив капітаном у Фанагорійському гренадерському полку. Потім був переведений у Волинський мушкетерський полк, де отримав чин майора. Після відставки повернувся до батьківського дому, одружився та мав у шлюбі трьох синів – Івана, Михайла (дослужився до чина дійсного статського радника), Василя та дочку Єлизавету. Архівні джерела дають змогу припустити, що Андрій Карлович помер до 1820 року, адже у «Списку дворян Ніжинського повіту за 1820 рік» вже як спадкоємець його майна значиться підпоручик Василь Андрійович Салеман, що володів 45 кріпаками [22, арк. 12 зв.].

Карл Вільгельм (Карл Карлович) народився 1 січня 1782 року. Про його дитячі роки нічого не відомо. Скоріше за все вони були проведені у батьківському маєтку на Ніжинщині. Можна констатувати той факт, що у другому поколінні представники родини Салеманів частково асимілювались, адже у своєму формулярному списку Карл Вільгельм вже чітко вказує «з дворян малоросійських», зовсім не згадуючи про своє прибалтійське коріння. Але при цьому він не перейшов у православ'я, а залишився, як його батьки та брати, лютеранином.

Початкову освіту він здобув дома, в червні 1788 року був зарахований у 1-й кадетський корпус кадетом. Там він здобув гарну освіту. «По російські читати й писати вмію, французьку та німецьку мову знаю, географію, історію, арифметику, геометрію, фортифікацію, алгебру, логіку, артилерію знаю, верховій їзді навчений» [28]. У листопаді 1797 року отримав чин унтер-офіцера, а в серпні 1799 року був випущений у Селенгінський мушкетерський полк прапорщиком. У листопаді того ж року отримує чин підпоручика, у січні 1801 року стає поручиком, а 25 жовтня 1804 року виходить у відставку з чином штабс-капітана «для подальшої статської служби». На відміну від свого батька та старшого брата Людвіга Олександра, Карл Карлович не прославився ратними подвигами, так як за весь час військової служби «у походах проти ворога не був». Справа в тому, що Селенгінський полк

у якому він служив квартирувався у Бурятії і тільки у лютому 1811 року був переведений на службу в європейську частину Російської імперії.

Вийшовши у відставку К.К. Салеман оселився у Ніжинському повіті, одружився на дочці майора Гаврила Степановича Лутаєва, Марії, яка народила йому сімох дітей. Двох синів – Олександра та Лук'яна (у 1839 р. закінчив фізико-математичний лицей князя Безбородька у Ніжині та дослужився до чина підполковника у 3-й артилерійській дивізії) та п'ятох дочок – Єлизавету, Наталію, Анну, Марію та Варвару (пізніше вийшла заміж за колезького радника Мартоса). За вибором повітового дворянства він неодноразово обирався підкоморієм Ніжинського повіту (посада у підкоморському суді де розглядалися межові земельні суперечки між шляхтою). У грудні 1806 року його обирали кандидатом на посаду тисячного начальника у земське військо (міліцію), що формувалося у Ніжинському повіті для боротьби з наполеонівською Францією. Але восени 1807 року ополчення було розпущено, так і не взявши участі у бойових діях. К. К. Салеман отримав за дружину у якості посагу 40 душ кріпаків у селі Талалаєвці, крім того після смерті батька отримав у спадок ще 11 кріпаків. Під кінець свого життя К.К. Салеман володів «...землі під помістям 20, орної 104, сінокісної 34 та лісової 20 десятин, а всього 188 десятин ... крім того має будинок дерев'яний о 8-ми кімнатах та шинок, що приносить 50 крб. чистого прибутку» [15, арк. 12 зв.]. Одразу після його смерті, у лютому 1846 року маєток був закладений за 2000 крб. у дворянську опіку. Тільки у березні 1867 року його діти, Лук'ян і Варвара, спромоглися виплатити всі борги і закладні відсотки та повернути собі батьківське володіння.

Наймолодший з синів – Григорій, народився 25 січня 1783 року. Він, як і його старший брат Карл Вільгельм, отримав гарну освіту в сухопутному кадетському корпусі, але був єдиним з братів, хто не обрав військову службу. У його формулярі за 1801 рік записано «у службі цивільній у Малоросійському поштамті в Курській губернії поштової конторі канцеляристом» [23, арк. 2-2 зв.]. У статській службі він вислужив чин колезького асесора після чого вийшов у відставку, одружився на Парасковії Йосипівні (дівооче прізвище не вдалося з'ясувати). У них народився син Павло та доньки Авдотія та Марія. Родина мала власний будинок у Ніжині, володіла 14 кріпаками та «землею під городи у розмірі 6 десятин при хуторі Бобрицькому,

сінокосом на 40 десятин на дачах ніжинських... та орної землі 18 десятин» [24, арк. 12] у селі Синяках. Але життя Г.К. Салемана було надто коротким. Вже у 1817 році його дружина у всіх документах значиться як «удова». Його син, Павло Григорович, у 28 років зміг вислужити тільки чин губернського секретаря (чин XII класу Табелю про ранги) у контрольній експедиції у Санкт-Петербурзі Після смерті Г.К. Салемана його удова заклала сімейний маєток за 550 крб. у дворянську опіку, але так і не змогла його викупити до кінця свого життя.

Підбиваючи підсумки, необхідно наголосити що представники дворянських родини фон ден Брінкенів та Салоеманів, які походили із збіднілих прибалтійських німців переселились у Російську імперію у роки «біроновщини» та зробили не погану військову кар'єру. Представники наступних поколінь, завдячуючи своїм особистим якостям не тільки зберегли, а й значно укріпили матеріальне положення фамілії завдяки успішній військовій службі та вдалим шлюбно-сімейним відносинам. Завдяки ним, родини Салеманів та фон ден Брінкенів породнилася з представниками старшинської верхівки Гетьманщини та дуже швидко зайняла одне з провідних місць серед малоросійського шляхетства. Наступні покоління родин швидко асимілювались на теренах України і міцно увійшли до її панівного дворянського стану, навіть практично не згадуючи про своє німецьке походження.

Література

1. Мілорадович Г.А. Родовід книга Чернігівського дворянства. Спб.: Петербурзька Губернська Друкарня, 1901. Т.1. Частина 1 та 2. 439 с.
2. Мілорадович Г.А. Родовід книга Чернігівського дворянства. Спб.: Петербурзька Губернська Друкарня, 1901. Т.1. Частина 3, 4, 6 та додаток. 450 с.
3. Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник. – К., 1996-1998. – Т. 1-5. – 896 с.
4. Зутис Я. Я. Політика царизму у Прибалтиці в першій половині XVIII ст. – К., 1937.
5. Катін-Ярцев М.Ю. Балтійсько-німецьке дворянство на російській службі (кін. XVIII – початок XIX ст.). – К., 2000. – 225 с.
6. Генеалогія української шляхти: Послужні списки погарської шляхти 1772–1781 рр., «Описаніє» ніжинської шляхти 1784 р. / Упорядкування та вступна стаття І. Ситого. – К.: Темпора, 2008. – 232 с.

7. Дудченко Г. Ніжинське дворянство наприкінці XVIII ст. (матеріали до генеалогії) / *Ніжинська старовина*: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. (Серія «Ніжинознавчі студії», № 7) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. Вип. 9 (12). – К., 2010. – С. 133-163.

8. Лейберов О.О. Дворянство Ніжинського повіту Чернігівської губернії у XIX столітті: демографічне та економічне становище // *Література та культура Полісся*. Серія: Історичні науки. – 2018. – Вип. 92. – С. 140-153.

9. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 323, оп. 1, спр. 121.

10. ВДАЧОН, ф. 323, оп. 1, спр. 68.

11. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. VIII, од. зб. 528, ч. 1.

12. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 19.

13. Короленко П.П. Некрасівські козаки. Історичний нарис, складений за архівними та друкованими матеріалами. Катериноград, 1899.

14. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 191.

15. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 52.

16. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 400.

17. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 100.

18. Родословная книга Черниговской губернии дворянским родам по алфавиту сочинённая. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі ІР НБУ), ф. VIII, од. зб. 533.

19. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 60.

20. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 203.

21. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 52.

22. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 313.

23. ВДАЧОН, ф. 1114, оп. 1, спр. 364.

24. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 102.

УДК 37.09(477.51)«19»(092)
DOI 10.31654/Nauka-2024-217-248

Бровко А. Г.

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
alyona_brovko@meta.ua
orcid.org/0000-0002-8490-7990

РОЛЬ ТА МІСЦЕ П. С. КОРОБКИ В СТАНОВЛЕННІ МЕРЕЖІ ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ В І ПОЛ. ХХ СТ.

Стаття присвячена просвітницькій та благодійній діяльності видатного мецената Чернігівської губернії Павла Степановича Коробки. У публікації коротко висвітлений життєвий шлях дворянина, проте основна увага у праці приділена саме освітньо-доброчинній діяльності Павла Степановича, осередком якої стало містечко Мрин. Саме тут за його сприянням було збудовано і облаштовано початкове двокласне училище, нижче Леонідівське ремісниче училище для хлопчиків, Людмилиньська жіноча школа сільського домогосподарства і присадибного господарства та Людмилиньська жіноча учительська семінарія. Як ремісниче училище так і Людмилиньська жіноча школа передбачали підготовку спеціалістів з сільського господарства, що в свою чергу, давало можливість забезпечити відповідними кадрами сільську місцевість та сприяло більш раціональному використанню земельних ресурсів і поліпшенню матеріального становища жителів сіл. У дослідженні висвітлено процес заснування освітніх закладів, внутрішній розпорядок шкіл та навчальний процес. Розкрито особливості вступної кампанії та навчального процесу. Окрім навчання, велика увага у освітніх закладах приділялась духовному та культурному розвитку вихованок. Зокрема, учениці закладу залучались до відвідування церковних служб. З метою розвитку у вихованок громадянськості та почуття естетики при жіночій школі та семінарії влаштовувались музично-літературні вечори з танцями, на яких учениці співали, танцювали,

організовували гру на музичних інструментах, а також залучались до художнього мистецтва. Також організовувались екскурсій до виданих історичних та культурних місць. Окрему увагу у дослідженні приділено виховному процесу у жіночих навчальних закладах, дисциплінарним проступкам учениць. З метою попередження порушень правил освітньої установи, учениці протягом всього свого перебування у стінах закладу та інтернаті знаходились під постійним наглядом чергових наставниць та вчителів, які супроводжували їх повсюди.

Ключові слова: навчальні заклади, освіта та культура, освітньо-доброчинна діяльність, П. Коробка.

Вступ. Кінець XIX — початок XX століття називають «золотою добою» українського меценатства. Відміна кріпацтва, що призвела до соціально-економічних перетворень, розвитку ринкових відносин та підприємництва спонукали активізації суспільно-культурної діяльності. Саме за таких умов розширилась і сфера діяльності меценатів. Значного розвитку в даний період набуло соціальне благодійництво, що виражалось у піклуванні соціально незахищених верств населення (жебраків, безпритульних, покинутих дітей, хворих тощо), так і у будівництві низки закладів, яким нерідко присвоювали імена засновників або ж їх найближчих родичів.

Серед низки українських меценатів варто звернути увагу на благодійника П.С. Коробку, який зробив вагомий внесок у розвиток освіти Чернігівщини в I пол. XX ст.

Мета: висвітлити внесок П.С. Коробки у розвиток мережі освітніх закладів на Чернігівщині в I пол. XX ст.

Об'єкт дослідження: просвітницька діяльність П.С. Коробки.

Предмет дослідження: навчальні заклади, які були засновані за сприяння П.С. Коробки.

Перші дослідження про видатного освітянина та благодійника П. Коробки знаходимо ще за його життя. Так, ще 1904 р. у Санкт-Петербурзі побачила світ книга «Громадська діяльність»[1], в якій висвітлюється як біографія П. Коробки так і його громадська та доброчинна діяльність. Розкривається роль та внесок Павла Степановича у

заснування Людмилинової жіночої школи сільського домоведення і садибного господарства у містечку Мрин.

Згадки про П. Коробку знаходимо й у «Щоденнику» О. Кістяківського [2;3]. Утім, з приходом радянської влади прізвище П. Коробки надовго зникне зі сторінок наукових видань. Лише з проголошенням незалежності України ім'я видатного просвітника повернеться із забуття. Низка публікацій присвячених П. Коробки з'явиться на сторінках різних періодичних видань.

Джерельною базою дослідження стали архівні документи, що містяться у Ф. 1353 «Мринська Людмилинової жіноча вчительська семінарія, м-ко Мрин Ніжинського повіту Чернігівської губернії» та Ф. 342 «Ніжинська уїздна земська управа. Ніжин, Чернігівської губернії за 1851 – 1919 рр.» відділу державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині.

Виклад основного матеріалу. Павло Степанович Коробка народився у 1846 році у Борзнянському повіті, в родовій садибі свого батька Степана Антоновича Коробки. Дитячі роки Павло провів у садибі свого батька, юність та все його подальше життя були пов'язані з Мрином (Чернігівська область, Ніжинський район), де знаходився маєток його матері Людмили Платонівни Іванової-Коробки. Будучи розумною та освіченою жінкою, Людмила Платонівна прагнула виховати сина добропорядною та корисною для суспільства людиною. Власними зусиллями вона підготувала сина до вступу в Ніжинську гімназію, тим самим прививаючи з малку любов до освіти.

Павло Коробка спочатку навчався в гімназії, а потім в ліцеї князя Безбородька на юридичному факультеті, по закінченню якого отримав атестат з правом на чин 12 класу [4, арк. 17]. Продовжив навчання Павло у Київському університеті св. Володимира на юридичному факультеті, куди вступив у 1863 році. А вже у 1868 році він став студентом Київської вчительської гімназії, де отримав педагогічну освіту. Директором гімназії на той час був відомий педагог та громадській діяч І. Посяда, з яким П. Коробка у подальшому співпрацював і підтримував дружні відносини.

Нажаль, про роки навчання П. Коробки у ніжинських освітніх закладах майже нічого не відомо. Єдиним джерелом інформації, поки що, залишаються власні спогади вихованця.

Згадуючи студентські роки навчання у Ніжинський гімназії, а згодом і ліцеї, П.С. Коробка зазначав, що велика увага приділялась викладанню мовних дисциплін, особливо французькій та німецькій мовам. Це було пов'язано з тим, що юридична література переважно була іноземного походження, тому знання цих мов відкривали доступ до ознайомлення з різноманітною науковою літературою та, відповідно, сприяло поглибленню знань з правових дисциплін. Незабутнє враження на Павла Коробку, під час навчання в ліцеї, справив викладач Пантелеймон Констянтинович Скорделі, який згідно наказу Міністерства народної освіти від 29 травня 1871 року був зарахований на посаду професора даної навчальної установи. П. Скорделі викладав кримінальне, цивільне право, історію права та кримінального судочинства [5, с. 104]. Лекції з кримінального права П. Скорделі читав за спеціально розробленою ним програмою. Під час лекційних занять Пантелеймон Костянтинович ознайомлював студентський загаль з проблемами історичного розвитку публічного звинувачення у різних державах Європи, причинами неосудності, а також з механізмом вчинення злочину. Окрім аудиторних занять, Пантелеймон Костянтинович активно залучав слухачів до підготовки ними самостійних досліджень із заданої теми.

У цілому, Павло Степанович високо оцінював професійні навички викладачів Ніжинського ліцею, зазначаючи, що викладачі даного закладу дали студентам значний масив інформації з юридичних дисциплін, який за обсягом відповідав рівню університетської освіти [6, с. 303].

Закінчивши навчання, деякий час П.С. Коробка працював в Ніжинській учительській раді, займався юридичною практикою, а з 1878 р. переїхав до Санкт-Петербургу де, займаючись професійною діяльністю, зробив блискучу кар'єру та за вислугу і відмінну службу отримав ранг дійсного статського радника, який, в свою чергу, дав право затвердити рід Коробки як нащадків дворян. Проживаючи у Петербурзі він продовжував займатися благодійністю, зокрема, був членом спілки опікунства бідними і хворими дітьми. Проте, основна освітньо-благодійна діяльність П.Коробки була направлена на розвиток рідного краю – містечка Мрин. За сприянням Павла Степановича рідне містечко збагатилося навчальними закладами, а саме: було побудовано початкове двокласне училище, нижче Леонідівське ремісниче училище для юнаків, Людмилиньська жіноча школа, Людмилиньська учительська семінарія.

Інфраструктуру містечка доповнили побудовані Покровська церква, лікарні, богодільні, читальні, пожежні команди, народна чайна, цегельний завод, ткацька та кошикоплетільна майстерні.

Леонідівське нижче ремісниче чоловіче училище. Леонідівське нижче ремісниче чоловіче училище офіційно було відкрите 1 жовтня 1901 р. Назване училище на честь дядька П.С. Коробки, генерал-лейтенанта російської армії, учасника Кавказьких походів – Леоніда Платоновича Рудановського. Як видно з архівних документів, для відкриття даного училища доклала чимало зусиль й мати Павла Степановича — Людмила Платонівна, яка й клопотала про найменування даного закладу в пам'ять її брата Леоніда. На відкриття училища, Людмила Платонівна зобов'язувалась перед Міністерством народної освіти внести за себе та свого сина Павла: 1) 2.500 крб. п'яти відсотковими кредитними квитками державного банку на допомогу по утриманню міністерством даного училища. З відсотків даного грошового капіталу витрати мали здійснюватись на опалення приміщення, наймання сторожа, ремонт приміщень тощо; 2) 200 крб. на придбання земельного наділу біля училища для будівництва учительської квартири; 3) будівництво, за власний рахунок, дерев'яного будинку під залізним дахом для приміщень учителів; 4) за власні кошти покривати потреби училища [7, арк. 7].

Варто відзначити, що Леонідівське нижче ремісниче чоловіче училище було першим у губернії навчальним закладом такого типу. Тут працювало 3 відділення — ковальське, слюсарне та столярне. Даний заклад передбачав навчання хлопці віком від 14-ти до 16-ти років, проте, інколи, зараховувалися й старші учні. За період навчання вихованці закладу набували фаху прикажчика, майстра з виробництва селянського реманенту та ремонту сільгосптехніки. Учні здобували знання з виготовлення знарядь праці та різних речей необхідних для сільського вжитку: плуги, борони, віялки, сокири, молотки, завіси, діжки та ін. Про потребу у таких спеціалістах свідчить той факт, що переважна більшість випускників Леонідівського ремісничого училища покидали рідне містечко та працювали на заводах Києва, Харкова, Санкт-Петербурга та інших міст.

Людмилинська жіноча школа сільського домоводства та присадибного господарства. Не менш важливою подією для містечка Мрин та, власне, самої Чернігівської губернії, стало відкриття

2 листопада 1903 року Людмилинової жіночої школи сільського домоводства та присадибного господарства, названої на честь матері П. С. Коробки – Людмили Платонівни, якій, власне, і належала ідея заснування даного закладу.

До відкриття школи такого типу П.С. Коробку спонукало прагнення покращити життєвий рівень народних мас. Саме, відсутність необхідних знань у сфері сільського господарства, як стверджував П. Коробка, була основною причиною занепаду господарств та залишення сільської місцевості багатьма землевласниками. Тому, Людмилиноська школа мала стати тим навчальним закладом, який надасть необхідні знання для ведення домашнього господарства та розвитку домашнього виробництва. Оскільки, присадибним господарством та домашніми справами, головним чином, займалися жінки, то школа була створена саме для представниць жіночої статі. Як зазначав П. Коробка, жінка є «сила духовного життя суспільства» [8, с. 43]. Отримання знань з сільського господарства та застосування їх на практиці, на думку благодійника П. Коробки, сприятиме покращенню добробуту всіх прошарків суспільства, підвищенню їх рівня господарської культури, тому школа присадибного господарства буде корисна всім, оскільки і заможний і бідний має свою земельну ділянку. Будь хто може бачити, що з невеликого наділу землі можна отримати достатній врожай [9, с.41].

Людмилиноська школа, на думку П. Коробки, обов'язково повинна бути державною. Оскільки будь-яке приватна власність буде відображати виключно інтереси власника, а не її учениць. Власник буде перейматися особистими матеріальними вигодами, а не отриманими знаннями учениць школи. До того ж, Державне Правління має гарних спеціалістів з різних галузей та техніків, які можуть бути направлені до школи. У той час як приватна школа буде позбавлена такої можливості. Варто зазначити, що це перша управлінська школа в Російській імперії такого типу.

Для того щоб відкрити школу П.Коробка пройшов доволі тернистий шлях. Утім, завдяки підтримці знайомих, йому вдалось добитись дозволу на відкриття навчального закладу.

Так, за сприянням професора та голови Вченого Комітету Міністерства Землеволодіння І.А. Стебута, П. Коробка звернувся в 1900 р. з проханням про відкриття Людмилинової школи до Міністерства

Землеволодіння, на засідання якого було розглянуто справу та направлено до Мрина службовця даного відомства А. Чернова для огляду місцевості на якій мала бути збудована школа. У результаті чого було надано позитивні відгуки для будівництва. Свої відгуки, щодо відкриття школи, надали й місцеві земства Ніжинської та Чернігівської губернії. Вони не лише позитивно відреагували на будівництво закладу, але й призначили одноразову допомогу на будівництво з щорічними поточними витратами.

У ході подальшого розгляду справи, щодо будівництва Людмилинської школи, Міністерство Землеволодіння визнало одноразові допомоги незначними, тому запропонувало, як власне самому П.С. Коробці так і місцевим земствам, збільшити розміри грошового внеску, а також, зі сторони засновника школи, збільшити земельний наділ відведений під будівництво. Що й було зроблено. Повторне відвідування та перевірка території службовцем І.І Мещерським дала позитивні результати. Утім серед членів Міністерства Землеволодіння виникли розбіжності щодо устрою школи. Не поділяючи їх погляди П.Коробка звернувся за допомогою до Голови відділення Промислових Училищ Міністерства Народного Просвітництва професора Миколи Івановича Тавильдарова. Завдяки йому пропозиція П.С. Коробки, щодо будівництва, була передана на розгляд Міністерства Народного Просвітництва. Після розгляду справи, Учений Комітет визнав за необхідність заснування даної школи.

Над розробленням плану будівництва Людмилинської школи працювало багато різних спеціалістів. Зокрема, інспектора Промислового училища В. Корватовський, Б. Овсяников, Л. Москальов, Н. Рудольф; архітектор Відділу Промислових училищ – Р. Манфельдт; Голова Общества заохочення Жіночої Професіональної Освіти – С. А. Давидова; керуючий Навчальним Відділенням Міністерства Фінансів І. Апонов та ін. [10, арк. 183].

Людмилинська школа була віднесена до розряду нижчих технічних училищ і була підпорядкована безпосередньо Попечителю Київського навчального округу. Дана школа була покликана надати необхідні знання для введення господарства як в будинку так і поза ним. Так, для ведення господарства за межами будинку передбачало отримання знань з садівництва, огородництва, квіткарства, птаховедення, свиноведення бджільництва, молочного господарства та рахів-

ництва. Для ведення господарства в будинку передбачалось освоїти такі навиви, як: приготування звичайного обіду, випікання хліба, миття посуду, сушіння та в'ялення фруктів, приготування різних консервацій, варення, наливок, квасу, крохмалю, мила, прасування білизни, елементарний пошив та штопання [11, арк. 175].

Людмилиньська школа була розміщена в парковій зоні на 20 десятинах присадибної ділянки, яка розподілялась наступним чином: 4 дес. відведені під сад, 4 дес. під город, 4 дес. під будівництво, решта – під засів та для коренеплодів. Поблизу маєтку знаходилась річка

«Ковбоня», що було зручно для утримання водяної птиці. Окрім присадибної ділянки школа мала ще 10 десятин сінокоосу та 30 десятин рілля, які забезпечували школу сировиною і продуктами харчування.

На присадибній ділянці розміщувалось декілька будівель. Головний будинок — це двоповерховий цегляний навчальний корпус. У ньому розміщувались три класи, їдальня, кімната директора та інтернат для учениць, а також лазарет та зал для рекреацій.

Окрім того, на присадибній ділянці розміщувались такі споруди як: цегляний флігель — навчальна кухня, пральня, квартира для сторожа, квартира економки та квартири для інших працівників школи; будинок для квартир вчителів; двір для худоби; молочарня; пташник; свинарник; вівчарник; бджільник; будинок для садівника та оранжерея, теплиця, парник; льодник; погріб; комора; конюшня; сарай для інвентарю; баня; сторожка; тік; приміщення для прислуги чоловічої статі; будинок для варіння та сушіння фруктів [12, арк. 184–185]. На влаштування всіх цих будівель із державної скарбниці було виділено 34000 крб., 4000 крб. — надало губернське земство, 3250 крб. — повітове земство, а також 11957 крб. надійшло від С.П. Коробки. Вся сума становила 53957 крб. [13, с. 348].

Людмилиньська жіноча школа, як нижче технічне училище, перебувала у відомстві Міністерства Народного Просвітництва та у безпосередньому завідуванні Попечителя Київського навчального округу, як нижче технічне училище. У своїй діяльності школа керувалась «Положенням Людмилиньської школи» та уставом, який слугував своєрідним доповненням до положення. Згідно правил встановлених до нижчих технічних училищ, школа мала свого піклувальника. Піклувальник обирався з місцевих землевласників та, за рекомендацією Ніжинських земських зборів і Чернігівськими губернськими Земськими

зборами, затверджувався Міністром Народного Просвітництва. Згідно положень, встановлених для нижчих технічних училищ, термін повноважень піклувальника становив три роки, утім, Павло Степанович Коробка, як засновник та меценат Людмилинової жіночої школи, був довічно призначений почесним піклувальником даного навчального закладу.

Піклувальник школи перебував на державній службі та користувався всіма правами передбаченими посадою. Окрім прав, піклувальник мав і ряд обов'язків по відношенню до навчального закладу. Кожного року він повинен був вносити до скарбниці школи не менше 100 крб., дбати про благоустрій школи, слідкувати за навчально-виховним процесом та порядком школи. Утім, уразі виявлення правопорушень піклувальник не мав права особисто приймати міри для вирішення проблеми, а зобов'язаний був повідомити про це керівницю школи, а у крайньому випадку — попечителя навчального округу.

Піклувальник очолював піклувальну раду, брав участь у засіданнях педагогічної ради з правом вирішального голосу, а у разі відсутності, з певних причин, керівниці школи, головував у педагогічній раді.

Безпосереднє завідування навчальним закладом здійснювалось керівницею (директрисою) школи. Якщо на посаду піклувальника школи могли претендувати представники як чоловічої так і жіночої статті, то на посаду керівниці – виключно жінки, що пояснюється самим призначенням школи.

На посаду керівниці школи могла претендувати особа, яка мала звання домашньої наставниці чи вчительки та володіла однією з професій, які викладались в школі. Керівниця школи перебувала на державній службі та користувалась відповідними правами. До її обов'язків входило несення відповідальності за благоустрій школи, під її керівництвом знаходився весь персонал школи. Окрім контролю за виконанням персоналом школи покладених на них обов'язків та завдань, вона відала фінансовими справами школи, вела листування з відповідними установами чи особами, звітувала за діяльність школи перед піклувальником навчального округу та піклувальною і педагогічною радами.

З моменту відкриття школи (1903 р.) виконуючою обов'язки керівниці школи здійснювала М.М. Лукіна, а 15 серпня 1904 року посаду

начальниці школи посіла Є.М. Гриньова, якій на момент призначення на посаду виповнилось 24 роки. Вона мала гімнастичну та спеціальну освіту, закінчила 8 класів Новочеркаської Маріїнської Донської жіночої гімназії та школу по садівництву м. Кастнерь в. Марієнфельд, біля Берліна. Під час працювання у школі викладала ботаніку, садівництво та городництво. Була забезпечена житлом та отримувала жалування у розмірі 1020 крб. на рік: за посаду начальниці отримувала 540 крб., на харчування — 260 крб., за уроки — 220 крб. [14, арк.195].

У школі передбачалась посада законовчителя, який призначався керівницею закладу за згодою почесного піклувальника та, за висновками єпархіального керівництва, затверджувався попечителем навчального округу. З моменту відкриття школи на цій посаді перебував викладач Закону Божого Ксенофонт Богдановський, який залишив місце роботи у результаті переходу на службу в інше відомство, а з 15 листопада 1905 року — уроки вів священник Григорій Григорович Гонорській. На момент вступу на посаду Г. Гонорському виповнилось 39 років. Він закінчив курс Орловської духовної семінарії та перебував на церковній службі з 1890 року. За проведення уроків у школі отримував 150 крб. на рік [15, арк.10].

Учителі школи призначалися попечителем навчального округу за поданням начальниці школи та за згодою почесного піклувальника. На посаду учителя могли претендувати особи, які здобули середню освіту. Учителя перебували на державній службі та забезпечувались житлом. Учителька школи Є. В. Дубровська — викладала загальноосвітні дисципліни та рукоділля. Розпочала роботу учителя у школі з 20 вересня 1905 року у віці 21 рік. Закінчила курс Київського жіночого інституту імені Імператора Миколи I та рукодільно-учительську школу при будинку Анатолія Демидова в Петербурзі. Її утримання становило 420 крб. на рік. Утім пропрацювавши у школі менше року, Є. Демидова була звільнена 1 травня 1906 року, а на її місце прийнята Тамара Вікторівна Липинська, яка закінчила 8 класів Київської міністерської жіночої гімназії. Окрім викладання загальноосвітніх предметів, Тамара Вікторівна виконувала функції секретаря педагогічної ради та завідувала шкільною бібліотекою [16, арк.149].

Курс з молочної справи та тваринництва викладала учителька Антоніна Іванівна Лінгольд, якій станом на 1906 рік виповнилось 44 роки. Вона мала звання домашньої вчительки. У школі почала

працювати з 27 лютого 1904 року та за свою працю отримувала 600 крб. на рік.

Уроки співів у школі проводив Василій Адріанов Бугай, який був прийнятий на службу у 1903 році у віці 28 років. Окрім співів викладав також загальноосвітні предмети. Закінчив курс Коростишевської учительської семінарії. За роботу у школі отримував жалування у розмірі 90 крб. на рік. Утім, з першого квітня 1905 року з призначенням учителькою загальноосвітніх наук Єлизавети Василівни Дубровської, він залишив службу у даному навчальному закладі.

Учителька Олена Шретерь – викладала загальноосвітні предмети та керувала практичними заняттями з кулінарної справи. Утім без пояснень 15 вересня 1905 року звільнилась із навчального закладу.

Школа передбачала також посаду економки, майстрині по кулінарній справі та садівника. На посаді економки школи спочатку перебувала І.А. Казакевич, яка з 15 вересня 1905 року залишила службу, а на її місце була прийнята С. Т. Щербакова. З 1 січня 1906 р. посаду економки посіла А. К. Дебогорій-Мокрієвич. Утім, з 1 листопада 1906 року Анна Карпівна залишила службу у зв'язку з тимчасовою ліквідацією даної посади. Скорочення посади економки було здійснено за пропозицією інспектора промислових училищ В.В. Корватовського, який запропонував поєднати обов'язки економки та викладачки кулінарії та передати одній особі. На місце економки було взято випускницю школи Анну Тимофіївну Третякову з оплатою 10 крб. на місяць.

Жалування економки становило 300 крб. на рік. До обов'язків економки входило: завідування господарством школи, переважно по завідуванні кухнею та продовольством працівників школи та інтернату; введення рахівництва школи за наказом начальниці. Утім, детально обов'язки економки визначалось педагогічною радою.

Викладачка кулінарії А. І. Кнеслі перебувала на службі у школі з 1 лютого 1906 року та мала повні 26 років. Закінчила Рижську професійну школу та школу Поварського мистецтва В.І. Гунст в Петербурзі. За свою працю отримувала 180 крб. на рік та житло. Окрім цього, щомісяця А. Кнеслі отримувала доплату у розмірі 15 крб. із власних засобів почесного попечителя. З 15 листопада 1906 року у зв'язку з переходом А. Кнеслі на службу в інший учбовий заклад, обов'язки майстрині виконувала Марія Петрівна Хорошилова, а з 1 грудня 1906

року на посаду викладача кулінарії прийнята Прасковья Дмитрівна Сергєєва [17, арк.2].

Садівником школи працював М.М. Генрихсон, який закінчив курс Жиздринського училища садівництва та перебував на службі з 1 червня 1903 р. За свою службу отримував жалування 360 крб. на рік та був забезпечений квартирою.

Учителі, майстрині та економка також, згідно встановленого графіку, виконували обов'язки чергових по школі. Чергові, з самого ранку, мали спостерігати за дотриманням порядку у школі та використовувати всі засоби, що сприяли б моральному та розумовому розвитку учениць, затверджені наказами педагогічної ради.

Шкільний штат передбачав також посаду лікаря. З 1903 року обов'язки шкільного лікаря виконував О.В. Поляков, який закінчив курс університету Св. Володимира. За свою службу лікар отримував жалування в розмірі 100 крб. на рік.

У 1906 році до школи тимчасово було запрошено дві учительки:

1) фельдшера ніжинського уїзного земства — Марію Трофімівну Васькову, яка читала курс гігієни та надання першої медичної допомоги. За свою роботу отримувала погодинну оплату – по 3 крб. за 2-х годинний урок із засобів почесного піклувальника школи; 2) викладачку пральної справи — Ксенію Федорівну Хелень. За 4 місяця роботи у школі вона отримала жалування у розмірі 60 крб. [18, арк. 2].

Допоміжний склад школи передбачав також робітників: конюха, тваринника, пастуха, помічник скотаря, садові робітники, пічник, сторож та 6 осіб жіночої прислуги, з яких 1 для школи та 5 для інтернату.

Варто відзначити, школа мала гостру потребу в робітниках. Через брак робочих рук низка робіт не виконувалась своєчасно, що негативно, у свою чергу, впливало безпосередньо на сам процес навчання. Ситуація з невивченням робочих рук у школі склалась через низку причин: 1) низьку заробітну плату робітників, яка становила 8-9 крб. в місяць. У той час як оплата праці інших робітників, що працювали у даній місцевості, становила 10-12 крб.; 2) при прийомі на роботу робітникам чітко не роз'яснювали їх обов'язки, кому безпосередньо вони мали б підпорядковуватися, у результаті чого виникали непорозуміння між працівниками школи «...один зі службовців школи наказував йому (робітнику — автор.) робити одне, інший інше тощо. Від того він часто нічого не робить, що особливо вигідно було для

безвідповідального працівника» 3) проблема забезпеченості житлом робітників, що змушувало останніх шукати інше місце праці [19, арк. 73]. Постійний плин кадрів негативно впливав на господарські справи школи. Тому, колегіальним органом закладу було запропоновано заходи щодо покращення становища шкільних працівників, зокрема: забезпечення харчуванням робітників та підвищення їм заробітної плати до 10 крб.; не наймати робітників з великою кількістю дітей, оскільки вони спричиняють безлад на подвір'ї школи [20, арк. 148]. Забезпечити харчуванням передбачалось і прислугу школи, щоб вона постійно знаходилась при школі, відраховуючи на це з її жалування по 4 крб. в місяць з однієї особи.

Всі службовці школи мали право на щорічну місячну відпустку. Під час відпусток вчителів у школі повинно було залишатись не менше одного вчителя, окрім економки та майстрині. У разі відпустки однієї особи її повноваження, на даний період, виконувались іншим працівником школи. Начальниця та учителі йшли у відпустку з дозволу попечителя навчального округу, якому подавалось клопотання про надання відпусток. Якщо відпустка була короткотривалою, терміном до 7 днів, то у цьому випадку для її отримання учителям достатньо було дозволу керівниці школи, а для, власне, самої керівниці — почесного піклувальника. Якщо працівник не вийшов на робоче місце після закінчення терміну відпустки, то він позбавлявся заробітної плати за період відсутності на службі, навіть якщо це відбулось за станом здоров'я, тобто по хворобі працівника [21, арк. 96].

Людмилиньська школа мала два колегіальні органи управління — педагогічну та піклувальну ради.

До складу педагогічної ради входили: керівниця школи, почесний піклувальник, законоучитель та всі штатні службовці. Садівник та майстрині запрошувалися до засідань педагогічної ради з вирішальним правом голосу, у разі розгляду справ, що безпосередньо стосувалися їх діяльності.

Засідання педагогічної ради відбувалось раз на місяць. Дата проведення ради визначалась керівницею школи чи почесним піклувальником школи, який, у разі відсутності керівниці школи, очолював педагогічну раду. Окрім планових, в екстрених випадках, проводились позачергові засідання. Всі питання, що виносились на порядок денний

засідань педагогічної ради, записувались секретарем та оформлялись у вигляді протоколів.

На педагогічній раді обговорювались питання навчально-виховного та господарського напрямку. Окрім того, щорічно члени педагогічної ради мали вирішувати та розподіляти між собою та іншими службовцями школи обов'язки щодо завідування бібліотекою, тваринним та пташиним дворами та всіма господарськими та навчальними закладами школи [22, арк. 95].

До повноважень педагогічної ради відносно господарської частини школи відносились питання, що стосувались лише штатних коштів, які мали витратитись за призначенням, згідно постанови педагогічної ради, про що повідомлялось попечителю навчального округу. Всі господарські витрати, які не входили до кошторису, розглядались піклувальною радою.

Піклувальна рада школи перебувала під керівництвом почесного піклувальника та складалась з почесної попечительниці школи, керівниці школи, законоучителя, двох членів правління та двох членів від ніжинського уїзного земства, почесних членів та членів змагальників. У разі відсутності почесного піклувальника піклувальну раду очолювала почесна попечительниця.

Почесна попечительниця та члени піклувальної ради призначались згідно правил встановлених для нижчих технічних училищ. Дані правила також визначали права та сферу обов'язків ради.

До обов'язків піклувальної ради відносились: розроблення загального плану практичних занять та слідкування за виконанням даного плану; проведення щорічної ревізії майна школи та спостереження за збереженням та справністю майна; попередній розгляд кошторисів, звітів та витрат та прибутків школи, надання за їх результатами власних висновків попечителю навчального округу; складання попередньо кошторису витрат на предмети, які необхідні для школи та кошторисом не передбачені; встановлення садівнику відсотку нагородження за продаж ним продуктів; надання ученицям можливості відвідувати гарні господарства та сади для розширення знань по присадибному господарству та сприяти різними засобами до успішного набуття ученицями спеціальних знань по домоведенню та присадибному господарству; працевлаштування випускниць школи.

Члени піклувальної ради мали право відвідувати школу у будь-який час, а також бути присутні на іспитах учениць [23, арк. 98–99].

Людмилиньська жіноча школа мала свої правила вступу. До школи мали право вступати лише представниці жіночої статі з освітою не нижче двокласного училища, незалежно від соціального статусу, віросповідання та за віком не молодше 16 років. Утім, з дозволу попечителя Київського навчального округу до навчання, за умови міцної статури, допускались дівчата 14 років. Для вступу до школи абітурієнтки мали подати такі документи як: свідоцтво про закінчення початкової школи; свідоцтво про народження; довідку з поліції за місцем проживання про поведінку учениці, а також медичну довідку [24, арк. 178].

При рівних умовах вступників перевага надавалась місцевим жителям та особам, батьки яких мали велике власне господарство. Оскільки для таких сімей технічні знання про садибне господарство було вкрай необхідним. Учениці, які мали фізичні вади чи незадовільний стан здоров'я, що перешкоджали виконанню сільськогосподарських робіт, до школи не зараховувались. Випуск учениць, які закінчували школу, відбувався щорічно 1 жовтня, після попереднього складання іспитів у вересні місяці поточного року. Згідно шкільних правил, ученицям з бідних сімей, найбільш здібним та працьовитим призначались державні або ж приватні стипендії.

Учениці Людмилиньської школи за період навчання мали засвоїти необхідну інформацію та навички потрібні для введення господарства як в будинку так і поза ним.

Навчальний план школи передбачав вивчення таких дисциплін: Закон Божий, російську мову, арифметику, практичну геометрію, фізику, хімію та суспільні дисципліни. Навчання в школі здійснювалось за підручниками, які закуповувались школою. У разі відсутності необхідної літератури, учениці записували коротко лекційний матеріал, який обов'язково мав перевірятися відповідним викладачем. Окрема увага приділялася практичним заняттям на земельних ділянках та в саду.

Теоретичні заняття у Людмилиньській школі розпочиналися 1 жовтня і тривали до 1 квітня. Решта часу відводилась для практичних занять. Канікули щорічно відбувалися в такі періоди: 1) з 15 грудня по 15 січня; 2) пасхальні — два тижні (7-ма неділя посту та тиждень свят)

[25, арк. 181]. Окрім зимових канікул передбачені були також 20-ти денні літні канікули що тривали в липні місяці [26, с. 310].

Окрім канікул, згідно навчального плану, учениці могли отримати відпустку під час навчання. Відпустка до 7 днів на рік надавалась за згодою директора школи, у разі особистого прохання чи письмової заяви батьків. На більш тривалий період відпустка дозволялась лише за згоди педагогічної ради школи.

Практичні заняття в школі проводились з поділом на три групи, з розрахунком того, що кожна учениця протягом всього навчального періоду в школі мала освоїти не менше 3-х професій. Учениці мали право самостійно обирати професії, утім такі професії як садівництво та кулінарія були обов'язковими для вивчення [27, арк. 182].

Практичні заняття вимагали фізичної підготовки, тому не всі учениці справлялися належним чином із поставленими перед ними завданнями, про що свідчить лист батька однієї з учениць до директриси школи, в якому зазначалось, що: «...у Вас практичні заняття для дівчат слабких дуже виснажливі, що при її (дочки – автр.) слабкій комплекції, дані роботи не можуть відповідати здоров'ю, – то залучайте її за Вашим розсудом до робіт відповідно до її здоров'я. Прошу Вас це тому, що вона завжди скаржиться на біль у боці, де їй робили невелику операцію» [28, арк. 23].

У школі діяла п'ятибальна система оцінювання знань, згідно якої 1 бал передбачав – слабо, 2 – незадовільно, 3 задовільно, 4 – добре та 5 – відмінно. В кінці чверті виставлялась підсумкова оцінка. Відвідування занять та успішність учениць слугували підставою для їх переведення до наступного класу. Учениці які мали незадовільні знання з теоретичних та практичних занять підлягали відрахуванню з навчального закладу. У разі отримання незадовільної оцінки лише з теоретичної частини, учениця залишалась в класі на другий рік, а практичними заняттями займалась згідно плану. Якщо ж незадовільний рівень знань учениця продемонструвала по теорії і в наступному році, то вона звільнялась від вивчення теорії та переводилась до розряду практиканток. По закінченні курсу така учениця отримувала свідоцтво, яке засвідчувало її практичні знання з приміткою, що теорію вона не вивчала [29, арк. 183].

Особливе місце в школі належало практиканткам – стороннім особам, які прагнули вивчити одну із галузей присадибного господар-

ства. Кількість практиканток визначалась педагогічною радою, а відповідальність за них входила до обов'язків директриси школи. Практиканток приймали до школи в будь-який час, вони повинні бути освіченими, не молодше 16 років та мати гарне здоров'я. За згодою педагогічної ради практикантки мали можливість, за умов наявності вільних місць, відвідувати заняття в класі. Перебування практиканток в школі, на відміну від штатних учениць, не обмежувалось певним терміном. Залишаючи школу практикантки отримували свідоцтво в якому зазначався термін навчання, професія та успішність [30, арк. 193-194].

Штатні учениці, що закінчували школу, протягом вересня місяця складали випускні іспити з теорії та практики. Іспити відбувались в присутності педагогічної ради та почесних осіб, яких запрошувала школа. По теоретичним предметам іспит передбачав відповіді учениць на питання екзаменаційного білету, а також на додаткові питання екзаменаторів. Іспит з практичних занять передбачав розповідь учениць про роботи, які вони виконували протягом навчання в школі, а з кулінарної справи – приготування обіду, по замовленню екзаменаторів або ж за власним вибором учениці [31, арк. 184]. Випускниці, які закінчили повний курс школи, отримували свідоцтво в якому зазначались успіхи з кожної навчальної дисципліни.

Навчання в школі передбачало не лише засвоєння теоретичних та практичних знань, але й дотримання дисциплінарних правил, які діяли у навчальному закладі. Правила школи складались із 18 положень та містили основні вимоги до поведінки вихованок освітнього закладу.

Аналіз правил дає змогу стверджувати про вагому роль релігії у вихованні учениць. Саме перший пункт правил передбачав для вихованок православного віросповідання обов'язкове відвідування богослужінь щонеділі, у святкові та табельні дні; учасниці церковного хору справно мали відвідувати співи у школі у спеціально відведений для цього час. Від богослужіння звільнялись лише ті учениці, які були черговими по школі. Проте, на вечірній молитовні повинні були присутні всі учениці без винятку (пункт 17).

Правила школи містили низку положень про належну поведінку та манери вихованок. Згідно яких, учениці мали бути ввічливими, привітними та дбати про репутацію закладу. Відповідно до 3-14 пунктів

правил школи учениці мали дотримуватись порядку та вести себе пристойно [32, арк.11]. Ученицям заборонялось голосно говорити та співати в приміщеннях закладу, пропускати уроки та практичні заняття. Зокрема, у 5 пункті зазначалось про своєчасну явку учениць на заняття та їх перебуванні на свої місцях у класі до появи вчителя. Уразі запізнення учениці мали право бути присутніми на заняттях лише з дозволу вчителя. Згідно пункту 6 вихованкам заборонялося самовільно покидати клас під час уроку чи майстерню під час практичних занять. Протягом занять вони мали сумлінно виконувати всі розпорядження та накази викладачів та керівниці практичними роботами. До учителів вихованки мали відноситись з повагою, демонструючи це підніманням з місця як під час входження викладача до класу, так і під час відповіді на поставлене вчителем питання. При зустрічі на вулиці з викладачем учениці мали вітати їх ввічливим уклоном, а при зверненні до викладача називати його на ім'я та по батькові. Дані положення були закріплені у 7 та 11 пунктах правил школи.

8-10 пункти правил містили положення про заборону ученицями до закінчення занять залишати школу без дозволу. Будь-яке відлучення із навчального закладу можливе було лише з дозволу керівниці чи чергової учительки. Навіть на період канікул, керівниця школи видавала ученицям відпускний квиток, в якому вказувався термін відпустки. Всі учениці мали вчасно повернутися до навчальної установи. У разі неявки у зазначений термін та не поданні довідки, в якій би вказувалась законна та поважна причина відсутності у школі, учениці, за рішенням педагогічної ради, підлягали дисциплінарному покаранню.

У пунктах 13 та 14 зазначено, що вихованки закладу повинні були утримуватись від поведінки, яка могла б негативно вплинути на репутацію школи. Вони завжди мали бути охайно одягнутими та носити форму. В громадських місцях учениці мали вести себе скромно, ввічливо та дотримуватись порядку.

15 пункт закріпив право керівництва школи на надання дозволу вихованкам, які не проживали разом з батьками чи з родичами, винаймати квартиру. Пункт 16 передбачав введення ученицями зошити в якому коротко записувались практичні роботи та теоретичні заняття, який перевірявся відповідним викладачем.

Останнє, 18 положення, містило перелік мір покарання за порушення вихованками правил поведінки школи, який передбачав: індивідуальне зауваження зроблене наставницею; зауваження наставниці у присутності класу; зауваження директора школи в присутності класу; зауваження зроблене педагогічною радою; повідомлення батьків про погану поведінку чи погані успіхи в навчанні учениці; позбавлення стипендії та виключення зі школи [33, арк.121].

Незважаючи на існуючі міри покарання за порушення правил школи, все ж таки відомі випадки дисциплінарних проступків учениць освітнього закладу.

Зокрема, з архівних матеріалів відомо про конфлікти та непорозуміння, що виникали між ученицями та викладачами школи. Так, учениці першого та другого класів звернулися до директора школи з проханням покращити їх становище, зменшивши кількість виконуваних ними робіт під час практичних занять, оскільки вони відчують себе не ученицями, а простими робітницями [34, арк.137], а також висловили невдоволення діями з боку керівниці заняттями, яка дозволяла собі називати їх «ледарками», коли бачила що вони стоять без роботи.

Дозволяли собі учениці й не підпорядковуватись наказам керівниці практичних занять, тим самим грубо порушуючи правила школи. Так, під час одного з практичних занять учениці «розбіглися в ліс, і 1 ½ години не приступали до занять» [35, арк. 138 об.]. Утім, розуміючи неправомірність власного вчинку, вихованки повернулися на заняття та прийнялися сумлінно виконувати покладену на них роботу, тим самим не викликаючи невдоволення з боку керівниці практики. У результаті таких витівок всі учениці отримали догану та погані оцінки за поведінку. Чотири учениці були відраховані з навчальної установи за власним бажанням.

На негідну поведінку учениць скаржився і тимчасовий вчитель садівництва та городництва В.А. Бугай. Зокрема, він заявив про погану підготовку до занять учениці 3-го класу Петровської та неввічливу поведінку учениці Вербицької, яка при зустрічі з викладачем дозволила собі не вклонитися. Після зробленого керівницею школи зауваження з даного приводу, Вербицька, як зазначав В. Бугай, дозволила собі наступного дня із далеку кричати «Здрастуйте» [36 арк. 133 об.]. Враховуючи неодноразове недотримання ученицею правил, члени

педагогічної ради прийняли рішення, що у разі чергового порушення дисципліни ученицею Вербицькою вона буде позбавлена стипендії.

Скаргу, щодо неналежної поведінки однієї з учениць школи — Запорожець, розглядали на черговому засіданні педагогічної ради. Зокрема, відзначалась неухважність вихованки на уроках, читанням протягом занять сторонньої літератури та завданням образ іншим ученицям, які проживали з нею в одній кімнаті [37, с. 22].

У протоколах педагогічної ради зустрічаємо відомості й про неналежну поведінку учениці першого класу Олександри Орлової, яка писала листи та призначала побачення учням Мринської чоловічої ремісничої школи, тим самим подаючи поганий приклад іншим вихованкам. Зроблені неодноразові зауваження про непристойність такої поведінки були проігноровані О. Орловою, за що вихованка отримала попередження про відрахування із навчального закладу уразі неприпинення подібних витівок [38, с. 22].

Відомі й випадки коли учениці масово виступали проти обов'язків прописаних нормами школи. Так, вихованки закладу подали колективну петицію в якій висловлювались проти існуючої шкільної системи та вимагали: заборонити образи з боку викладацького персоналу; миття посуду, підлог в спальних кімнатах, чистка ламп та приготування вечері віднести до обов'язків прислуги, тим самим збільшити час на підготовку уроків; роботи на скотному дворі мають обмежуватись доїнням корів, напоюванням телят та переробкою молока; вихідні та святкові дні повинні бути вільні від занять на кухні та садівництву; вільне відвідування церковного богослужіння та всі хто підписав дану петицію (21 учениця) не повинні бути покаранні за це. До петиції додавалось доповнення в якому зазначалось, що учениці також мають «воду не возити. До гною не торкатися, крім набивання парників. Неділі і всі святкові дні повинні бути абсолютно вільними від практичних занять. В літній час робочих годин 6-ть. Перевал не копати і взагалі важких робіт не виконувати...» [39, арк. 172]. У додатку до петиції також вимагалось обмежити контроль з боку персоналу навчального закладу та відпускати вихованок школи у разі їхнього прохання.

Таким чином, можна стверджувати, що невиконання своїх обов'язків ученицями було пов'язане зі значним фізичним навантаженнями вихованок та майже відсутністю вільного часу, який вони могли б провести на власний розсуд.

В історії існування Людмилиноської школи відомий й курйозний випадок пов'язаний із вчиненням самогубства однією з вихованок школи – О. Куриленко. І хоча такий вчинок учениці був викликаний родинними проблемами, ув'язненням батька, обвинуваченого у здійсненні політичного злочину, і не мав ніякого відношення до шкільного життя, утім він був здійснений у стінах навчального закладу, де відповідальність за вихованок ніс персонал освітньої установи.

Проте, що причиною самогубства стало ув'язнення батька, свідчить передсмертна записка вихованки адресована батьку, в якій зазначалось: «пробач милий батько, це я застрелилася. За тебе я мщу і зневажаю всіх. Життя мені остогидло» [40, арк. 124 об.].

Згідно інформації поданої в протоколі № 8 від 9 березня 1908 року засідання педагогічної ради, можна з упевненістю стверджувати, що самогубство було заздалегідь сплановане: «...О. Куриленко застрелилася в окремії кімнаті, ключ від якої був викрадений нею раніше, вранці 3-го березня (а ключ викрадення 1-го березня ввечері). В цій кімнаті були запалені померлою свічки, які при відкритті цієї кімнати близько 7 години ранку, вже догорали... Економка та майстриня кулінарії о 6 год. ранку повідомили начальницю, що вихованка О. Куриленко кудись зникла. Було здійснено пошуки. Невдовзі після цього економка Примакова, йдучи повз лицьової сторони головного будинку, побачила в крайній кімнаті світло. Так як це вже був день, то це здивувало її, і коли відправились до цієї кімнати, то побачили сидячу в кріслі О. Куриленко, яка застрелилася з револьвера системи Браунінг, приставивши його до правої скроні. Куля пробила череп, вилетіла, вдарила у стіну і рикошетом пробила картину. У правій руці померла тримала міцно револьвер, в якому був ще один патрон, а на столі лежала обойма» [41, арк. 123-124].

Щодо револьвера, то працівники школи припускали що він був привезений О. Куриленко з дому та перебував на зберіганні у шкільної майстрині Свідерської, з якою померла знаходилась в дружніх відносинах, а вдень вчинення самогубства, револьвер був взятий О. Куриленко без її відома.

Оскільки самогубство було вчинене через родинні обставини, до відповідальності за дану ситуацію була притягнута лише майстриня Свідерська, яка не повідомила керівницю школи про револьвер, приве-

зений ученицею О. Куриленко з дому. Як видно з протоколу засідання ради, майстрину Свідерську було запропоновано звільнити з посади.

Вихователі та наставники Людмилинської школи контролювали життя й поведінку учениць не лише під час занять, але й у вільний час. Зокрема, з метою кращого та корисного проведення вільного часу та духовного розвитку учениць школи, у святкові дні та після занять, за порадою почесного піклувальника, організовувались недільні читання [42, арк. 12]. Такі читання сприяли не лише всебічному розвитку учениць, але й попередженню, з їх боку, дисциплінарних правопорушень, оскільки у цей момент вони перебували під наглядом персоналу школи. При школі організовувались також вечори під час яких вихованки грали в ігри, співали пісні та танцювали.

Проживали вихованки закладу в інтернаті (гуртожитку), який діяв при школі. Інтернат був розрахований спочатку на 26 осіб, згодом, як видно з документів, розміщував до 40 учениць. В інтернаті могли проживати лише іногородні учениці. Варто відзначити, що не всі навчальні заклади, на той час, могли дозволити собі забезпечити своїх вихованок гуртожитком. У інтернаті мали право проживати як штатні учениці, так і практикантки. Плата за проживання в інтернаті здійснювалась за півроку вперед та становила 120 крб. на рік. Утім, якщо внесення оплати за півроку було для родини учениці обтяжливим, то за рішенням педагогічної ради такій родині надавалась розстрочка, згідно якої оплата здійснювалась кожні два місяці наперед. Вразі несплати за проживання в інтернаті протягом місяця, учениця виселялась, про що заздалегідь повідомлялись батьки. Якщо учениця вступила до навчального закладу в середині чи наприкінці навчального року, то плата за проживання вносилась за період, який залишився до кінця року. Якщо залишилось менше місяця, то оплачувалися тижні проживання, а за дні менше тижня — оплата не здійснювалась [43, арк. 4а.- 4 б.].

У інтернаті також діяв розпорядок дня, якого мали дотримуватись вихованки. Згідно правил проживання підйом відбувався о шостій годині ранку. Протягом години учениці повинні були провести ранкові процедури (одягнутися, вмитися). О 7 годині ранку проводилась загальна молитва, після якої до 8 години ранку учениці займалися прибиранням кімнат. О 8 годині передбачався чай, а вже о 8.30 розпочинались теоретичні або практичні заняття. В 10.00 розпочинався

сніданок, який складався зі склянки молока та хліба. Після сніданку півгодини відводилось на відпочинок і вже з 10.30 до 12.30 — знову заняття з практичних чи теоретичних предметів. О 13.00 — передбачався обід з двох страв, після якого учениці йшли на відпочинок до

15.00. З 15.00 до 18.00 — проводились заняття. О 19.00 — вечеря. До — виконання ученицями домашнього завдання. З 20.00 до 21.00 відпочинок, який завершувався загальною молитвою. Після молитви передбачався сон [44, арк. 21]. Харчування учениць відбувалось разом з викладачами школи.

Чергові учителі мали наглядати за вихованками з моменту пробудження від сну до моменту гасіння свічок в спальних кімнатах, після чого, через годину, черговий вчитель повинен був пройтись з перевіркою по кімнатах, щоб переконатися що всі учениці на місцях, а у їх кімнатах панує спокій. Протягом дня черговий вчитель слідкував за тим, щоб учениці по дзвінку з'являлися на заняття, вчасно приходили в столову та на молитву. Черговий учитель обов'язково був присутній як під час прийому їжі, так і під час молитви. Після закінчення занять, черговий слідкував за вчасним виконанням ученицями домашніх уроків та за тим, щоб вихованки самовільно не залишали територію школи. У вихідні та святкові дні чергові слідкували за чистотою у кімнатах учениць та за дотриманнями останніми встановленого порядку у даному закладі.

У 1911 року на базі Людмилинової жіночої школи було відкрито жіночу учительську семінарію, з поступовим закриттям першої до 1913 року.

Людмилиноська учительська семінарія. 1 липня 1911 року жіноча учительська семінарія офіційно була відкрита у м. Мрин з присвоєнням назви «Людмилиноська» на честь матері П.С. Коробки, яка зробила пожертвування на відкриття навчального закладу. Членами піклувальної ради семінарії від Чернігівського Губернського Земства було обрано: губернського гласного П.С. Коробку та члена Чернігівської Губернської Земської управи П.М. Солонину [45, арк. 105]. Це був єдиний педагогічний жіночий заклад зі спеціалізованим сільськогосподарським відділенням.

Учительська жіноча семінарія до закриття школи сільського господарства та домоведення спільно користувалась з останньою всіма приміщеннями та земельними наділами. Згодом, після офіцій-

ного припинення існування школи, семінарія одноосібно розпоряджалась всім майном.

Розміщувалась жіноча учительська семінарія на власній садибі в 3-х верстах від м. Мрин та включала у себе наступні будівлі та приміщення:

1. Головну 2-х поверхову кам'яну будівлю покриту залізним дахом. На нижньому поверсі будівлі знаходились: рекреаційний зал, канцелярія, класні кімнати по рукоділлю, кімнату з фізичними приборами та приналежностями для малювання, роздягальня, квартира начальниці закладу, яка складалась з 4-х кімнат, кухня, їдальня та вбиральня.

У головному приміщенні містилися також 3 класи, бібліотека, учительська та 3 спальні з кімнатою для вмивання, якою користувалися учениці що проживали у інтернаті.

2. До головної будівлі примикали кухня з квартирою економки, приміщення для прислуги, комора та інші господарські приміщення;

3. Учительські флігеля – дерев'яні приміщення під металевим дахом, які вміщували квартири для учителів, по три кімнати кожна.

4. Будинок на 4 кімнати з квартирою агронома семінарії. Навпроти – квартира для майстрині молочної справи, яка складалась з 2 невеликих кімнат та кухні.

5. Молочна – дерев'яна будівля з металевим дахом на кам'яному фундаменті, яка складалась з 2-х просторих кімнат, в яких проводились практичні заняття по молочній справі.

6. Лікарня з 3-ма кімнатами.

Баня з кімнатами для прання та прасування — простора кам'яна будівля з металевим дахом. За кошти Міністерства Народної Освіти на території семінарії було викопано колодязь з насосом, яким через водопровід доставлялась вода в головну будівлю та баню.

7. Господарські та службові приміщення семінарії склалися з: льодника, льоху, дровника, амбару, двору для тварин, конюшні, приміщення для головної прислуги, екіпажного сараю, сараю для розміщення пожежного обозу та господарських знарядь, свинарника, птахівника, теплиць та оранжереї, квартири садівника [46, арк.8].

На садибі семінарії, площею до 20 десятин, розміщувались розплідник та город, які використовувались для проведення практичних занять учениць закладу по садівництву, сільському господарству;

парк 3-х десятинний для прогулянок вихованок. У декількох верствах від садиби знаходилось 10 десятин болотистого луку та 30 десятин польової землі, яка була у спільному володінні з селянами м. Мрин, що було для семінарії не вигідно, оскільки вона не доотримувала достатньої кількості продуктів для господарства [47, с. 273]

Керівницею Людмилиноської жіночої семінарії була призначена О.К. Попова. Педагогічний колектив протягом 1911–1912 навчального року складався із: викладача російської мови, географії та історії – Є.С. Вирової, а згодом російську мову викладала В.А. Покровська, а географію та історію – К.А. Семіонська; вчительки математики – Л.І. Страхової; викладача графічного мистецтва – М. А. Леонтієва; вчителя Закону Божого – О. Григорія Гонорського, вчителя малювання – В.Н. Семакова, вчителя ручної праці – Н. Недзвицької, вчителя природознавства – С. Тиссаревського. При навчальному закладі працював лікар та допоміжний персонал, який сприяв кращому функціюванню семінарії.

Про відкриття даного закладу суспільство повідомлялось за допомогою оголошень, які поширювались серед населення. Всі бажаючі вступити до семінарії повинні були подати відповідні заяви до 1 серпня 1911 р. на ім'я директора Мринської Людмилиноської школи. Окрім заяви необхідно було подати ряд інших документів необхідних для вступу: свідоцтво про народження; свідоцтво про звання сім'ї та майнове становище; свідоцтво навчального закладу в якому навчався до цього вступник; свідоцтво місцевого священика про гарну поведінку; а також підпис вступника, його батьків або опікунів проте, що в разі отримання ученицею стипендії вона зобов'язана відпрацювати по закінченню семінарії вказану кількість років або ж повернути кошти витрачені на її навчання. У свою чергу, батьки учениць платної форми навчання зобов'язувались утримувати їх, забезпечувати формою та всім необхідним [48, арк.21].

Для вступу обов'язковою була також медична довідка. У разі наявності фізичних недоліків або хвороби, які заважатимуть виконувати обов'язки вчителя, вступники до іспитів не допускалися. Існували також і вікові обмеження. До семінарії мали право вступати дівчата віком від 14 до 22 років. Старші 22 років, могли вступити лише з дозволу Управління Навчального Округу. Хоча, відомі випадки, коли до семінарії дозволявся вступ більш юних осіб. Як видно з листа керую-

чого Округом та помічника Попечителя, надісланого до директора Людмилиноської жіночої семінарії, було надано дозвіл 13-ти річній доньці дворянина с. Красногорки, Балтського повіту, допустити до складання вступного іспиту [49, арк. 70].

Вступні іспити розпочинались з 16 серпня та проводились за програмою курсу 2-х класного училища Міністерства Народного Просвітництва. Згідно програми вступних випробувань передбачали: по Закону Божому, з російської мови, математики, по історії, географії.

Окрім того, всі вступаючи в семінарію перевірялись на наявність голосу і слуху та здібностей до співу.

Навчання розпочиналось з 1 вересня 1911 року. В поточному навчальному році (1911-1912 н.р) планувалось набрати 40 учениць, 15 з яких мали б отримувати державні стипендії. Відбір стипендіаток здійснювався за результатами, які продемонстрували учениці протягом першого місяця навчання в семінарії. До уваги брався і майновий стан учениці. Тому, на стипендію могли претендувати ті кандидатки, які проявили себе як найбільш працелюбні, здібні та походили з малозабезпечених родин.

За результатами вступних іспитів до навчально закладу у 1911 року були зараховано 40 учениць.

Згідно навчальних планів у семінарії передбачалось вивчення наступних дисципліни: російська мова, арифметика, церковно-словянська мова, геометрія, алгебра, природознавство, фізика, історія, географія, малювання креслення чистописання, співи, ручна праця.

Як і інші навчальні заклади даного типу, Людмилиноська семінарія в навчальному процесі керувалась інструкцією для учительських семінарій затвердженою 4 червня 1875 року. Згідно якої, на початку навчально року кожен викладач навчальної дисципліни мав подати на обговорення педагогічної ради складену ним програму по своїх предметах. Педагогічна рада розглядала всі програми, встановлювала відповідність щодо обсягу та методів навчальних предметів і ухвалені програми відправляла на затвердження Попечителем Навчального Округу

Окрім теоретичних занять, велику увагу в семінарії приділяли практичним завданням. Тому, учениці семінарії проходили факультативні заняття на яких семінаристкам демонстрували як правильно доглядати за різними тваринами, садом, городом. Завдяки отриманим

знанням випускниці навчального закладу, у подальшому, могли бути корисними своїми порадами для жителів сільської місцевості, а також могли застосовувати отримані знання та навички під час здійснення педагогічної діяльності, облаштовуючи при школах невеликі ділянки для вирощення городніх культур та садів, на яких, разом зі своїми старшими учнями, могли б працювати. Тому, при навчальному закладі діяли молочне господарство, птахівництво, садівництво, огородинство. Практичні заняття розпочиналися з 1 квітня і тривали до 1 жовтня;

весь інший час, окрім канікул, проходили теоретичні заняття, а також і практичні, які можна було здійснювати протягом року, тобто молочна справа, кулінарія тощо.

Щоб практичні роботи не знизили успішність по теоретичним дисциплінам, на їх виконання пропонувалось відводити не більше 2 годин на день. При цьому заняття в класі розпочиналися раніше, не о 8.30, а о 8.00, після запланованої спільної ранкової молитви, яка розпочиналась о 7.30.

Перші два уроки, з 8.00 до 10.00 години, відводились на заняття з російської мови, математики та Закону Божого у ті дні, коли ці дисципліни були заплановані відповідно до розкладу. З 10.00 до 12.00 години — відводились на практичні роботи. Оскільки, саме ці години вважались найпродуктивнішими для фізичної праці (доїння корів, рознесення кормів, приготування обіду). Практичними заняттями учениць керували садівник та майстриня молочної справи.

З 12.00 до 14.00 години — обід та відпочинок. З 14.00 до 17.00 години — заняття у класі, згідно розкладу. Після 17.00 виконання домашнього завдання. [50, арк. 32].

Для виконання практичних робіт, педагогічна рада пропонувала поділити учениць на групи, як це практикувалось у Людмилинській школі сільського господарства та домоведення. Таких груп передбачалось 6: 1) займалась тваринництвом; 2) птахівництвом; 3) загальним господарством; 4) кулінарією; 5) рукоділлям; 6) садівництвом [51, арк.32]. Для проходження практики педагогічна рада пропонувала закупити за гроші семінарії спеціальний одяг та взуття для виконання робіт.

Оскільки до числа учениць семінарії було зараховано 9 учениць Людмилинської школи сільського господарства і вони вже проходили ці практичні заняття та мали відповідні навички, за поданням педагогічної

ради семінарії та згодою Попечителя Київського Навчального Округу, дані учениці були звільненні від практичних робіт та тих навчальних занять з яких здобули вже знання.

У жіночій учительській семінарії також велику увагу приділяли духовному та культурному розвитку учениць. Вихованки залучались до відвідування церковних служб, під супроводом наставниці, де приймали участь у церковному читанні та співах. Для розвитку у вихованок громадянськості та почуття естетики, при семінарії влаштовувались музично-літературні вечори з танцями на яких вихованки танцювали, співали, організовували гру на музичних інструментах — мандолінах та балалайках, а також залучались до художнього мистецтва [52, арк.14]. Проведення таких вечорів позитивно впливало на учениць, оскільки сприяли більш тісному спілкуванню між вихованками та вчителями, а також між самими ученицями, надаючи їм можливість спробувати свої сили у музиці та проявити себе у виступах на сцені.

Окрім, того у семінарії передбачались і позакласні навчальні заняття, які проводилися у святкові дні по вечорах з таких предметів як: література, педагогіка, історія та географія. Інколи для проведення таких занять залучався так званий «чарівний ліхтар» для проєкції зображень. Проводилися при семінарії і святкування визначних подій державного значення.

З метою духовного та культурного розвитку вихованок семінарії возили на екскурсії до Києва та Москви, де вони могли ознайомитись з історичними та культурними пам'ятками.

У семінарії слідкували за дисципліною вихованок, тому учениці закладу перебували під постійним наглядом з боку шкільних наставниць та вчителів, які вели чергування по тижням. До обов'язків наставниць входило: приходити до семінарії до початку уроку та залишала її після того, як вихованки пішли додому; слідкувати за порядком; супроводжувати учениць до церкви; повідомляти керівництво про події та порушення; нагляд за ученицями, які проживали в інтернаті, упродовж всього дня та залишення на ночівлю у приміщенні; присутність при спільній молитві, сніданках, обідах та вечерях.

За життям вихованок, які проживали на квартирах наглядали всі члени ради. Результати спостереження коротенько записувались в особливу книгу.

Висновки. Павло Степанович Коробка зробив вагомий внесок у розбудову мережі навчальних закладів та, відповідно, у розвиток освіти Чернігівської губернії. Саме у містечку Мрин, за його сприянням, було збудовано і облаштовано початкове двокласне училище, нижче Леонідівське ремісниче училище для хлопчиків, Людмилинська жіноча школа сільського домоводства і присадибного господарства та Людмилинська жіноча учительська семінарія. Як ремісниче училище так і Людмилинська жіноча школа передбачали підготовку спеціалістів з сільського господарства, що в свою чергу, давало можливість забезпечити відповідними кадрами сільську місцевість та сприяло більш раціональному використанню земельних ресурсів і поліпшенню матеріального становища жителів сіл. Не менш важливим було й відкриття жіночої учительської семінарії, яка готувала майбутніх працівниць закладів освіти, тим самим, забезпечуючи суспільство необхідними кадрами. Тому, діяльність вищезгаданих освітніх установ мала досить важливе значення для тогочасного суспільства.

Література

1. Громадська діяльність П.С. Коробки. 1868 – 1903 рр. СПб., 1904. 47 с.
2. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1885) / Упоряд. В.С. Шандра, М.І. Бутич, І.І. Глизь, О.О. Франко. – Т. 1. – К., 1994– 465 с.
3. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1885) / Упоряд. В.С. Шандра, М.І. Бутич, І.І. Глизь, О.О. Франко. – Т. 2. – К., 1995– 583 с.
4. Відділ державного архіву Чернігівської області в місті Ніжині (далі ВДАЧОН). Ф. 342. Оп. 1. Спр. 413. 32 арк.
5. Березін П. Цивіліст, який прямував дорогою кримінального права (Пантелеймон Костянтинович Скорделі). Юридична Україна, 2016. № 9-10. С. 96-109.
6. Гімназія вищих наук і Ліцей князя Безбородько. Вид.. 2-е, випр. і доп. – Санкт-Петербург: [Тип. В. Безобразова та Комп.], 1881. С.303
7. ВДАЧОН. Ф. 342. Оп.1. Спр.534. 12 арк.
8. Громадська діяльність П.С. Коробки. 1868 – 1903 рр. СПб., 1904. 47 с.
9. Там само.
10. ВДАЧОН. Ф. 342. Оп. 1. Спр. 1488. Про скликання чергових земських зборів. 1906 г. 1906 г. 645 арк.
11. Там само.
12. Там само.

13. Діденко Т.О. Людмилинська жіноча школа сільського домоводства та садібного господарства / Т.О. Діденко // Сіверщина в історії України. 2011. Вип. 4. С. 347—349.
14. ВДАЧОН. Ф. 342. Оп. 1. Спр. 1488. Про скликання чергових земських зборів. 1906 г. 1906 г. 645 арк.
15. ВДАЧОН Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 7. Відомості про успішність та поведінку учениць, кількість уроків та практичних занять, даних та пропущених вчителями, кількість захворювань у школі, вартість шкільного майна. Загальні відомості про школу. 1905 р. 24 арк.
16. ВДАЧОН. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 9. Протоколи засідань педагогічної ради. 1905 р. 445 арк.
17. ВДАЧОН. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 11. Протоколи засідань педагогічної ради. Формулярні списки викладачів. Листування з попечителем Київського навчального округу про призначення на посади викладачів, витрати та утримання семінарії, придбання навчальних посібників. 1 червня — 23 грудня 1906 р. 27 арк.
18. Там само.
19. ВДАЧОН.Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 9. Протоколи засідань педагогічної ради. 1905 р. 445 арк.
20. Там само.
21. Там само.
22. Там само.
23. Там само.
24. Там само.
25. Там само.
26. Русанов Ю. Освітньо-доброчинна діяльність Павла Степановича Коробки / Ю. Русанов // Український історичний збірник. Вип. 16. Київ, 2013. С.304 -312.
27. ВДАЧОН Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 9. Протоколи засідань педагогічної ради. — 1905 р. 445 арк.
28. ВДАЧОН. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 5. Протоколи засідань педагогічної ради. 1904 р. 37 арк.
29. ВДАЧОН.Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 9. Протоколи засідань педагогічної ради. 1905 р. 445 арк.
30. Там само.
31. Там само.
32. ВДАЧОН. Ф. 1353. Оп.1. Спр. 15. Протоколи засідань педагогічної ради. 17 січня 1907 – 24 травня 1909 р. 241 арк.
33. Там само.

34. Там само.
35. Там само.
36. Там само.
37. Бровко А.Г. Організація виховного процесу у Мринській Людмилинській жіночій школі та дисциплінарні проступки учениць закладу. «Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка». 2022. Вип. 56. С.19-23. DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/56-1-3>
38. Там само.
39. ВДАЧОН. Ф. 1353. Оп.1. Спр. 13. Протоколи засідань педагогічної ради 17 січня 1907 – 24 травня 1909 рр. 241 арк.
40. ВДАЧОН. Ф. 1353, Оп. 1. Спр. 15, Протоколи засідань педагогічної ради. 17 січня 1907 – 24 травня 1909 р. 241 арк.
41. Там само.
42. ВДАЧОН. Ф. 1353. Оп.1. Спр. 7. Відомості про успішність та поведінку учениць, кількість уроків та практичних занять, даних та пропущених вчителями, кількість захворювань у школі, вартість шкільного майна. Загальні відомості про школу. 1905 р. 24 арк.
43. ВДАЧОН. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 5. Протоколи засідань педагогічної ради. 1904 р. 37 арк.
44. ВДАЧОН. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 2. Листування з попечителем київського навчального округу про призначення на посади та витрати на утримання школи. Програми викладання навчальних предметів. Телеграми. 3 вересня 28 листопада 1903 р. 15 арк.
45. ВДАЧОН. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 27. Розпорядження та циркуляри Міністерства Народної Освіти та попечителя Київського навчального округу про надання звітності, затвердження розкладу уроків, зарахування осіб до складу учениць школи, придбання предметів для оснащення класів, будівництво житлового будинку для вчителів. 11 листопада – 24 листопада 1911 р. 185 арк.
46. ВДАЧОН. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 46. Звіт про роботу за 1913 р. 27 арк.
47. Бровко А.Г., Давиденко Ю.М., Кучменко Е.М. Людмилинська жіноча учительська семінарія як осередок духовності та культури // Література та культура Полісся. 2024. № 110. Серія "Філологічні науки" № 24 с. 271-282. <https://doi.org/10.31654/2520-6966-2024-24F-110-271-282>
48. ВДАЧОН. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 27. Розпорядження та циркуляри Міністерства Народної Освіти та попечителя Київського навчального округу про надання звітності, затвердження розкладу уроків, зарахування осіб до

складу учениць школи, придбання предметів для оснащення класів, будівництво житлового будинку для вчителів. 11 листопада — 24 листопада 1911 р. 183 арк.

49. ВДАЧОН. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 34. Циркуляри Міністерства Народної Освіти та попечителя Київського навчального округу по строках початку та закінчення занять у школі, проведення канікул, святкування 300-річчя царювання Дому Романових, призначення на посади вчителів. 20 січня 12 грудня 1912. 207 арк.

50. ВДАЧОН.Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 28. Протоколи засідань педагогічної ради – 14 серпня 1911 – 5 вересня 1914 р. 240 арк.

51. Там само.

52. ВДАЧОН. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 46. Звіт про роботу за 1913 р. 27 арк.

УДК 94(430+ 476):341.324
DOI 10.31654/Nauka-2024-249-270

Мартиненко В. В.

кандидат історичних наук, доцент
кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
martynenko1209@ukr.net
orcid.org/0000-0001-7534-8800

**СТАВЛЕННЯ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ
ДО ВЛАДНИХ СТРУКТУР БІЛОРУСЬКОЇ
НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ**

Національна проблема завжди посідала важливе місце в системі суспільних відносин, перетворившись на наріжний камінь соціальної і політичної мобілізації мас. Глибоке розуміння її сутності, вибір найбільш доцільної моделі вирішення національних аспектів залежно від конкретних умов багато в чому визначають ступінь зрілості суспільства, служать своєрідним показником ефективності руху на шляху національного самовизначення.

Сьогодні дуже важливо відновити історичну правду, розібратися в складних переплетіннях діяльності національно-політичних сил Білорусі. Нагальним є дослідження таких проблем, як організація самостійної національної держави, визначення її соціальних і економічних основ, перспектив взаємостосунків з сусідніми країнами. Вивчення діяльності білоруського національно-політичного руху дозволяє виявити його спрямованість, врахувати уроки для подальшого розвитку білоруської нації. З'ясування основних тенденцій суспільно-політичного розвитку Білорусі в роки Першої світової війни необхідне для з'ясування передумов, які привели до проголошення незалежності Білоруської Народної Республіки в 1918 році.

Ключові слова: *Перша світова війна, Білорусія, національне питання, німецька окупаційна адміністрація, суспільні відносини, національно-політичний рух.*

Вступ. Недостатня розробка порушеної теми в сучасній історіографії, відсутність комплексного та об'єктивного дослідження не дали змоги створити цілісної картини розвитку білоруських земель в роки Першої світової війни загалом і виникнення державності в 1917-1918 рр. зокрема; стали на заваді формуванню концепції, яка б всебічно пояснювала тогочасні події та явища, природу та механізм суспільних змін. Перераховані фактори визначають важливість та **актуальність** як у теоретичному, так і у практичному плані комплексного аналізу державотворчих процесів у Білорусі окресленого періоду.

На сьогодні в білоруській історичній науці накопичилася значна кількість праць, які розкривають сутність державотворчих процесів у Білорусі.

У першу чергу, відзначимо численні публікації одного з найвідоміших сучасних дослідників проблематики міжвоєнного періоду – Р.Платонова. У своїх працях він розглядає процес становлення білоруської державності, виявляє основні тенденції політичного розвитку Республіки.

Цій же темі присвячені роботи В.Ладисьова й П.Бригадіна. На основі матеріалів архівів Мінська та Праги, комплексу наративних джерел автори досліджують низку питань, пов'язаних з національно-державним будівництвом Білорусі.

Ідеї національного самовизначення знайшли своє відображення в колективній монографії за редакцією В.Коршука, у якій радянська епоха характеризується як режим деспотичного авторитаризму.

У напрямку всебічного вивчення національно-політичних процесів Білорусі плідно працюють О.Тихомиров, Я.Юхо, М.Біч, С.Третяк, О.Резник, В.Гигін, О.Богданович, В.Мельник, О.Кукса, Г.Далідович, О.Сидаревич, В.Козляков, В.Міхнюк та інші.

Мета і завданнями нашої історичної розвідки є виявлення спрямованості політики німецької окупаційної адміністрації в білоруських землях протягом 1915-1918 рр., аналіз основних форм і дієвості владних структур Білоруської Народної Республіки, узагальнення діяльності білоруських урядів зі створення самостійної держави та її визнання.

З приходом до Мінська німецьких окупаційних військ між білоруською владою і німецьким командуванням розпочалася смуга невизначених стосунків. Хоча відразу ж у місті легалізувалася діяльність

Виконавчого комітету Ради з'їзду, поновлювалася робота Виконкому Центральної білоруської військової ради, який і вирішив взяти на себе завдання охорони порядку у Мінську. Створювалася білоруська комендатура на чолі з К.Єзовітовим. Були зайняті телефонна станція, телеграф, будівля Надзвичайної комісії, інших радянських установ. Ця акція проводилася спільно з частинами корпусу Ю.Довбор-Мусницького, що увійшли до міста. Мінськ був розділений на два райони: північно-західний знаходився під контролем білоруської комендатури, південно-східний – під владою легіонерів генерала Ю.Довбор-Мусницького.

Штабом 10-ої німецької армії 10 травня було затверджено ухвалу «Про дотримання громадського спокою і безпеки німецьких військ в окупованих місцевостях». Увесь його зміст зводився до одного: «Стра-та всіх, хто закликає до непокори німецьким військам чи до озброєних дій проти німецької армії».

Розглядаючи Білорусь, як частину Росії, німецькі окупаційні війська незабаром проголосили, що вони не можуть допустити існування поруч зі своєю – влади білоруської. У результаті такої заяви, зробленої в доволі різкій формі, Народний Секретаріат мав відмовитися від владних функцій, залишившись разом з Виконавчим Комітетом політичним центром, що об'єднував і організовував суспільне життя Білорусі і відстоював її інтереси.

Один з учасників білоруського національного руху Н.Недасек підкреслював, що перша німецько-кайзерівська окупація різнилася від другої, гітлерівської. Під час першої у німців не було чітких намірів будувати нову Європу і змінювати карту старої Європи переміщенням і знищенням цілих народів, як це робили гітлерівці. Кайзерівська окупація була суто військовою, і у цивільне життя німці тоді практично не втручалися. А звідси, цивільні установи Білоруської Народної Республіки на чолі з її урядом могли спокійно проводити роботу з державного будівництва. Природно, будь-яку військову акцію німців доводилося спиняти, проте так само була спаралізована й польська воєнщина Ю.Довбар-Мусницького, що позитивно позначилося на національній справі.

Проте, наступні кроки німецької військової адміністрації яскраво довели протилежне. Загалом, стосунки з німецькою адміністрацією почали складатися після того, як 28 лютого 1918 року делегація

Народного Секретаріату на чолі з Й.Воронко відвідала її резиденцію в Мінську, висловивши лояльність до нової влади. Саме з нею керівництво білоруського національного руху пов'язувало свої сподівання щодо реалізації планів відродження білоруської незалежності. Дещо раніше, 25 лютого, Народний Секретаріат видав постанову, згідно з якою «всі державні установи, капітали і цінності, що їм належать і складають народну власність, є народним надбанням і переходять у володіння і користування Народного Секретаріату». Реакція на цю заяву була миттєвою. Того ж дня німецький комендант міста із загоном солдатів з'явився до будинку Народного Секретаріату, наказавши його членам і службовцям залишити приміщення. Крім того, був вчинений обшук, знятий білоруський національний прапор.

Білоруський історик Р.Платонов підкреслює, що прапор був не просто знятий, а зірваний і кинутий на землю, а замість нього вивішений німецький. Також була конфіскована скарбниця Народного Секретаріату. Цей інцидент став свідченням демонстрації сили і яскраво продемонстрував, хто віднині ставав господарем на білоруській землі. Білоруський дослідник Г.Далідович з цього приводу писав, що німці є німці: продуманість в усьому, контроль, режим і головне – обережність. Вислухавши білоруську делегацію, їх не задовольнило, по-перше, що Народний Секретаріат у I Статутній грамоті публічно їх не привітав, а по-друге, вони послалися на те, що немає відповідних вказівок із Берліна і їм слід турбуватися про свою армію. Іншими словами, німці ухилилися від будь-якої конкретики. У Вільно і Києві вони поводитися інакше, бо там була інша ситуація – сильніший національний рух. Невідомо, на скільки кайзерівці планували залишитися у Мінську, у Білорусі – надовго чи не надовго, але історія ще і ще раз показала – окупанти є окупанти; не дуже рахуються зі слабким, насамперед думають про власні інтереси, підтримують в окупованих не свідоме, а те, що їм потрібно, нищать звичаї, пам'ятники історії культури, мову, з метою притлумити історичну пам'ять народу, перетворити народ у слухняну рабсилу.

Із захопленням німецькими військами Мінська в місті заборонялася діяльність партій і громадських організацій, які стояли на платформі радянської влади, але дозволялася діяльність Союзу земельних власників, клерикальних організацій, різних партій ліберальної орієнтації. На окупованій території запроваджувався військовий стан.

Німецькою адміністрацією відтворювалася дореволюційна система місцевого самоврядування – апарат, за допомогою якого можна було б ефективніше здійснювати управління на захоплених територіях, зв'язуватися із місцевим населенням, придушувати його опір, грабувати матеріальні цінності. Окупаційна влада проголосила про свій намір працювати в цілковитому контакті із органами земського і міського самоуправління. До новостворених органів влади в м. Мінську увійшли власники фабрик і заводів, поміщики, чиновники, керівники різних буржуазних союзів і товариств, колишні агенти царської охоранки.

Відповідно до розпорядження Головнокомандуючого 10-ою німецькою армією генерала Фон Фалькенгайма, містом мала керувати Управа під регулярним наглядом з боку військової влади. Управа складалася із міського голови і необхідної кількості членів, котрі мали виконувати свої службові обов'язки під керівництвом міського голови. Далі в цьому документі йшлося про те, що міський голова і члени Управи призначаються головнокомандуючим за пропозицією коменданта, при цьому вони у будь-який момент можуть бути звільнені. З членів Управи призначався і постійний заступник міського голови. Німецьким командуванням були видані дозволи на право носіння зброї для 34 службовців Мінської повітової Земської Управи. На адміністрацію Мінської Земської Управи покладалися функції по задоволенню окупаційних властей квартирами, меблями, постільною білизною, штатом перекладачів, робітниками для різних потреб, забезпеченням продовольством, гужовим транспортом. Управа була зобов'язана покривати своїми засобами витрати, які йшли на утримання міських установ і підприємств, таких як: водопровідна і електрична станції; міські лікарні; школи і училища; пожежні команди; міліцію і поліцію; мирових суддів. Окупаційна податкова система була покликана не тільки покривати витрати на утримання німецької військової адміністрації, але і слугувати джерелом її збагачення.

З першого ж моменту окупації німецькими військами Мінська адміністрація Мінської повітової Земської Управи почала добиватися видання на території міста так званих бонн. Вони мотивували це недостатньою кількістю дрібних розмірних грошей. Так, у проханні від 14 березня 1918 р. міський голова П.Ташенко просив капітана Пільца прийняти делегацію представників міста, бірж, товариств і банків з питання про курс карбованця і видання в місті бонн.

Згодом в листі Верховного командувача 10-ою німецькою армією повідомлялося про те, що ходіння бонн може бути обмежене лише кордонами м. Мінська; паралельний обіг бонн з іншими знаками і знаками Обер Оста є недопустимий; міський карбованець (бонна) прирівнюється до осткарбованця і до двох німецьких марок; термін ходіння бонн обмежений двома роками; їхній випуск повинен здійснюватися серіями. Німецька військово-окупаційна влада прагнула жорстко контролювати діяльність Земської Управи. Фактичне керівництво німецьке командування проводило через призначеного ними градоначальника, не враховуючи думки органів самоврядування. Від керівництва Управи вимагалось постійно надсилати всі рішення і ухвали Управи в перекладі німецькою мовою.

У квітні 1918 р. Мінська міська Дума направила до німецького градоначальника депутацію з проханням зберегти демократичні організації (меншовицькі і есерівські), а також дозволити скликати з'їзд місцевого самоуправління. Проте і ця пропозиція була відхилена.

Як бачимо, німецькі окупаційні власті не визнали влади Народного Секретаріату. Іншими словами, не надали йому реальних повноважень. Новій Раді довелося проводити доволі важку роботу за несприятливих умов. Країна була зайнята німецькими військами, влада також належала їм. Рада ставила собі за мету відродження білоруської державності, врегулювання питання кордонів, втілюючи у життя ідею білоруської незалежності. На практиці ж ставлення до білоруського уряду окупаційної влади залишалось невизначеним, у будь-якому разі, не досить сприятливим.

Діяльність Народного Секретаріату після укладення Брестського миру звелася фактично до тупцювання на місці. І це при тому, що білоруські державні органи мали змогу збиратися вільно, без офіційного повідомлення німців, для обговорення нагальних проблем. Спритні політики-німці немовби натягували у своєму дипломатичному інструменті й білоруську струну, щоб загарати на ній у слушний момент.

Весною 1918 року діячі БНР докладають неабияких зусиль для нормалізації стосунків з Німеччиною і прагнуть добитися її підтримки у справі будівництва незалежної білоруської держави. Робота велася у двох напрямках: розвиток взаємин з урядовими відомствами Німеччини і з німецькими військовими колами на Східному фронті.

Перша ініціатива у налагодженні контактів з німцями належить Віленській білоруській раді. У березні 1918 року вона вітала визнання Німеччиною незалежності Литви, але при цьому звертала увагу на те, що Тариба не може виступати від імені усіх жителів Литви. У зверненні, яке діячі Ради направили до Берліна, наголошувалося, що пошматовані Литовським договором білоруські землі в силу політичної і економічної необхідності повинні злитися в єдину Білорусько-Литовську історичну державну одиницю, вільну і самостійну – цій меті підпорядковані всі прагнення білоруського народу по той і по цей бік штучно створеного кордону, що розірвав навпіл єдине ціле. Це спричинене тим, що під час вирішення Литовського питання було заслухано голос не усього населення, а голос установи, що може вважатися представництвом лише частини населення Литви – литвинів, які складають близько 40% населення, але зовсім не представництвом Литви.

Жорстка політика німецьких властей, як уже зазначалось, ускладнювала всю діяльність Народного Секретаріату БНР. Це підтверджує наступний факт. На весні 1918 року один з членів білоруського уряду Л.Заяц передав німецькому військовому командуванню прохання про прагнення скординованості дій щодо білоруського населення. На що отримав категоричну відповідь, а саме: влада у зайнятій німецькими військами області належить німецькому військовому командуванню і немає підстав спільно вирішувати всі справи, що стосуються місцевого населення, це є прерогативою окупаційного уряду [1, с.78].

Проголошення Акту від 25 березня 1918 року, який не дав реальної влади у Білорусі, мало досить значні наслідки для білоруського руху. Перш за все, Раду залишають земська і міська групи (йдеться про м. Мінськ, оскільки інші міста і земства ще не входили до складу Ради), котрі відстоювали ідею федерації з Росією, і на місце яких до складу Ради запрошуються представники консервативної і клерикальної групи «Мінського Білоруського Представництва», що утворилося після приходу німців і об'єднувало поміщиків, чиновників і духовенство переважно західної орієнтації. Нові члени вносять з собою і новий елемент у діяльність Ради – німецьку орієнтацію. З одного боку, це диктувалося кон'юнктурними міркуваннями, а з іншого – надходженням повідомлень Віленської Білоруської Ради про лояльне ставлення німців щодо білоруського питання у кордонах першої окупації

(діяльність мережі білоруських шкіл, яких нараховувалося близько 126, реорганізація Свічлоцької учительської семінарії у білоруську семінарію, відкриття білоруської кафедри у Вільно і низки інших культурних установ, розвиток білоруського книговидавництва). «Поховавши» актом від 25 березня 1918 року російську орієнтацію, Рада БНР повинна була стати на шлях «вільного пошуку» нових «орієнтацій», без яких вона, звичайно, жити не могла.

Відразу після цього проголошену Радою БНР незалежну білоруську державу підтримала Віленська Білоруська рада. У резолюції від 26 березня 1918 р. разом з положенням про підтримку БНР Віленська Рада відзначила, що до вирішення питання про перегляд Брестського договору вона буде проводити роботу зі створення на території білорусько-литовської окупації Литовсько-Білоруської держави та забезпечення західних етнографічних кордонів і захисту прав білоруського народу в межах цієї території.

Водночас німецький уряд розглядав військові, політичні та економічні аспекти ситуації радше з позиції необхідності зміцнення окупаційного режиму, максимального викачування на завершальній стадії світової війни сировинних і продовольчих ресурсів з Білорусі. Дотримуючись своїх військово-політичних цілей, монархічна Німеччина не визнавала і не збиралася визнавати будь-яку паралельну владу. До її планів не входило визнання білоруської державності навіть у вигляді структури, підпорядкованої окупаційній адміністрації. Заяви керівництва БНР про готовність йти в руслі німецької політики не дали позитивних результатів. У Німеччини, як це можна стверджувати за Брест-Литовською угодою, були плани поділу Білорусі з приєднанням її північно-західної частини до Пруссії.

На початку квітня Томаш Гриб, який обіймав у Народному Секретаріаті посаду секретаря землеробства, запропонував наступну програму дій у стосунках з німцями: з'ясувати з військовою окупаційною владою, наскільки вона готова визнати у межах її окупації іншу владу; розробити конкретні практичні пропозиції Народного Секретаріату на найближчу перспективу; у разі невизнання окупаційною владою платформи Народного Секретаріату, подати йому у відставку і, таким чином, показати громадянам БНР і усьому світові, як виявились придушеними завоювання революції і вольності працелюбного

білоруського народу. Але його заява залишилася не почутою не лише німцями, але й членами білоруського уряду.

5 квітня 1918 року діячі БНР закликали канцлера Німеччини офіційно визнати незалежність Білорусі. Проте Берлін відмовився це зробити, пославшись на те, що це суперечитиме умовам Брест-Литовського мирного договору. Не отримавши очікуваної підтримки з боку уряду Німеччини, керівники БНР вирішили звернутися безпосередньо до кайзера Вільгельма II. За свідченням учасника тих подій В.Годлевського, ініціатором даної акції став керівник Мінського білоруського представництва (основу даного об'єднання складали партії, які представляли велику буржуазію і поміщиків Білорусі) Р.Скірмунт. Не можна сказати, що дана пропозиція була захоплено сприйнята діячами БНР, серед яких нараховувалось багато соціалістів із антимонархічними позиціями. Але все-таки більшість членів Ради підтримало її, керуючись кон'юнктурними міркуваннями. В.Годлевський стверджував, що звернутися до німецького імператора білорусам порадили представники німецької окупаційної адміністрації. На це вказують і архівні матеріали, зокрема, лист який Президія Ради БНР направила Я.Воронці від 7 квітня 1918 року. У ньому зазначалась: «... за нашими відомостями німецька влада ставить питання про визнання незалежності Білорусі у розрізі того, чи Ліфляндія і Естляндія будуть об'єднані з Німеччиною. Це впливає з нашого географічного розташування – між прибалтійськими землями і Україною. Німці готові підтримати наше державне будівництво, заявляючи, що за допомогу вимагатимуть митного союзу Білорусі з Центральними державами. Вони також не мають довіри до лівих сил у питанні державного будівництва, і запорука успіху криється у залученні до справи поміркованих діячів...» [1, с. 90].

На три надіслані до Берліна Статутні грамоти Рейхсканцлер повідомив білоруському керівництву, що Берлін розглядає Білорусь як «частину Радянської Росії», і що за Брестським договором це питання самостійно вирішити не в змозі».

Як бачимо, визнання незалежності Білоруської Народної Республіки із боку Кайзерівської Німеччини відкладалося на невизначені терміни. І це незважаючи на те, що білоруський уряд протягом квітня місяця з затятою наполегливістю усілякими методами домагався від німецької військової адміністрації якщо не визнання незалежності БНР, то хоча б заступництва, покровительства, а в окремих випадках,

дотримання нею елементарних правових норм стосовно білоруського населення. Останнє питання піднімалося на одному з засідань білоруського керівництва, на якому було вирішено направити делегацію до німецького генерал-коменданта «з метою з'ясування причин арештів білоруських солдатів і військовозобов'язаних і вивезення їх невідомо куди, а також вирішення питання про реєстрацію білорусів...» [1, с. 92].

Після низки невдалих спроб заручитися підтримкою німців центр дипломатичної діяльності представників БНР на деякий час переміщується до Києва. 25 квітня 1918 року делегація БНР у Києві направила німецькому послу в УНР звернення, в якому приводилось багато аргументів на захист ідеї відродження білоруської державності. У документі говорилось і про те, що Білорусь до 1569 року була самостійною державою, після чого існувала як федеративна суверенна частина Речі Посполитої. Делегація вважала, що «повного злиття народних білоруських мас з Росією не могло відбутися з тієї лише причини, що за своєю культурою білоруський народ схиляється до західноєвропейських країн, а не до Сходу». Також білоруські чільні представники сподівалися, що виходячи з економічних і політичних інтересів, Німеччина повинна підтримати БНР. У крайньому разі, БНР змушена буде піти на союз з Росією, або ж республіку зможе поглинути Польща. У зверненні наголошувалося: «Можливо, для німецької політики байдужі кордони Білорусі на сході, але посилення Польщі за рахунок Білорусі надасть полякам сприятливий ґрунт будувати Велику Польщу, що навряд чи може входити до інтересів Німеччини». Були вироблені конкретні пропозиції для німецького уряду, серед яких можна виокремити наступні: прохання про визнання самостійності Білорусі і влади в особі Ради і її коаліційного міністерства; встановлення з місцевою німецькою владою таких взаємин, за яких білоруський уряд міг би здійснювати владні повноваження у східній частині Білорусі, зайнятій більшовиками; збереження цілісності Білорусі у її природних історичних і етнографічних кордонах. Йшлося про Гродненщину, течію Прип'яті і місто Вільно, як «розумовий центр Білорусі». Члени делегації намагалися переконати посла в тому, що питання про самостійність Білорусі є наболілим, і що від німецького уряду залежить його позитивне рішення. Якщо ж німецький уряд залишить його без уваги, погляди білоруського народу будуть

спрямовані в інший бік, «напевно, менш сприятливий для німецьких інтересів». У листі делегації мова йшла і про те, що управляти Білоруссю за допомогою лише військової сили, без сприяння уряду БНР «не настільки приємно, корисно і плідно для майбутнього, ніж надати цьому уряду і народу підтримку і тим викликати його симпатії». Також наголошувалося, що розчленування Білорусі на частини сусідами і їх посилення за її рахунок не може відповідати інтересам Німеччини. У разі зацікавленості Німеччини білоруським питанням, делегація Білоруської Народної Республіки пропонувала визнати самостійність Білорусі, Раду БНР і уряд, а також налагодити з місцевою німецькою владою такі стосунки, за яких Рада БНР могла б організувати свої збройні сили для встановлення своєї влади на території Радянської Білорусі. З іншого боку, не в інтересах німецького уряду могло стати і розчленування Білорусі на частини між сусідами і посилення їх за рахунок Білорусі, на що сподівалися білоруські урядовці.

Водночас Рада БНР направляє телеграму німецькому імператору Вільгельмові II зі словами щирої вдячності за звільнення Білорусі німецькими військами від тяжкого гніту, чужого знуцання й анархії, що панувала тут.

У Меморандумі Народного Секретаріату Імперському Канцлеру Німеччини, оприлюдненому у квітні 1918 року, наголошувалося на тому, що ще влітку 1915 року німецькі війська, оволодівши Бєлостоком, Гродно і Вільно увійшли на землі здавна заселені білоруським народом. 21 лютого німецькі війська зайняли вже більшу частину Білорусі, включаючи Мінськ, який на сьогодні є центром політичного життя країни. Все політичне життя країни нині знаходиться у сфері впливу німецької держави. Не маючи достатньо повних даних, щоб судити про найближче майбутнє своєї країни, і припускаючи, що німецький уряд не стане на заваді і не чинитиме перешкод щодо Білорусі, які суперечать правам і національно-політичним прагненням білоруського народу, обрана законною представницькою установою країни – Радою Білоруської Народної Республіки виконавча влада – Народний Секретаріат Республіки – звертався до німецького уряду з наступним викладом інтересів білоруського народу і своїх дій, направлених на їх задоволення, а саме, що білоруський народ жив і проживає цілісною масою у басейнах верхнього і середнього Дніпра, Немана і Західної Двіни, обіймаючи територію приблизно 300000 квадратних кілометрів із

загальною кількістю населення 15 мільйонів. Ця територія межувала на заході з Летгалією, етнографічною Литвою і Польщею, на півдні – з Україною, на сході і півночі – з Росією. Найдовший кордон з Україною складає 1/3 всієї прикордонної смуги. Найменший – з Польщею. З сумом констатувалося, що робота Народного Секретаріату була перервана у результаті «прохолодного» ставлення місцевих властей, які позбавили Народний Секретаріат приміщення, архіву і коштів. У силу цього, Народний Секретаріат був змушений тимчасово, до з'ясування ставлення до нього німецького уряду, мінімально згорнути виконання своїх функцій. А далі ще більше: «Рада БНР декларувала незалежність цілісної і неподільної Білорусі і просить Вашу Імператорську Величність про її захист, в цілях зміцнення державної незалежності краю в союзі з Німецькою імперією. Лише під захистом Німецької імперії край бачить свою щасливу долю в майбутньому» [2, с. 27].

Варто наголосити, що проголошення незалежності БНР, внутрішньополітичні розбіжності у керівництві республіки, направлення телеграми Вільгельму II, підтримка німецькою владою правого, несоціалістичного крила Ради привели до розколу Білоруської Соціалістичної Громади і вищих органів БНР. На основі БСГ утворились три нові партії: Білоруська партія соціалістів-революціонерів (БПС-Р) на чолі з Т.Грибом, П.Бордуновою та І.Мамонько; Білоруська соціал-демократична партія (БСДП), лідерами якої були А.Смолич, Б.Тарашкевич, С.Рак-Михайловський, І.Льосик, брати Луцкевичи, і Білоруська партія соціал-федералістів (БПС-Ф) під керівництвом Я.Воронки, О.Цвікевича, І.Середі, К.Єзовітова. Всі три партії обстоювали ідеї незалежності БНР, проте у галузі зовнішньої політики більша частина керівництва БСДП і БПС-Ф виступала за союз з Німеччиною. Багато з лідерів БПС-Р розглядали і Німеччину і Росію, як окупантів і ворогів БНР. Разом з тим, в середині цих партій були прихильники пропольської, пролитовської і проросійської орієнтації.

У той же час і Радянська Росія була занепокоєна створенням БНР і посиленням позицій Німеччини у Прибалтиці, Білорусі і на Україні. Росія вміло використовувала антинімецькі настрої частини білоруського населення, незадоволеного окупаційною політикою німців.

Німецька влада проводила в Білорусі значні реквізиції цінностей, майна і продовольства, була накладена квартирна повинність.

Однією з найпоширеніших форм пограбування селян було вилучення сільськогосподарської продукції і сировини, що систематично проводилися окупаційною владою за допомогою місцевих органів самоврядування. Згідно з розпорядженням армійського командування, до списку реквізиційних продуктів були внесені практично всі їстівні і кормові запаси населення. По селах розклеювалися накази, що забороняли без дозволу німецьких властей приступати до косовиць трав, збору овочів і фруктів, рубки лісу, вилову риби. Так, у розпорядженні німецького коменданта в місті Дісна від 28 вересня 1918 року наголошувалося:

- продаж худоби, зерна, сіна, соломи і картоплі має здійснюватися тільки з дозволу офіцера з госпчастини;
- щонеділі здавати з кожної курки по 1 яйцю, з кожної корови по 1,5 літра молока.

Реквізиційні поставки досягали значних розмірів. Окрім сировини і зернових, реквізиції піддавалася худоба, що знаходилася у розпорядженні селян. На вимогу окупаційних властей кожна волость, наприклад Могилевського повіту, була зобов'язана поставляти на потреби німецької армії і для Німеччини по 800 пудів м'яса на місяць. Масові реквізиції привели до повного винищення великої рогатої худоби, свиней, свійської птиці. Але і на цих величезних цифрах німецька влада не зупинялася. Реквізиції перетворювалися на справжній грабіж сільських жителів. Німці віднімали у селян все, аж до печеного хліба і предметів домашнього вжитку. Згідно зі звітом окупаційних властей, в одному з округів, що охоплював невелику територію Білорусі, за два роки було зібрано у селян 2687 тис. штук яєць, 890 тис. з них було відправлено до Німеччини і лише 575 тис. залишено населенню. З 63290 кг виловленої риби 27 тис. кг відправлено до Німеччини.

У більшості випадків за вилучені продукти харчування, сільськогосподарську сировину, худобу селянин отримував квитанції і лише в окремих випадках – мізерну грошову компенсацію.

Мінська міська дума у квітні 1918 року писала наркомуні закордонних справ, що німці паралізували роботу місцевих органів влади, проводять масові арешти у Мінську, вивозять жителів, нехтують демократичними правами і свободами. Закордонне відомство Радянської держави направило ноту протесту німецькому уряду стосовно політики

Німеччини у Білорусі і жорстких акцій воєнних властей, «негідних культурного народу».

Ще раз підкреслимо, радянська влада зайняла ворожу позицію щодо БНР. У Декларації II з'їзду Рад Західної області 13 квітня 1918 року наголошувалось, що вороги Росії створили білоруську контрреволюційну раду, яка виношує план зради трудящих мас і прагне створити національну буржуазну державу під покровительством Німеччини.

На відміну від політиків у Берліні, представники німецького військового командування на Сході проявили зацікавленість до ідеї створення білоруської державності. 28 березня 1918 р. командуючий 10-тою німецькою армією генерал Е. фон Фалькенгайн видав розпорядження про передачу всіх державних установ краю у галузі торгівлі, промисловості, освіти, соціального забезпечення і пропаганди під юрисдикцією Ради Білоруської Народної Республіки. І дійсно, протягом квітня-травня 1918 року німецька влада в Білорусі переходить від настороженого ставлення до БНР до політики таємного, а потім і відкритого співробітництва з Радою і Народним Секретаріатом. У травні 1918 року у Берліні пройшла нарада представників генералітету і ділових кіл, на якій обговорювалося питання про забезпечення домінування Німеччини на території колишньої Російської імперії. У Білорусі це яскраво проявилось у політиці керівництва 10-ї німецької армії, штаб якої у травні 1918 року було переведено з Вільно до Мінська.

27 травня 1918 року Е. фон Фанкельгайн за власною ініціативою прийняв делегацію Народного Секретаріату БНР. Він висловився за спільну з кабінетом БНР роботу з «умиротворення» країни і розвитку білоруської культури, запевнивши, що німецький уряд візьме до уваги прагнення Народного Секретаріату і Ради жити у злагоді і дружбі з Німецькою державою, що у майбутньому принесе Білорусі бажані позитивні результати. Натомість, голова уряду і міністр закордонних справ БНР Я.Воронка від імені білоруської влади, засудив російську позицію стосовно БНР, підкресливши роль Німеччини у процесі виникнення білоруської державності і висловився за спільну «творчу роботу» з німецькою владою по зміцненню БНР. Підсумком цієї зустрічі керівників БНР і німецького командування стало фактичне визнання Німеччиною Народного Секретаріату як законного уряду Білорусі.

Влітку 1918 року німецькі власті в Білорусі готові були підтримати процес створення білоруської національної держави з прони́мецькою і антиросійською орієнтацією. Командування 10-ю армією підтримувало перш за все несоціалістичні політичні сили БНР. У зв'язку з цим, до літа 1918 року більшість у Раді БНР становили представники ліберально-демократичних організацій і правого крила БСГ. Особливо тісні стосунки з німецькою владою мав відомий білоруський політичний діяч, колишній депутат I Державної Думи і голова Білоруського національного комітету (березень-червень 1917 року) Р.Скірмунт. Він досить чітко і прозоро висловився про те, що зацікавленість Німеччини у виникненні Білоруської держави як буфера між Польщею, Литвою, Україною, Великоросією диктується не тільки політичними, а й економічними причинами. Білорусь – край сільськогосподарський. Одна лише Мінська губернія, при досить низькому розвитку сільського господарства давала надлишок хліба понад 3 мільйонів пудів. Далі Р.Скірмунт наголошував, що якщо за допомогою німецького капіталу і техніки осушити болота, то Полісся, не кажучи вже про розвиток тваринництва в краї, – може забезпечити сіном всю Німеччину. Крім того, остання, як і раніше до війни, може отримувати з Білорусі значні запаси лісу. З іншого боку, Німеччина мала забезпечити Білорусь всіма необхідними фабрикантами промисловості, устаткуванням і машинами для сільського господарства, надати технічну допомогу у справі розвитку промисловості.

На середину літа 1918 року достатньо стримані стосунки білоруського керівництва з німецькою адміністрацією вилилися у розширення владних повноважень Білорусі. Білоруському уряду дозволялася певна самостійність у тих сферах господарства і соціального життя, які не зачіпали німецьких інтересів і не перешкоджали здійсненню окупаційної політики. Це стосується освіти і культури, певною мірою проведення самостійної зовнішньої політики. За ініціативою Народного Секретаріату, німецьке командування влітку 1918 року вело переговори з урядом Радянської Росії про приєднання до території, яку уряд БНР вважав своєю, східних районів Білорусі, зайнятих радянськими військами. Представництва БНР були акредитовані в Україні і Литві, її дипломатичні місії працювали у Варшаві, Берліні, Копенгагені та інших містах.

Зі зміною білоруського уряду 9 липня 1918 року його новий глава Р.Скірмунт виступив з декларацією, у якій підкреслювалося, що найближчим завданням білоруської державної влади є діяльність у тісному контакті з окупантами; і хоча тягар окупації важкий, з ним слід миритися, як із неминучим злом [3, с.51]. Окреслювалося також коло вирішення зовнішньополітичних питань. Головними як і раніше залишалися визнання білоруської державності країнами, що раніше входили до складу Російської імперії, Четвертим Союзом і нейтральними державами; встановлення дружніх взаємин з сусідами і якнайшвидше врегулювання питання кордонів, в першу чергу з Україною, проведення східного кордону, розмежування з Литвою у Віленщині, а також з Польщею і Росією за етнографічним принципом.

Важкого удару по надіях більшої частини національних діячів, які пов'язували побудову білоруської державності з політикою кайзерівської Німеччини, було завдано підписанням 27 серпня 1918 року між Радянською Росією і Німеччиною додаткової угоди до Брест-Литовського мирного договору. У зв'язку з низкою невдач на Західному фронті, Німеччина зобов'язувалася поетапно очистити райони Білорусі від Дніпра до Березини. У 4 статті зазначалося також, що Німеччина жодним чином не буде втручатися у стосунки між Радянською державою і її окремими областями, а звідси, не буде підтримувати утворення самостійних державних організмів у цих областях. Наступного дня, 28 серпня, надійшов протест Ради БНР Рейхсканцлеру Німеччини Г.Гертлінгу проти відторгнення споконвічних білоруських земель і збільшення за їхній рахунок області Царства Польського; а також приєднання багатих областей до України.

Як підкреслював відомий діяч БНР К.Єзовітов, відмова німців створити білоруську армію і зміцнити фінансову систему Білорусі, їх тактика лавіювання і поступок більшовикам привели до того, що офіцери БНР стали формувати білоруські партизанські загони без дозволу німецьких властей.

Керівництво БНР було стурбоване і тим, що Німеччина схвалювала претензії Литви на територію Віленщини і Гродненщини. Разом з тим, командування 10-ї армії у Вільно у жовтні 1918 року виступало за співробітництво між литовською Тарибою і віленською Білоруською Радою, фактично підтримавши перші кроки по формуванню білорусько-литовської армії.

На основі постійних відмов Німеччини визнати БНР, у Раді у вересні 1918 року складається блок представників партії Білоруських соціалістів-революціонерів з представниками утвореної у серпні Білоруської партії соціалістів-федералістів. До цього часу БПС-Р значно поширила свій вплив на білоруське селянство. ЦК БПС-Р однозначно висловився за свою соціалістичну орієнтацію, за відміну приватної власності на землю. Склад Ради наприкінці вересня поповнився представниками національних меншин і православного духовенства і у жовтні нараховував 101 особу. На початку жовтня Рада затвердила «Статут Білоруської Народної Республіки». У ньому підкреслювалося, що верховна влада на Білорусі належить білоруському та іншим народам, які населяють територію республіки. Верховна законодавча влада здійснюється Сеймом, обраним на основі загального рівного таємного пропорційного виборчого права. До виборів Сейму законодавча влада належить Раді БНР, а виконавча – Народному Секретаріату. 11 жовтня Народний Секретаріат був перейменований у Раду народних міністрів, яку очолив А.Луцкевич [1, с.98].

У жовтні 1918 року була оприлюднена нота Надзвичайної делегації Ради БНР(у Києві) на ім'я Голови Німецького Рейхстагу і Рейхсканцлера Німеччини, у якій вкотре наголошувалося на події, що сталася 25 березня 1918 року – проголошенні незалежності БНР. Білоруський уряд своєчасно сповістив про це великі держави, прохаючи їх визнати державну незалежність Білорусі. Почекавши, Рада вирішила звернутися до верховної влади Німеччини з проханням про оборону білоруської державності і її підтримки. На ці звертання була отримана відмова, наголошуючи на тому, що перешкодою для визнання незалежності Білорусі є умови Брест-Литовської мирної угоди. Але треба зазначити, що ця угода на даний момент практично втратила силу з причини прийняття воюючими країнами принципів В.Вільсона. Делегація сподівалася, що позитивне розв'язання питання стане основою для нормалізації взаємин між обома державами у майбутньому.

Надзвичайна делегація БНР на чолі з О.Цвікевичем схиляла німецького імперського канцлера визнати БНР і надати їм необхідну допомогу. Мотиви і аргументація були вже дещо іншими. Нині уже не походом на схід намагалися зацікавити керівників Німеччини, а погрозами світової пролетарської революції, приходом російських

більшовиків на Захід. БНР була готова стати «заслоном» поширення більшовизму у Європі. «На сході все ще панує анархія, що будь-коли може розповсюдитися у межах Білорусі, принісши з собою страхіття кривавого терору і, крім того, розклад державного і суспільного життя». З Білорусі анархія може перекинутися на захід. А це потягне негативні наслідки для Німеччини і її східної політики. Звідси, визнання БНР як держави необхідне і корисне як БНР, так і самій Німеччині. Визнання БНР не повинно було обмежитись формальним юридичним актом. Німеччина мала надати можливість білоруському уряду здійснювати функції державного будівництва і управління, а ще допомогти організувати збройні сили з метою самозахисту, і взагалі надати необхідну підтримку у його державній організаційній роботі. Проте через початок революції у Німеччині білоруські представники були вимушені повернутися до Мінська, так і не досягнувши поставлених завдань.

28 листопада 1918 року була оприлюднена Грамота Ради Білоруської Народної Республіки із закликом організувати місцеві Білоруські Ради у зв'язку з можливим залишенням німецькими військами Білорусі, що і сталося 9 грудня 1918р., коли німецькі війська залишили Мінськ і влада офіційно передавалася радянському уряду, який анулював Брестський договір, а усі включені до нього зобов'язання, що стосувалися сплати контрибуції чи поступки територій і областей, оголошувались недійсними. 11 грудня 1918 р. Мінський губернський військово-революційний комітет розпустив Раду БНР і наказав заарештувати членів уряду. Радянська влада поверталася до Білорусі. 1 січня 1919 р. була проголошена БСРР.

Разом з тим, у культурно-освітній сфері Раді Білоруської Народної Республіки і Народному Секретаріату вдалося досягнути найбільш значних успіхів. У квітні 1918 року білоруська мова набула статусу державної і обов'язкової мови БНР. Починаючи з цього часу регулярними стали курси білорусознавства, на яких читали свої лекції Я.Воронка, А.Смолич, О.Власов, Т.Гриб.

Проте і в цій галузі довелося працювати у вкрай складних умовах. З літа 1918р. окупаційна адміністрація розпочинає відкритий наступ на права земств і міських дум. Спочатку у їх виконавчі структури були введені німецькі «наглядачі» з метою політичного і фінансового контролю за їх діяльністю. Працівник Білоруського національного комісаріату у Москві М.Мороз, який побував у окупованому Мінську в серпні 1918р.

повідомляв до Москви, що не зважаючи на тимчасовий характер окупації, в усіх урядових і приватних установах панують німецькі представники. Усі кошторисні витрати затверджуються німцями. Німецька адміністрація контролює усі призначення, здійснює ревізію установ.

Пізніше органи місцевого самоуправління позбавлялися права самостійно формувати свій бюджет, що відбилося на життєдіяльності Республіки. Зокрема, видатки на шкільну освіту «урізулися» на 67%. Були викреслені статті на фінансування учительських семінарій у Бобруйську, Борисові, на відкриття 7 нових ремісничих училищ Мінського середнього політехнічного закладу. Утримання початкових навчальних установ окупаційна адміністрація брала на себе. Зазначимо, що тих коштів, яких виділяло керівництво 10-ї армії на початкову освіту, не вистачало навіть на матеріальне забезпечення усіх наставників. За таких умов не могло йти мови про значне поширення шкільної мережі, покращення навчально-методичної бази шкіл, особливо у сільській місцевості, підвищення заробітної плати педагогам.

17 вересня 1918р. командувач 10-ї німецької армії генерал Е.фон Фалькенгайн підписав постанову про принципи організації шкільної справи у зоні нової німецької окупації. У преамбулі до документа наголошувалося, що його положення відповідають ст. 43 Закону про введення сухопутних військ Гаагської міжнародної конвенції 1907 р. Однак, ця постанова за своїм змістом, хоча і з більш м'якими формулюваннями, нагадувала шкільне законодавство Обер–Оста, яке неможна назвати ліберальним.

Усі навчальні установи Мінщини і західних районів Вітебщини і Могилевщини підпорядковувалися командуючому 10-ї армії. Для відкриття нових навчальних закладів так само потрібен був дозвіл армійського командування. Ті школи, які були утворені після укладення Брестського миру мали пройти додаткову процедуру. До компетенції німецької військової адміністрації входили і кадрові питання, пов'язані з призначенням і переведенням наставників на інші посади.

Цікавим виглядає пункт з вищезгаданої постанови, згідно з яким викладання у школах мало здійснюватися на російській мові, за винятком особливих випадків, коли німецьке командування дозволяло викладання іншою мовою. Це стало результатом підписання у Берліні

27 серпня 1918р. додаткової російсько-німецької угоди, за якою Німеччина жодним чином не повинна була провокувати на тимчасово-окупованій території сепаратистські настрої серед місцевого населення. Але цей пункт по суті залишався проформою, коли підкреслити, що ще до приходу німецьких військ на Мінщині, Могилевщині, Вітебщині працювало декілька сотень польськомовних навчальних закладів, десятки єврейських світських установ, а в Мінську з'явилися перші білоруські школи. «Виправляти» ситуацію у німецької адміністрації не було можливостей, бажання і часу.

На зміну дирекції колишнього Віленського навчального округу для управління шкільною справою в районі дислокації 10-ї армії приходить Обласне (Крайове) навчальне опікунство, яке згодом погодився очолити Ю.Карський – найбільш авторитетна особа серед місцевої інтелігенції, котрий завжди стояв поза політикою і не був втягнутий у внутрішню політичну боротьбу між місцевими угрупованнями. Окрім загального керівництва шкільною справою на нього покладалося завідування середніми навчальними установами, наставницькими семінаріями і Мінським інститутом вчителів. До штату Крайового шкільного опікунства вводились посади 2 заступників, на які були призначені білоруські національні діячі – професор В.Івановський і Б.Тарашкевич. Перший опікувався професійно-технічною освітою, другий – масовими елементарними школами.

Разом з тим створена установа не була самостійною у своїх рішеннях. У першу чергу це стосувалося утворення, реформування чи ліквідації навчальних установ, затвердження на посадах керівників шкіл, міських і повітових шкільних інструкторів. Усі правові і фінансові питання залишалися у руках німецької військової адміністрації. Постійним членом Крайового опікунства був керівник культурного відділу штабу 10-ї армії, який був присутнім на його засіданнях. За 2 місяці своєї роботи Обласному навчальному опікунству так і не вдалося здійснити нічого конкретного у справі поліпшення становища навчальних установ у зоні «нової німецької окупації», і як результат – розпад організації ще до приходу радянських військ у Мінськ.

Незважаючи на це, протягом 1918 р. було відкрито близько 350 початкових білоруських шкіл, з них 20 – у Мінську, діяли гімназії. Планувалося заснувати університет, з цією метою була створена спеціальна комісія на чолі з професором М.Довнар-Запольським.

Розгорнулася широка видавнича діяльність. Вища музична школа, заснована у квітні 1918 р. реорганізовувалася у Білоруську Державну консерваторію, при якій організували відділ з вивчення білоруської народної пісні, історії білоруської культури. Директором консерваторії став професор Г.Журавльов, колишній викладач Варшавської консерваторії.

Значної уваги надавалося Народним Секретаріатом і Радою БНР такій важливій сфері духовного життя, як релігії. Ще 5 травня 1918р. на зустрічі Я.Воронки з архієпископом Мінським і Туровським Георгієм зачіпалося питання про реорганізацію управління церквою, яке б відповідало інтересам Білорусі як незалежної держави. 1 жовтня 1918р. у Мінську була відкрита Католицька духовна семінарія, яку очолив Ф.Абрантович. У ній викладалася білоруська мова та література, історія Білорусі.

З метою широкої пропаганди національної культури урядові структури БНР проводили різного роду пропагандистські заходи – виставки, театральні постановки. Активну участь в організації історико-етнографічної виставки у Вільно брав І.Луцкевич, у якого була своя багата колекція. Дана акція тривала з травня по серпень 1918 р. У червні 1918р. Я.Воронка створив комісію для організації «Білоруської виставки імені Ф.Скорини» з метою показати еволюцію білоруської культури і державності з моменту її розквіту, занепаду в умовах польського та московського панування, і в роки її відродження на початку ХХ ст.

У справі поширення і поглиблення національної самосвідомості білорусів важливу роль відіграв театр. На початку травня 1918р. у Мінську розпочало свою діяльність «Перше товариство білоруської драми й комедії», очолив його Ф.Жданович. 19 травня 1918 р. відкривається Білоруський Народний Дім імені М.Богдановича. Саме цього дня «Перше товариство білоруської драми й комедії» було реорганізоване у Білоруський державний театр БНР. Народний Секретаріат виділяв щомісячну субсидію на його утримання.

Таким чином, двояка політика, яку проводила Німеччина щодо Білоруської Народної Республіки, значно ускладнила діяльність керівників БНР по створенню білоруської державності. У проведенні своєї політики на території Білорусі Німеччина керувалася виключно економічними міркуваннями і потребами – використати БНР як

продовольчий і людський ресурс. Тому, німецький фактор справив суттєвий, хоча й не визначальний, вплив на історичний розвиток Білоруської Народної Республіки, як політичного явища. І це слід враховувати при оцінці складних процесів та явищ 1918 року, які і стали ґрунтом для проголошення незалежності Білорусі вже на радянській основі.

Національно-культурне життя Білорусі в умовах німецької окупації було позначено певною свободою. Діяльність Ради БНР у царині культури набула в 1918 р. характеру чітко визначеної державної політики і сприяла поширенню національної самосвідомості.

Література

1. Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі: в 2-х т. – Вільня – Нью-Ёрк – Менск – Прага. – 1998. – Т.1. – 1720 с.

2. За дзяржаўную незалежнасць Беларусі. Дакументы і матэрыялы сабраныя і надрыктаваныя для публікацыі І.Касяком, прагледжаныя і апрабаваныя для друку камісіяй Беларускай Цэнтральнай Рады пад кіраўніцтвам праф. Р.Астроўкага. Выданыя Беларускай Цэнтральнай Рады. – Лендан, 1960. – 198 с.

3. Знешняя палітыка Беларусі: Зборнік дакументаў і матэрыялоў (1917–1922 гг.) / Пастаянная камісія Савета Рэспублікі Нацыянальнага Сходу Рэспублікі Беларусь на міжнародных справах і нацыянальнай бяспецы, Міністэрства замежных спраў Рэспублікі Беларусь, Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Беларускі навукова – даследчы інстытут дакументазнаўства і архіўнай справы. – Мінск: Бея НДІДАС, 1997. – Т.1 – 398 с.

УДК 327.5(410.1+4):061.1ЄС
DOI 10.31654/Nauka-2024-271-305

Мицик Л. М.

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
mytsyk.lm@ndu.edu.ua
orcid.org/0000-0001-9195-4456

**«ЄВРОПЕЙСЬКЕ КОЛО» БРИТАНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ:
ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС**

Велика Британія – яскравий приклад, що ілюструє суперечливість взаємин національного і наднаціонального в розвитку сучасних інтеграційних процесів в Європі. Країна майже завжди сприймалась як виключення з правил у Європейському Союзі. Ця стаття покликана не тільки проаналізувати місце Великої Британії в Об'єднаній Європі, але й виявити історичні аспекти, важливі для розуміння специфіки сучасних інтеграційних процесів на континенті та визначення цивілізаційної перспективи Європейського Союзу.

Мета статті – визначити роль Великої Британії у розвитку євроінтеграційних процесів від початку формування передумов інтегрування до безпосередньої участі та виходу з об'єднання, проаналізувати еволюцію європейської політики Британії як багато-векторний процес, що включає елементи протистояння, активної участі і прагнення відстояти особливі позиції у відповідності до національних інтересів країни.

Автор доходить висновку, що,

- по-перше, при вступі до ЄЕС Сполучене Королівство прагнуло до отримання економічних вигод від участі у Співтоваристві;*
- по-друге, відступ і перегляд умов членства Британії в Європейському Союзі пов'язані з відстоюванням національних інтересів країни;*

- по-третє, брекзит став реакцією на загострення соціально-економічних і політичних суперечностей в Євросоюзі і в самій Великій Британії в умовах кризи.

На сучасному етапі Британія, зберігаючи помітну і багато в чому визначальну роль в житті Європи, перетворилась на епіцентр євроскептицизму, що привертає до неї підвищену увагу науковців та аналітиків в сфері континентальної інтеграції. Надзвичайно актуальним лишається й аналіз протиборства провідних політичних партій Великої Британії, особливо в контексті їх впливу на прийняття та імплементацію ключових зовнішньополітичних рішень щодо альтернативної моделі євроінтеграційної стратегії.

Ключові слова: Велика Британія, Сполучене Королівство, європейська інтеграція, ЄЕС, спільний ринок, «особлива позиція», Європейський Союз, брекзит.

Вступ. Сучасні інтеграційні процеси, радикально змінивши обличчя Європейського континенту, визначили геополітичний вибір України. «Темпи та ефективність залучення України до розбудови єдиної Європи залежатимуть від розуміння нею сутності європейської інтеграції, усвідомлення унікальності Європейського Співтовариства та Європейського Союзу, їх якісної відмінності від будь-яких інших міжнародних утворень»¹.

Феномен європейської інтеграції є пріоритетним об'єктом наукових досліджень для сучасних істориків, соціологів, юристів і представників інших спеціальностей. Багатовимірність цього феномена дозволяє обирати різні фокуси дослідження з тим, щоб зрозуміти, як влаштована та як діє система, що є невід'ємною характеристикою сучасного світу, перспективою подальшого глобального розвитку. Водночас дуже важливо простежити не лише динаміку євроінтеграції в цілому, але й розвиток елементів, які виступають частинами цього цілого.

Велика Британія – яскравий приклад, що ілюструє суперечливість взаємин національного і наднаціонального в розвитку сучасних інтеграційних процесів в Європі. Країна майже завжди сприймалась як

¹ Мицик Л.М. Сучасні теорії західноєвропейської інтеграції. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету*. Випуск 34. Серія: історичні науки. № 4. 2006. С.177.

виключення з правил у Європейському Союзі: вона зберігала особливі відносини зі США, не змінила національну валюту на єдину європейську – євро, не підписала Шенгенську угоду, наполегливо критикувала сільськогосподарську політику в рамках Союзу, була лідером за євроскептичними настроями, апогеєм яких став референдум 2016 року і Brexit. Ця стаття покликана не тільки проаналізувати місце Великої Британії в Об'єднаній Європі, але й виявити історичні аспекти, важливі для розуміння специфіки сучасних інтеграційних процесів на континенті та визначення цивілізаційної перспективи Європейського Союзу.

Мета статті – визначити роль Великої Британії у розвитку євроінтеграційних процесів від початку формування передумов інтегрування до безпосередньої участі та виходу з об'єднання, проаналізувати еволюцію європейської політики Британії як багатовекторний процес, що включає елементи протистояння, активної участі і прагнення відстояти особливі позиції у відповідності до національних інтересів країни.

Багатогранна і складна палітра взаємин Британії з країнами континентальної Європи є сферою інтересів багатьох дослідників. Піонерами в цій галузі стали представники західного наукового співтовариства, насамперед, самі британці².

У новітніх вітчизняних дослідженнях активно триває осмислення теорії та історії європейської інтеграції³. Велика увага приділяється і

² Britain and European Integration 1945-1998: a Documentary History /Ed. by D. Gowland, A. Turner London: Routledge, 2000. 270 p.; Britain in the World./ Ed. by Freedman L.& Clarke M. Cambridge: Cambridge University Press, 1991. 184 p.; Frankel J. British Foreign Policy 1945-1973. New York: Oxford University Press, 1975. 356 p.; Franklin M, Wilke M. Britain's Future in Europe London: RIIA, 1990. 215 p.; George S. An Awkward Partner: Britain in the European Community. Oxford: Oxford University Press, 1990. 277 p.; Gowland D., Turner A. Britain and European Integration since 1945: On the Sidelines. London: Routledge, 2010. 307 p.; Reynolds D. Britannia Overruled. British Policy and World Power in the Twentieth Century. 2nd edition. London: Routledge, 2000. 392 p.; Sanders D. Losing an Empire, Finding a Role. British Foreign Policy since 1945. London: Palgrave Macmillan, 1990. 359 p.; Watts D. Reluctant Europeans: Britain in the European Community. Sheffield: Sheffield Hallam University Press, 1994. 145 p.; Young J. Britain and European Unity, 1945-1999. 2nd edition. London: Palgrave Macmillan, 2000. 237 p.

³ Баркалова І.М. Теоретичні моделі розвитку європейської інтеграції у 40 – 70-х роках ХХ ст. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2013. № 1. С. 9-16; Ковальова О. Євроінтеграційна теорія транснаціоналізму і її новітні модифікації. *Наукові записки: збірник наукових праць*. К., 2002. Вип. 20. С. 199-209; Копійка В.В., Шинкаренко Т.І. Європейський Союз: заснування та етапи становлення. К.: Ін Юре, 2001. 264 с.; Копійка В.В. Концепції та доктрини європейської єдності в останній третині ХХ сторіччя. *Розширення Європейського Союзу. Теорія і практика інтеграційного процесу*. Київ, 2002. С. 8-74; Мицик Л.М. Сучасні теорії

британській проблематиці, вивчаються етапи інтеграційних процесів, їх ризики і перспективи⁴. Тематичні дослідження в цій царині успішно доповнюється роботами міждисциплінарного характеру.

Однак питання британської стратегії участі в будівництві єдиної Європи в українській історіографії поки що вивчені недостатньо повно. Здебільшого ця тема є лише фрагментом робіт, що стосуються інтеграції країн Європи в цілому, або англійської історії. З цієї причини, розрізнені тематичні статті і розділи в колективних виданнях з'являються набагато частіше, ніж вузькоспеціальні роботи.

Тим часом, нові виклики для європейської спільноти (фінансова та економічна кризи, міграційна проблема, ескалація терористичної загрози, Brexit) різко підвищили інтерес до інтеграційної проблематики. Зарубіжні і вітчизняні дослідники змушені знову і знову звертатися до обговорення вкрай неоднозначної і складної проблеми раціонального поєднання двох векторів новітньої модернізації ЄС – національного і глобального.

1. Британія та ЄЕС: народження прагматичного альянсу (1946-1960-і рр.)

Європейський вектор у зовнішній політиці Великої Британії тривалий час визнавався як один із значущих, але не життєво важливих. Поділяючи європейську ідею, Лондон не завжди був згоден з тим, як ця ідея втілюється у практиці європейської інтеграції. Складність і суперечливість двосторонніх відносин з ЄС були зумовлені відсутністю у Британії почуття приналежності до єдиної Європи, а участь країни в євроінтеграційному процесі йшла врозріз з глобальними інтересами країни. Це було обумовлено рядом історичних, політичних, економічних, інституційних та зовнішньополітичних чинників.

західноєвропейської інтеграції. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету*. Випуск 34. Серія: історичні науки. № 4.2006. С. 177-184.

⁴ Балан А.В. Вплив економічних факторів на процес вступу Великої Британії до ЄЕС та діяльність в союзі на початковому етапі членства. *«Історія» Наукові праці*. 2011. Випуск 134. Том 147. С. 119-123; Грубінко А. В. Велика Британія в системі європейської зовнішньої і безпекової політики (1990—2016) монографія. Тернопіль: Вектор, 2017. 640 с.; Грубінко А. Вплив Великої Британії на формування механізмів європейської політичної інтеграції (40-80-і роки ХХ ст.). *Україна-Європа-Світ*. Міжнародний збірник наукових праць.. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2016. Вип. 17. С.121-126; Крушинський В. Ю. Амстердамський договір, що змінює Договір про Європейський Союз, і Велика Британія. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*, 2003. Вип. 9. С. 86-96.

Британську позицію щодо країн континентальної Європи і ЄЕС як наднаціональної структури, що згодом трансформувалася в Європейський Союз, визначили історичні обставини, насамперед умови виходу країни з Другої світової війни, в якій вона не зазнала ні поразки, ні завоювання, політичні традиції, відмінності в культурі. Національні інститути Великої Британії, на відміну від її континентальних партнерів, довели свою ефективність.

Однак через те, що у повоєнний період Велика Британія втратила статус світової держави, що спричинило спад в її економіці, політична еліта була змушена зробити вибір на користь членства держави в Європейському Економічному Співтоваристві. А.Балан переконаний у визначальній ролі економічних факторів під час вступу Британії до ЄЕС⁵. На його думку «підприємницькі кола Англії прагнули покращити своє економічне становище за рахунок нових ринків, подолання митних бар'єрів сусідніх держав»⁶. Закінчилась навдачею спроба Лондона протиставити ЄЕС ширшу зону вільної торгівлі – ЄАВТ. «Крім того, застій у торгових відносинах Великої Британії з країнами Співдружності та зростання торгових обсягів з країнами ЄЕС, що перевершували навіть торгівлю з країнами ЄАВТ, реальна загроза переорієнтації американських інвестицій у промисловість країн «малої Європи», чия економічна експансія на світовий ринок ставала дедалі активнішою порівняно з англійським експортом, постійна загроза дефіциту торгового балансу змушували Велику Британію розглядати можливість вступу до Спільного ринку задля стимулювання своєї промисловості»⁷. Отже, приєднання до ЄЕС у значній мірі зумовлювалось прагматичними економічними міркуваннями.

На формування позиції Великої Британії щодо ЄС значною мірою впливає її національна ідентичність. Довге і безперервне існування британських політичних інститутів, які не дискредитували себе; острівне положення, що забезпечило британському суспільству відчуття відособленості від європейського континенту; участь в європейських

⁵ Балан А.В. Вплив економічних факторів на процес вступу Великої Британії до ЄЕС та діяльність в союзі на початковому етапі членства. *«Історія» Наукові праці*. 2011. Випуск 134. Том 147. С.119

⁶ Там само.

⁷ Балан А.В. Вплив економічних факторів на процес вступу Великої Британії до ЄЕС та діяльність в союзі на початковому етапі членства. *«Історія» Наукові праці*. 2011. Випуск 134. Том 147. С. 120

війнах протягом останніх століть в якості гаранта стабільності є чинниками, через які залучення до європейського проекту асоціюється частиною британського суспільства з втратою престижу країни, загрозою її суверенітету і інститутам, а традиційні уявлення про Велику Британію як про світову та глобальну державу спричиняють серйозні зовнішньополітичні прорахунки і зволікання з участю в інтеграційних процесах. Однак і подальше приєднання до Співтовариства не усуває проблем у двосторонніх відносинах. Оскільки Велика Британія вступає до ЄЕС лише на початку 1970-х років, Лондон втрачає можливість впливати на процеси, що відбувались в Європі, та на формування інститутів Європейського Співтовариства у два попередні десятиліття, тож протягом цього періоду сприймає європейське об'єднання як загрозу власним інтересам і суверенітету.

Ключовим аспектом впливу інституційного чинника формування євроінтеграційної стратегії Британії слід вважати внутрішньополітичну боротьбу, а також роль громадської думки. У країні з 1973 року і дотепер так і не склався консенсус щодо європейської інтеграції. Курс уряду залежав від тієї партії, яка перебувала при владі, від переважаючого впливу в ній євроскептиків або єврооптимістів в даний період, впливу груп інтересів і ЗМІ. Позиція щодо місця і ролі країни в європейській інтеграції коштувала деяким політичним і державним діячам кар'єри, а партії – втрати влади.

Між- і внутрішньопартійна боротьба, вочевидь, відбивала протиріччя не лише в британському істеблішменті, але й настрої суспільства, різних сегментів електорату, що змінювалися в залежності від стану економіки та динаміки міграційних процесів в Європейському Союзі.

Звісно, євроскептицизм був обумовлений і більш глибокими причинами – самою логікою інтеграції, яка неминуче вимагала більш тісного союзу країн – членів ЄС, тоді як Британія наполягала на постійних винятках для себе.

Аналізуючи специфіку формування євроінтеграційного курсу Лондона, слід враховувати також вплив зовнішньополітичного чинника. Насамперед, перешкодою на шляху зближення з Євросоюзом виступали «особливі відносини» зі США. Значущість цього чинника є дуже високою, оскільки, підтримуючи тісні зв'язки зі Сполученими Штатами, Велика Британія позиціонувала себе як держава з глобальними інтересами. А Грубінко вважає, що «дистанціювання від прямої участі

в європейському об'єднанні давало можливість Британії виконувати роль комунікативного «моста» між Європою і США і було частиною стратегії «третьої сили» у світовій політиці. Однак без підтримки США вона виявилася невиправданою»⁸.

Отже, основними чинниками, що детермінують позицію Британії щодо європейського інтеграційного процесу та членства в ЄЕС, слід вважати острівне географічне положення, специфічний тип організації внутрішнього економічного простору, громадська думка, консерватизм політичних інститутів, їх небажання бачити посилення наднаціонального рівня європейської спільноти, амбітні плани у зовнішній політиці та «особливі відносини» зі США. Розвиток двосторонніх відносин між Лондоном і Брюсселем зазнавав на собі чималий вплив і так званого особистісного фактора. Проте вирішальною стала зміна економічних і політичних реалій у другій половині ХХ століття, що підштовхнули країну до вступу до ЄЕС.

Спираючись на новітні аналітичні розробки, можна виділити п'ять етапів еволюції євроінтеграційної стратегії Великої Британії:

- 1946-1950-і рр. – етап, що характеризується формуванням власне ідеї європейської інтеграції, першими спробами її практичної імплементації. Офіційна позиція британського істеблішменту в цей період еволюціонує від підтримки формування Європейського Співтовариства до неприйняття перших форм євроінтеграції (відмова від вступу до ЄОВС; створення альтернативного інтеграційного блоку ЄАВТ);

- 1960-і рр. – етап, впродовж якого в Британії починається процес переосмислення місця і ролі своєї країни в світі. Спостерігається усвідомлення лейбористської партією високого ризику опинитися поза межами європейської інтеграції, робиться низка спроб стати частиною європейської спільноти;

- 1970-ті рр. – період, коли у відповідь на вступ країни до Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС) думки всередині правлячої еліти та суспільства щодо майбутнього Британії в Співтоваристві розділилися: почалася серйозна боротьба «єврооптимістів» і «євро-скептиків», в якій в кінцевому підсумку перемогу здобули останні;

⁸ Грубінко А. Вплив Великої Британії на формування механізмів європейської політичної інтеграції (40-80-і роки ХХ ст.). *Україна-Європа-Світ*. Міжнародний збірник наукових праць.. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2016. Вип. 17. С. 122.

- 1980-і-1990-і рр. – етап, протягом якого Велика Британія прагнула максимально зміцнити своє становище в західноєвропейському центрі сили, розраховуючи тим самим посилити свою вагу в системі міжнародних відносин. Консервативний уряд намагався загальмувати інтеграційні процеси у валютно-фінансовій і, спершу, в економічній сферах, вигравши тим самим час для перебудови британської економіки, і, навпаки, прискорити інтеграцію в області зовнішньої політики і, почасти, безпеки. Відбувається загальне поглиблення євроінтеграційних процесів. Лейбористський уряд Блера прагне повернути Великій Британії провідну роль в Євросоюзі, виступаючи за конструктивну співпрацю з ним;

- початок XXI століття – етап активізації євроскептичних настроїв у британському суспільстві у відповідь на кризу євросони та міграційну кризу в Євросоюзі, що запустило політичний механізм Брекзиту. Отже, проаналізуємо ці етапи детальніше.

Ідея «Об'єднаної Європи», що стала відповіддю на виклики повоєнного відновлення регіону, на початковому етапі розвитку в повній мірі відчула на собі протиріччя, пов'язані з впровадженням нових концепцій у британську політичну традицію. Універсальний характер цієї ідеї на тлі домінування традиційного підходу до зовнішньої політики Сполученого Королівства робив її європейський компонент все більш значущим. На думку А. Грубінка, саме у період «від завершення Другої світової війни до створення Європейського Союзу, відбувалося становлення концептуальних засад новітньої європейської політики Великої Британії, її участі в європейській інтеграції»⁹.

У вересні 1946 року, виголошуючи промову в Цюриху, британський экс-прем'єр-міністр Вінстон Черчилль виступив як переконаний прихильник ідеї створення Сполучених Штатів Європи»¹⁰. До кінця 40-х рр. європейська ідея посіла одне з ключових місць в його «теорії трьох кіл», що згодом отримала назву «концепція трьох великих сфер», тож консерватори почали приділяти підвищену увагу європейським проблемам. Проте А. Грубінко вбачає у змісті черчіллівських промов і концепцій «відголоски британської історичної політики «блискової

⁹ Грубінко А. Вплив Великої Британії на формування механізмів європейської політичної інтеграції (40-80-і роки ХХ ст.). *Україна-Європа-Світ*. Міжнародний збірник наукових праць.. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2016. Вип. 17. С.121.

¹⁰ Churchill W., *Europe Unite. Speeches*. London: Cassell and Company Ltd, 1950. 518 p.

ізоляції» XIX століття»¹¹. Дослідник висловлює думку, що роль гаранта забезпечення балансу сил в Європі у поєднанні з «особливими відносинами» зі США розглядалися британською політичною елітою як запорука збереження статусу країни як світової потуги.

Від початку 50-х рр. імплементація ідеї «Об'єднаної Європи» відбувалась непослідовно і наражалася на труднощі, пов'язані з подоланням традиційних зовнішньополітичних стереотипів, спричиняючи еволюцію європейської ідеї в залежності від об'єктивних економічних і військово-політичних процесів на континенті. При цьому окремі компоненти нової європейської концепції виявлялися затребуваними і давали перші позитивні результати.

Проте, керуючись сформульованою Черчиллем доктриною «трьох кіл», спираючись на так звану стерлінгову зону, систему імперських преференцій і відсутній політичний вплив в колоніях, а також особливі відносини зі США, Велика Британія втратила можливість, приєднавшись до процесу західноєвропейської інтеграції на початковому його етапі, не тільки впливати на формування структур «Спільного ринку» в бік урахування власне британських інтересів, а й грати в співтоваристві, а також в Європі керівну роль. І надалі вона ніколи не зможе стати визнаним ідейним лідером в об'єднаній Європі, адже у 1950-х, на зорі інтеграції, втратила історичний шанс визначити «правила гри», тож згодом була змушена грати на чужому полі. Конфігурація європейських інтеграційних процесів – безсумнівний результат взаємодії політичних традицій і культур Німеччини і Франції. Саме ці держави створили канву інтеграції, визначили напрямки її розвитку на десятиліття вперед і сьогодні продовжують відігравати вирішальну роль в розбудові Єдиної Європи. ТанDEM-«драйвер» інтеграції сформований, і сильна, незалежна Велика Британія не може з ним конкурувати.

Вочевидь, на початковому етапі інтеграційного процесу в Західній Європі йшлося переважно про економічну інтеграцію, всі інші сфери – політична, валютна, військова – мали стати предметом розгляду в майбутньому. У 1950 р. Велика Британія відхилила пропозицію Франції долучитись до розбудови Європейського об'єднання вугілля і стали,

¹¹ Грубінко А. Вплив Великої Британії на формування механізмів європейської політичної інтеграції (40-80-і роки ХХ ст.). *Україна-Європа-Світ*. Міжнародний збірник наукових праць.. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2016. Вип. 17. С.122.

мотивувавши це небажанням брати участь у створенні наднаціональних органів. Крім того, на думку офіційного Лондона, це було б несумісним зі зв'язками як у межах Співдружності, так і в рамках НАТО, а також із зобов'язаннями Великої Британії як світової держави. Н. Яковенко вважає, що участь Сполученого Королівства в Другій світовій війні у складі трійки провідних антифашистських союзників поряд зі США і СРСР надавала керівництву країни додаткових аргументів для обґрунтування глобальної ролі Британії, що унеможлиблювала приєднання до організації регіонального рівня¹².

Аналогічною було й британська позиція щодо військової інтеграції. Підтримавши висунутий Парижем план створення Європейського оборонного співтовариства (військового угруповання в складі Франції, ФРН, Італії, Бельгії, Нідерландів і Люксембургу), лейбористи, а слідом і торі виступили проти участі в ньому Великої Британії. Черчілль заявив в парламенті, що співпраці з ЄЕС при збереженні повного членства країни в НАТО буде для Лондона достатньо¹³.

Можна погодитись з висновком А. Грубінка, що «невдачі унікальних як для того часу проектів Європейського оборонного союзу і Європейського політичного союзу початку 1950-х років у значній мірі стали наслідком небажання офіційного Лондона брати безпосередню участь у розвитку незалежних європейських інтеграційних структур. Натомість у 1954 році засновано військово-політичну організацію Західноєвропейський союз (ЗЄС). Створення об'єднання, в якому Велика Британія як найбільша військова держава регіону посідала провідні позиції, відповідало інтересам США, які отримали можливість контролювати процеси євроінтеграції. Ідея Європейського політичного союзу була відкладена до більш сприятливого часу»¹⁴. Через створення ЗЄС на британських умовах уряд Сполученого Королівства, вочевидь, переоцінив свій міжнародний вплив, що засвідчив складний процес вступу країни до ЄЕС.

Аналіз зусиль провідних політичних партій Британії з формування постімперського зовнішньополітичного курсу дозволяє стверджувати,

¹² Яковенко Н. Л. Велика Британія в міжнародних організаціях: навчальний посібник. К.: Київський університет, 2011. С.57.

¹³ Churchill W., Europe Unite. Speeches. London: Cassell and Company Ltd, 1950. P.254.

¹⁴ Грубінко А. Вплив Великої Британії на формування механізмів європейської політичної інтеграції (40-80-і роки ХХ ст.). *Україна-Європа-Світ*. Міжнародний збірник наукових праць.. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2016. Вип. 17. С.122-123.

що з метою збереження провідних позицій в Європі, лідери лейбористів і консерваторів зробили ставку на поглиблення співпраці зі США, а також з країнами Співдружності націй. Отже, проблеми післявоєнної відбудови країн континентальної Європи опинилися поза сферою їхньої уваги. Через це концепція федералістського союзу держав Старого Світу, яку активно розробляли британські прихильники панєвропейських ідей, була остаточно відкинута. Вважаючи за краще відстоювати власні економічні інтереси, офіційний Лондон відмовився від безпосередньої участі своєї країни в європейських інтеграційних процесах. Саме цим, на думку В. Копійки, «і пояснюється, в значній мірі, її тверда негативна та безкомпромісна політика щодо Спільного ринку»¹⁵.

Як наслідок, політична еліта Великої Британії вступила в період тривалих і гострих суперечок з питань євроінтеграційної стратегії. Була зроблена спроба створення альтернативної та підконтрольної Лондону інтеграційної структури – ЄАВТ. Однак «розрахунки Великобританії на відсутність без її участі достатньої економічної та політичної бази для ефективного функціонування Спільного ринку виявилися хибними»¹⁶. Лідери Франції та Німеччини підтвердили спільне бажання розвивати європейську інтеграцію на основі двостороннього співробітництва, відкинувши англійський проект.

Однак «особливий курс» британських політиків в сфері європейської стратегії не компенсували тісні відносини ані зі США, ані з НАТО. Лише повноцінне економічне співробітництво з континентальною Європою, що переживала масштабні інтеграційні метаморфози, стало зрештою найбільш реальною альтернативою розвитку колишньої колоніальної імперії.

З початку 60-х рр. Велика Британія взяла на озброєння нові форми співпраці зі структурами і країнами ЄЕС, одночасно продовжуючи свою діяльність в ЄАВТ. Ці коливання не в останню чергу стимулював протестний рух в країні за участі таких нових масових організацій як «Ліга противників Спільного ринку», «Вперед, Велика Британія!», «Велика Британія і Спільний ринок», «Союз противників Спільного ринку».

¹⁵Копійка В.В., Шинкаренко Т.І. Європейський Союз: заснування та етапи становлення. К.; Ін Юре, 2001. С. 84.

¹⁶Там само.

Однак провідні британські політики поступово усвідомлювали обмеження можливостей зовнішньої політики Сполученого Королівства. Участь в європейській інтеграції починала сприйматися як невід'ємна складова стратегії британського керівництва, спрямованої на збереження статусу і впливу країни на світовій арені.

Уже влітку 1961 року консервативний уряд Г. Макміллана, що нещодавно критикував створення ЄЕС, висунув ініціативу щодо входження Великої Британії до «Спільного ринку». Міністри мотивували свою пропозицію вузькістю ринків імперського Співдружності, які, на їхню думку, були вже не в змозі забезпечити торговельні інтереси метрополії. Ініціативу було підтримано парламентом, але її обговорення супроводжувалося гарячими дебатами. Розбіжності виявились навіть всередині депутатської фракції консервативної партії, членам якої так і не вдалося досягнути консенсусу. Найбільше занепокоєння у торі, стурбованих прогнозованими наслідками альянсу з континентальною Європою, викликала проблема збереження національного суверенітету¹⁷. Серед депутатів від лейбористської партії теж не було представлено єдиної офіційної позиції з цього приводу. Лідери лейбористів, врахувавши, що «європейське питання» призвело до розколу в лавах консервативної партії, вважали за краще від нього просто дистанціюватися і сконцентрувати увагу на питаннях внутрішньої політики. Проте, лейбористи також не зуміли запобігти внутріпартійному протистоянню з питань євроінтеграції. В їх лавах виділилися фракції «європеїстів» (Рой Дженкінс), «поміркованих європеїстів» (Клемент Еттлі) та «євроскептиків» (Хью Гейтскелл, Еньюрін Бівен)¹⁸.

По суті, рішення про вступ до ЄЕС було елементом політики «взаємозалежності» уряду Г. Макміллана, зміст якої полягав у необхідності об'єднання Заходу перед наростанням комуністичної загрози. Однак воно не означало створення федерації в Європі або повне об'єднання її військових сил, а розумілося як прагматичне зближення в економічній політиці західноєвропейських держав в інтересах британської економіки.

¹⁷ Dale I. Conservative Party General Election Manifestos 1900-1997. Vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. 488 p.

¹⁸ Dale I. Labour Party General Election Manifestos, 1900-1997. Vol. 2. London.: Routledge, 2015. 380 p.

Отже, до кінця 1960-х рр. приєднання до ЄЕС розглядалось Лондоном як єдиний реальний шанс підсилити економічну і політичну роль Британії на світовій арені. Однак, розрахунок Лондона на особливі умови членства став ключовою причиною подвійного вето Франції на вступ Великої Британії до Співтовариства у 1963 і 1967 роках.

У залученні Сполученого Королівства до «Спільного ринку» континентальні держави вбачали можливість створення противаги Франції, голлістське керівництво якої своїми діями загрожувало цілісності архітектури євроатлантичної безпеки і солідарності держав Заходу. А. Грубінко наводить вислів британського прем'єр-міністра Г. Вільсона про те, що «Європа стоїть перед можливістю великого просування вперед до здобуття політичної єдності, і ми ... повинні взяти у ньому повноцінну участь»¹⁹. На його думку, державам-членам ЄЕС було зрозуміло, що без Британії як впливового суб'єкта міжнародних відносин Європейському Співтовариству буде важко досягнути високого статусу на світовій арені як політичного актора.

У приєднанні Великої Британії до «Спільного ринку» також виявляли зацікавленість корпорації США, які створили на території післявоєнної Європи численні філії, зорієнтовані на місцеві ринки збуту. Проте після очікуваного вступу у 1973 році скористатися в повному обсязі всіма перевагами континентального співробітництва Великій Британії завадили кризові тенденції, насамперед, в енергетичній сфері, які охопили країни Європейського Економічного Співтовариства.

2. «Особлива позиція» Великої Британії в «Об'єднаній Європі» (1970-і-1990-і рр)

Експерти традиційно характеризують Велику Британію як «незручного партнера» ЄЕС. На думку А. Грубінка, відразу після вступу, «не маючи можливості диктувати об'єднанню умови економічного розвитку, британське керівництво намагалось використати дипломатичний вплив і військово-політичні можливості як основний аргумент впливу на

¹⁹ Грубінко А. Вплив Великої Британії на формування механізмів європейської політичної інтеграції (40-80-і роки ХХ ст.). *Україна-Європа-Світ*. Міжнародний збірник наукових праць.. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2016. Вип. 17. С.123.

розвиток Співтовариства»²⁰ [39, с. 76]. По суті, Сполученому Королівству довелося завойовувати місце в когорті провідних держав спільноти, що з перемінним успіхом намагалися робити британські уряди уряди 1970-х- початку 1990-х років. Тому період участі Великої Британії в євроінтеграції 1973–1990 рр. дослідники вважають адаптаційним. В його рамках Н. Яковенко виокремлює два етапи: 1) 1973–1979 рр. – експериментальний; 2) 1979–1990 рр. – тетчеризм²¹.

Фактично вже з моменту приєднання Сполученого Королівства до ЄЕС в 1973 році почалася дискусія щодо особливого політичного статусу і ролі Британії в Європі. Британському суспільству не вдалося досягти єдності з цих питань, а мінімальна перевага прихильників членства в Євросоюзі була досягнута надзвичайно великими зусиллями. При цьому сутність розбіжностей між двома партіями в 70-ті роки зводилася не стільки до питання, бути чи не бути Великій Британії у «Спільному ринку», скільки до умов її перебування в ньому. Тоді вперше проявився «конфлікт інтересів», подолати який не вдалося до початку наступного століття, що зрештою стало вирішальним чинником Брекзиту.

Основними причинами «конфлікту інтересів» Сполученого Королівства та Євросоюзу видаються вже згадані нами віддалене від континенту розташування Великої Британії, особливі національні традиції та неоліберальна економічна модель, що відрізняється від економік інших європейських країн і менш схильна до небажаних зовнішніх змін. Як наслідок, всередині Британії загострилася дискусія щодо необхідності та практичної доцільності такого типу інтеграції.

«Європейське питання» стало багато в чому фатальним для британської політики, детермінованої спробами позбутися комплексу «маленької Англії», яка втратила свої колонії, і прагненням зайняти рівнозначно вагоме місце на світовій арені. Підходи до цього питання розділили британську політичну еліту на «євроентузіастів» і «євро-скептиків». Тож, загальноєвропейські інтереси вважалися хоч і важливими, але все ще не першорядними.

²⁰ Грубінко А. Вплив Великої Британії на формування механізмів європейської політичної інтеграції (40-80-і роки ХХ ст.). *Україна-Європа-Світ*. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2016. Вип. 17. С.76.

²¹ Яковенко Н. Л. Велика Британія в міжнародних організаціях: навчальний посібник. К.: Київський університет, 2011. С.76.

На початку 1980-х років у євроінтеграційній стратегії Лондона з'явилися нові акценти, зумовлені приходом до влади консервативного кабінету М. Тетчер. Аналізуючи специфіку цієї стратегії, варто звернути увагу на «накладання» потоків внутрішньополітичного життя Великої Британії на еволюцію інтеграційних процесів в Європі. Успадкувавши від своїх попередників членство в ЄЕС, М. Тетчер зіткнулася з неефективністю та високою вартістю як загрозами національним інтересам, що виходили від цього поки що недосконалого інтеграційного інституту. Її прагнення пристосувати надмірно забюрократизовані структури ЄЕС до завдань подолання кризових явищ в економіці Британії не увінчалось успіхом. Низка конфліктів у відносинах Лондона і Брюсселя, в центрі яких регулярно опинялася «залізна леді», що вимагала вигоди, рівноправності і відповідності національним інтересам в інтеграційних процесах, зумовили від моменту підписання Єдиного європейського акту (лютий 1986 р.) коригування євроінтеграційного курсу Лондона. М.Тетчер усвідомлювала, що ЄЕС – вже сформована, стала в своєму розвитку економічна, соціальна і політична структура, на яку британський уряд не зможе чинити вирішального впливу, передусім, через домінування в ній Франції та ФРН. Тож в лавах консерваторів було ухвалено стратегічне рішення: зберегти місце Британії в ЄЕС, послідовно відстоюючи власні інтереси всередині цього об'єднання.

При цьому М. Тетчер, всупереч сформованій думці, не була затятою ненависницею самої ідеї побудови єдиної Європи, вона виступала за співпрацю з ЄЕС, наголошуючи на політичній природі розбіжностей між Лондоном та Брюсселем. Вочевидь, Тетчер несхвально ставилася до перспективи «федеративної Європи», оскільки це загрожувало національному суверенітетові Британії. «Залізна леді» була прихильницею голлістської концепції «Європи батьківщин», яка передбачала більшу незалежність членів ЄЕС. Майбутнє ЄС британський прем'єр-міністр вбачала у створенні єдиного європейського ринку між державами-членами, які збережуть свій суверенітет у здійсненні внутрішньої соціальної та економічної політики²².

Також М. Тетчер виступала за скорочення британського внеску до бюджету ЄЕС. Лише в червні 1994 р. це питання було врегульовано на

²² Thatcher M. The Path to Power. London: Harper Collins, 1995. Thatcher M. The Path to Power. London: Harper Collins, 1995. P.299.

саміті в Фонтенбло на вигідних для Лондона умовах, в результаті чого Великій Британії повернули близько двох третин сплаченого внеску

Певна суперечливість експертних оцінок євроінтеграційного курсу М.Тетчер засвідчує загострення боротьби євроскептиків і єврооптимістів в лавах Консервативної партії. Її передвісником стала вимушена відставка ще у 1986 році політичного важковаговика, міністра оборони М. Хезелтайна. У своїй книзі 1990 року він висловився на користь ЄС не тільки в якості економічного, а й політичного союзу.

Наступною була «справа Рідлі» – міністра промисловості і торгівлі в 1990 році. У той час ЗМІ і громадськість різко засудили його висловлювання про те, що плани єдиної фінансової політики ЄС є «німецький рекет, націлений на захоплення всієї Європи», і якщо Лондон відмовиться від суверенітету на користь Брюсселя, то це все одно, що «віддати його Гітлеру».Тетчер змушена була прийняти відставку соратника-євроскептика. За нею послідувала відставка Дж.Хау, заступника прем'єр-міністра і лідера Палати громад, який вважав, що Британія повинна стати органічною частиною Європейського співтовариства (солідаризуючись з колишнім прем'єр-міністром Г. Макмілланом). Відставка самої Тетчер теж не в останню чергу була викликана розбіжностями в партії з «європейського питання».

Видається, що «конфлікт інтересів» Британії та Євросоюзу не носив системного характеру, а охоплював окремі аспекти інтеграційного будівництва. Зокрема, офіційний Лондон послідовно виступав за реформу Європейської сільськогосподарської політики, адже від субсидій в рамках ЄСП ЄС, на думку М.Тетчер, вигравали переважно французькі фермери.

Однак загалом успіхи «тетчеризму» на середину 80-х років актуалізували для Британії питання створення єдиного європейського ринку, прийняття спільних європейських стандартів, усунення бар'єрів на шляху руху товарів і капіталів, встановлення вільної сфери транспортних і страхових послуг.

Отже, уряд консерваторів прагнув до такої інтеграції, яка б дозволила британському фінансовому капіталу і великим компаніям посісти провідні позиції в Співтоваристві, а Великій Британії – місце лідера в Західній Європі.

Важливою віхою у розвитку відносин між Сполученим Королівством та ЄЕС стала Брюггська промова М. Тетчер 1988 року. Прем'єр-

міністр сформулювала в ній своє бачення оновленої Європи. Показово, що британська лідерка сама публічно закликала до відкритих політичних дебатів щодо майбутньої архітектури ЄЕС, а також щодо подальшої ролі Великої Британії у новому процесі європейської інтеграції, що швидко набирала силу. Водночас, дехто з експертів пропонує розглядати брюггську промову як заперечення існуючої в той час моделі європейської інтеграції. На їхню думку, не відкидаючи самої інтеграційної ідеї, М. Тетчер фактично денонсувала своєю промовою Єдиний європейський акт, який раніше сама ж підписала. Така двоїстість промови британської прем'єрки пояснюється тим, що М. Тетчер добре усвідомлювала факт незворотної приналежності Великої Британії до Європи, проте намагалася забезпечити найвигідніші умови існування і розвитку європейського альянсу за участю своєї країни. Політичний виступ Тетчер в Аспені (США) 1990 року підтверджує таку оцінку.

Рішення країн ЄЕС трансформувати його в Європейський Союз, який передбачав здійснення більш активної наднаціональної інституційної політики, поставило на політичний порядок денний у Великій Британії своєрідне підведення підсумків «інтеграційної конфронтації» 1980-х рр.

За оцінкою А. Грубінка, «досягнутий на середину 1980-х років рівень розвитку євроінтеграції і механізму ЄПС розглядався офіційним Лондоном як кінцева стадія формування Європейського об'єднання. Однак історичні реалії виявилися іншими. Недооцінка пріоритетів європейської політики керівництва США і можливостей континентальних партнерів зі створення Європейського Союзу призвели до того, що Велика Британія так і не зуміла закріпитися на чолі регіональної інтеграції. Чергова загроза ізоляції в Європі і часткова втрата позицій у відносинах зі США засвідчили невідповідність політики британського уряду реаліям міжнародних відносин»²³.

Водночас, у період неоконсервативних реформ конкуренти консерваторів у боротьбі за владу – лейбористи пом'якшили свою позицію щодо інтеграційних процесів, що забезпечило їм підтримку не

²³ Грубінко А. Вплив Великої Британії на формування механізмів європейської політичної інтеграції (40-80-і роки ХХ ст.). *Україна-Європа-Світ*. Міжнародний збірник наукових праць.. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2016. Вип. 17. С.125.

тільки всередині країни, а й на континенті, оскільки європейські політики вбачали в них опору у протистоянні «жорсткій лінії» М. Тетчер. Її відставка 28 листопада 1990 р. стала логічним і очікуваним в Європі підсумком складного і суперечливого адаптаційного періоду участі Великої Британії в процесах європейської інтеграції.

Наступником «залізної леді» на посадах лідера консервативної партії і прем'єр-міністра Великої Британії став Джон Мейджор, якого більшість дослідників вважають «євроентузіастом». Саме Європа стала пріоритетним напрямком британської політики нового прем'єр-міністра. У березні 1991 року Мейджор зробив заяву щодо наміру Британії «бути в самому серці Європи». Своім найвагомим досягненням у сфері зовнішньої політики Мейджор вважав переговори щодо підписання Маастрихтського договору про європейський валютний і економічний союз у грудні 1991 року, який став не лише важливим кроком на шляху поглиблення інтеграційних процесів в Європі, але й новим приводом для протистояння між «євроентузіастами» і «євроскептиками» всередині Сполученого Королівства.

Підписавши Маастрихтський договір, Дж. Мейджор помітно скоригував позицію Консервативної партії з інтеграційного питання. Його позиція полягала в тому, що захист національних інтересів Великої Британії ефективніше забезпечить не блокування процесу поглиблення інтеграції, а активна участь в розробці концепції та правових засад Європейського Союзу у поєднанні з відстоюванням власного бачення майбутнього Європи. Вочевидь, центр рівноваги кабінету Мейджора помітно змістився у бік євроентузіастів. Визнавши неминучість поглиблення європейської інтеграції, нові лідери торі визнали за краще взяти активну участь у цьому процесі, щоб контролювати його зсередини. У підсумку Джон Мейджор пішов на суттєві поступки оновленому Європейському співтовариству, що дозволило Великій Британії залишитися серед головних гравців континентальної політики, по праву наділених повноваженнями вирішувати сучасну і майбутню долю 400-мільйонного Європейського союзу.

Проте така позиція не була в Консервативній партії одностайною. Свій проект євроінтеграційної стратегії висунули торі-євроскептики, серед яких переважали прихильники М. Тетчер. Сам Мейджор прагнув запобігти партійному розколу, однак, лавірування між фракціями

опонентів лише підривало його авторитет лідера як в партії, так і в уряді.

Зокрема, незадовго до своєї відставки під тиском єврооптимістів (Дж. Мейджора і Дж. Герда) М.Тетчер включила Британію до Європейського механізму обмінних курсів (ЄМОК). Однак вже у вересні 1992 року настала «чорна середа» – різке падіння курсу фунта стерлінгів, тож Дж.Мейджор вивів країну з ЄМОК.

Впродовж наступного десятиліття Велика Британія прагнула не допустити зміцнення в ЄС наднаціональних структур, які б могли обмежити її суверенітет і свободу прийняття рішень. Тому уряд Дж. Мейджора протидіяв розширенню повноважень Європарламенту і зміцненню його статусу. Офіційний Лондон відкинув пропозиції щодо запровадження посади президента Євросоюзу, а також створення Європейського поліцейського агентства – Європолу.

Водночас Велика Британія послідовно підтримувала розширення ЄС, вважаючи, що, поряд з посиленням ваги Союзу в світовій політиці, це також мало стримувати розвиток інтеграційних процесів вглиб, що відповідало британським інтересам.

Завершення «холодної війни», об'єднання Німеччини, колапс СРСР та дерадянізація Східної Європи швидко і радикально змінили політичний ландшафт Європи та стратегію континентальної інтеграції. У новій історичній ситуації Джон Мейджор систематизував і дещо трансформував свої попередні погляди на перспективи європейського розвитку. Британський прем'єр-міністр став першим з європейських лідерів, хто наголосив на необхідності надання країнам ЄС права вибору «швидкості» участі в інтеграційних процесах.

Отже, з одного боку, уряд Мейджора прагнув дотримуватися гнучкого підходу до євробудівництва в цілому (особливо в соціальній сфері, а також в питанні запровадження спільної валюти), а з іншого, імплементація концепції «різношвидкісної інтеграції» дозволяла окремим державам якісно прискорити цей процес, що, в свою чергу, створювало небезпеку зменшення або навіть втрати впливу Лондона.

Аналіз джерел та наукової літератури дає підстави стверджувати, що євроінтеграційна стратегія Дж. Мейджора на всіх етапах її еволюції піддавалась жорсткій критиці, як у самій Великій Британії, так і за її межами. Всередині Консервативної партії опонентами прем'єр-міністра виступали євроскептики, а поза нею – лейбористи і ліберальні

демократи. Перманентні і різноманітні конфлікти позбавили Джона Мейджора необхідної політичної рівноваги і підтримки електорату. Загальним лейтмотивом критики його європейської стратегії було визнання її «неефективності» і «непослідовності». У підсумку негативна оцінка континентального курсу уряду Мейджора, серед багатьох інших чинників, зумовила політичну поразку консерваторів на парламентських виборах у травні 1997 року.

Отже, євроінтеграційну стратегію офіційного Лондона в 80-90-і рр. визначали різноманітні фактори: політичні, фінансово-економічні, соціальні; при цьому жоден з них не мав виняткового впливу. Аналіз інтеграційних концепцій М. Тетчер і Дж. Мейджора, досить суперечливих і конкурентних навіть між собою, переконує, що їх зміст був віддзеркаленням кон'юнктурних національних пріоритетів Великої Британії, яка традиційно виступала в ролі «незручного партнера» в ЄС. «Особлива позиція» Лондона полягала у прагненні загальмувати інтеграційні процеси, реагуванні на ініціативи, без висунення власних, небажання дотримуватися формальних норм переговорного процесу всередині Євросоюзу. Однак загалом британський підхід у цей період можна охарактеризувати як обережний і захисний: консерваторам загалом вдалося сформуванню універсальну антифедералістську системну стратегію щодо ЄЕС, а потім і щодо Європейського Союзу.

3. Брекзит – безпрецедентний «британський виклик» Європейському Союзу (2000-2020 рр.)

До початку XXI ст. британська політична еліта почала усвідомлювати, що відмова від участі у спільній валютній та економічній політиці об'єктивно обмежує можливості лідерства Сполученого Королівства в Євросоюзі та його вплив на формування його фінансової стратегії. «Особливий курс» не дозволяв Великій Британії органічно долучитися до європейських інтеграційних процесів, заважаючи реалізації претензій на лідерство.

Експерти визначають низку об'єктивних причин стратегічного і тактичного характеру, що сприяли формуванню проєвропейської позиції «нових лейбористів» з кінця 1980-х рр.:

По-перше, на цей момент відбулися істотні зміни в політичній платформі партії, особливо з питань економічної політики. Британські лейбористи відмовилися від традиційних установок соціал-демократії щодо державного соціалізму, а саме, ідей суспільної власності,

планової економіки, націоналізації і кейнсіанських програм значних витрат на соціальну сферу. Нова економічна політика лейбористів вибудовувалася у тісному зв'язку з трендами глобальної економіки. Це допомогло лейбористам оцінити переваги європейського співробітництва. Модернізатори в лавах Лейбористської партії визнали обмеження, які глобалізація накладає на вибір економічних дій в національному масштабі, але його можливості на європейському рівні видавалися їм значно ширшими.

По-друге, відбулися структурні зміни в Лейбористській партії. Роль і вплив профспілок у партійній ієрархії поступово знижувалися. Лідери партії ставали ключовими постатями у визначенні партійної платформи. Однак тред-юніони залишалися важливою ланкою в лейбористському русі. Тому відмова від негативного ставлення до Європейського співтовариства і формування проєвропейської політики з боку профспілок з кінця 1980-х рр. ставали важливим стимулом «європеїзації» власне Лейбористської партії.

По-третє, на межі 1980-90-х років настає новий, більш динамічний етап європейської інтеграції. Країни-члени ЄЕС рухалися до завершення формування спільного ринку. До європейського проекту включалися нові сфери компетенції, зокрема, соціальні програми Співтовариства і спільна фінансова політика. ЄС ініціював проекти регіонального розвитку і промислової реструктуризації. Геополітичні зміни на європейському континенті актуалізували питання розширення Співтовариства за рахунок країн Східної Європи та поглиблення політичного співробітництва.

По-четверте, розкол торі з проблем європейської політики, який ставав все очевиднішим з кінця 1980-х років, сприяв зверненню лейбористів до питань англо-європейського співробітництва в міжпартійних публічних дебатах. Лейбористська партія прагнула виглядати більш згуртованою і привабливою на тлі консерваторів задля досягнення політичної влади.

По-п'яте, «європеїзація» Лейбористської партії була частиною широкої виборчої стратегії. Після несподіваної поразки у 1992 році аналітики висловлювали все більші сумніви, що лейбористи взагалі будуть здатні будь-коли отримати більшість в парламенті. Тому, розглядаючи ідею коаліції з ліберальними демократами, Лейбористська партія мала враховувати її проєвропейську позицію.

По-шосте, «європейський компонент» добре вписувався в загальну риторику «нових лейбористів», які постійно говорили про оновлення, нову Британію, соціальний добробут, лідерство в світі. Новий підхід до побудови відносин з Європою доповнював загальну картину оновлення та процвітання.

Отже, про нову європейську політику Лейбористська партія заявила в традиційній для Британії манері: ставилося завдання не тільки активно і конструктивно брати участь в європейській інтеграції, а й домагатися ролі лідера в Європейському Союзі.

Однак після перемоги партії в 1997 році програмні установки лейбористів були лише частково імплементовані в практичній діяльності уряду Т. Блера. Ініціативи лейбористів в чотирьох важливих сферах європейського співробітництва оцінюються експертами неоднозначно.

По-перше, від самого початку лейбористський уряд підтримав перехід до Економічного і Валютного союзу. Однак визначення дати впровадження в обіг євро в Британії виявилось непростим рішенням для кабінету Т. Блера. Для будь-якого європейського політика очевидним був той факт, що ЄВС – найсміливіший економічний і політичний проект за всю історію інтеграції. Проте лейбористи уникали будь-яких дискусій щодо політичних наслідків запровадження євро. Якщо прем'єр-міністр був активним прихильником приєднання країни до єврозони, то міністр фінансів Г. Браун заперечував проти відмови від національної валюти. На його думку, Британія зможе перейти на єдину європейську валюту тільки тоді, коли співпадуть цикли розвитку англійської та європейської економік. Для перевірки цього міністерство фінансів запропонувало п'ять критеріїв. Протягом чотирьох років (1997-2001рр.) британська економіка «проходила тест» на відповідність європейській економіці, проте прем'єр-міністр так і не наважився провести референдум щодо переходу на єдину європейську валюту. В результаті, Велика Британія не лише не стала лідером в процесі переходу держав ЄС до Економічного і валютного союзу, а й виявилася однією з трьох країн-членів, які не прийняли євро.

По-друге, незабаром після перемоги лейбористи виконали передвиборчу обіцянку і підписали Соціальну главу Договору про Європейський Союз. У серії заяв лейбористські лідери пропонували визнати соціальну політику і політику в сфері трудових відносин

головним пріоритетом загальноєвропейського співробітництва. Вони неодноразово закликали європейських колег сприяти еластичності ринку праці за рахунок інвестицій в освітні програми та програми підвищення кваліфікації, а також перепідготовки персоналу, що мало забезпечити мобільність робочої сили на теренах Європи. Проте європейські соціал-демократи з більшою довірою ставилися до заходів держави, спрямованих на регулювання ринку праці, ніж до закликів лейбористів допустити його саморегулювання. Отже, лейбористська концепція «третього шляху» і пропозиції щодо розвитку трудових відносин і соціальної політики не були реалізовані в континентальній Європі, а лише зафіксовані в кількох документах ЄС. У свою чергу, в самій Британії виконувались далеко не всі норми загальноєвропейського права, які регулюють ринок праці.

По-третє, розраховуючи, що Британія стане «мостом» між США і ЄС, Т.Блер енергійно підтримував ідею розширення ЄС на Схід. Час головування Великої Британії в ЄС збігся з початком процесу переговорів з країнами-кандидатами зі Східної та Центральної Європи. Британський міністр у справах Європи Дьюк Хендерсон заявив, що центральною темою британського головування стане успішне ведення переговорів про прийняття нових країн до ЄС. Однак ініціатива не зустріла підтримки інших членів Спільноти, адже загрожувала як значними витратами, так і припливом іммігрантів. Окрім того, більшість членів ЄС підписали Шенгенську угоду, що усувала межі між цими державами і полегшувала процедуру в'їзду для громадян Східної Європи. Велика Британія традиційно відхилила ідею загальноєвропейського прикордонного контролю, зберігши незалежність візового режиму і регулювання правил в'їзду на територію Сполученого Королівства для громадян – нечленів ЄС. Тому розширення мало б для неї мінімальні наслідки.

Лише у грудні 2000 року відбувся черговий саміт Європейської ради в Ніцці, який увалив новий договір, що регулює діяльність ЄС з урахуванням включення до його складу нових членів. 2004 року сталося чергове розширення Євросоюзу. Як уже неодноразово траплялося в історії європейської інтеграції, Британія не дозволила своїм європейським колегам відхилитися від наміченого курсу. Але в самій країні це спричинило хвилю нових страхів щодо припливу

дешевої робочої сили, що також стало проблемою в двосторонніх відносинах Британії-ЄС.

По-четверте, успіхи Великої Британії, що могли мати наслідки в довгостроковій перспективі, найбільш помітні в галузі спільної зовнішньої і безпекової політики ЄС.

Прийшовши до влади в 1997 році, лейбористи з певною часткою скептицизму дивилися на можливості побудови самостійної системи оборони і безпеки в Європі, що засвідчила негативна позиція британської делегації на саміті ЄС в Амстердамі щодо перспективи об'єднання ЗЄС і ЄС. Традиційно британські лідери не хотіли робити важкий вибір між зміцненням європейських зв'язків і продовженням трансатлантичного партнерства. Однак протягом 1998 року позиція лейбористського уряду помітно еволюціонувала, що було обумовлено конфліктами в Боснії і на Балканах. Восени 1998 року Лондон виявив готовність піти значно далі в європейській політиці безпеки та оборони, а у грудні того ж року була прийнята спільна англо-французька декларація в Сент-Мало про спільну європейську оборону. Документ передбачав можливість застосування Європейським Союзом військових засобів з метою врегулювання міжнародних криз у тих ситуаціях, коли НАТО не бере в них участі. Такими засобами мали стати європейські збройні сили, забезпечені європейською військовою промисловістю²⁴. За оцінками фахівців, декларація Сен-Мало стала точкою відліку реального розвитку європейських безпекових можливостей в рамках ЄС. Подальше закріплення і поглиблення її ключових позицій визначають як «процес Сен-Мало»²⁵.

Вагома роль у розвитку ЄПБО відіграла зафіксована у підсумкових документах саміту Європейської Ради в Гельсінкі 10-11 грудня 1999 року «Головна мета», яка передбачала створення до 2003 р. Європейських Сил швидкого реагування для здійснення антикризових і миротворчих операцій. ЄСШР планувалося формувати як колективні збройні сили, надані державами Співтовариства, а не європейську армію, на чому категорично наполягала британська сторона. Лондон відкинув ініціативу зі створення постійного командного центру ЄСШР, надавши перевагу системі координації національних військових

²⁴ Грубінко А. В. Велика Британія в системі європейської зовнішньої і безпекової політики (1990—2016) монографія. Тернопіль: Вектор, 2017. С. 203.

²⁵ Там само. С. 203-204.

підрозділів. Водночас британці погодилися із створенням відповідної інфраструктури, засобів розвідки, зв'язку та управління спільними силами, надання ЄСШР військово-повітряних і військово-морських підрозділів²⁶. У листопаді 2000 р. ЄС розпочав формування 60-тисячного контингенту, який на 2005 рік мав зрости до 150 тис. осіб.

Отже, доволі результативна динаміка процесу формування політики безпеки і оборони ЄС наприкінці 1990-х років засвідчує, що Велика Британія, переглянувши усталені євроскептичні підходи, стала в авангарді розбудови політичної складової об'єднання. Це дає підстави для висновку британської історіографії про «європеїзацію» її зовнішньої політики²⁷. Blair's Britain, 1997–2007 / ed. by A. Seldon. Cambridge, Cambridge University Press; 1st edition 2007. 712 p p. 529.

По суті, європейський курс британських лейбористів на чолі з Т. Блером не видається принципово новим для Сполученого Королівства. «Новий старт» у відносинах з Європою означав ті ж обіцянки, які давали попередники-консерватори М. Тетчер і Дж. Мейджор. Підхопивши гасло останнього зробити «Великобританію серцем Європи», лейбористи теж хотіли грати «провідну роль у визначенні майбутнього Європи». Вочевидь, дії кабінету Т. Блера на континенті були детерміновані не стільки договорами ЄС, розробленими і підписаними без його участі, скільки прихильністю до стереотипів про глобальну роль Великої Британії, її особливий статус в європейській політиці, який дозволяє їй виступати посередником у відносинах між Європою і США. Крім того, лейбористи були змушені враховувати євроскептицизм британського суспільства. Однак, на відміну від своїх попередників-консерваторів, «новим лейбористам» вдалося уникнути видимих розбіжностей в лавах партії з проблем британської участі в ЄС, демонструючи впевненість в правильності обраного європейського курсу і своєму лідерстві і намагаючись переконати в цьому як британців, так і європейських колег.

На думку експертів, на початку XXI століття політика Великої Британії на європейському напрямку втрачає динамізм внаслідок принципового конфлікту інтересів між нею і лідируючим франко-

²⁶ Там само. С. 206.

²⁷ Blair's Britain, 1997–2007 / ed. by A. Seldon. Cambridge, Cambridge University Press; 1st edition 2007. P. 529.

німецьким союзом з питання щодо інституційної реформи ЄС. «Європейські» ініціативи Лондона в цей період в тій чи іншій мірі були викликані аж ніяк не бажанням відгукнутися і прийняти запропонований в Брюсселі, Парижі та Берліні варіант інтеграції, а лише одноосібним прагненням виділитися з «загальної маси». Побоювання навіть мінімальної ймовірності втрати національної ідентичності виступає двигуном, енергія якого помітно «виокремлює» позицію Британії і в той же час знову «віддаляє» її від Європи і тих актуальних проблем, від вирішення яких залежить майбутнє інтеграційних процесів. Вочевидь, Т. Блеру блискуче вдалося створити необхідний імідж і зрушити діалог з Європою з мертвої точки, але при цьому не вдалося наповнити його якісно новим, конструктивним змістом.

Видається обґрунтованим висновок фахівців, що за десятиліття «нові лейбористи» сформували не стільки оригінальну, скільки комбіновану систему пріоритетів євроінтеграційної політики. Загалом, системи пріоритетів консерваторів і «нових лейбористів» в європейських справах вельми схожі, хоча і не ідентичні. Так, «нові лейбористи» приєдналися до Соціальної глави Договору про Європейський Союз, ініціювали і активізували дискусію про розвиток Спільної зовнішньої політики і політики безпеки, підтримали інституційну реформу і взяли безпосередню участь у процесі розширення ЄС, виступили з пропозицією «повернутися до витоків» інтеграції. При цьому невідповідність теоретичної і практичної складової європейської стратегії урядів «нових лейбористів» очевидна. До того ж, є підстави говорити про вплив чинника особистості Т. Блера на європейський напрям, його формат і розвиток.

Частина дослідників вважає Т. Блера останнім політичним діячем Британії, який заявив не тільки про побудову нових конструктивних відносин країни з Європою і зміцнення позицій лідера в ЄС, але і про намір відмовитися від хибної дилеми вибору, що свідчить про розрив з післявоєнної традицією зовнішньої політики Британії.

На думку ж їхніх опонентів, специфіка та цінність європейського виміру за «нових лейбористів» полягає в його спрямуванні на повернення до витоків інтеграції – в бік інтересів громадян Європи, на протигагу домінуючим франко-німецьким ідеям перетворення Європейського Союзу на «наддержаву».

Після відставки Блера у червні 2007 р. прем'єр-міністром країни став Гордон Браун, якого експерти вважають переконаним євроскептиком. Проте де-факто Браун продовжив попередній курс Британії в ЄС. Позиція його уряду щодо Євросоюзу полягала в підтримці необхідності реформ структури Союзу, а також його торгової і бюджетної політики і, водночас, у негативному ставленні до спільної податкової політики ЄС.

Як відомо, під час підписання Лісабонського договору в 2007 р. Брауну вдалося зберегти для Сполученого Королівства особливий статус – право вето в деяких важливих сферах, контроль за якими Лондон не бажав передавати Брюсселю, зокрема, в питаннях оборони і зовнішньої політики, зміни основоположного договору, який визначає майбутнє Євросоюзу, в питаннях оподаткування, соціальної політики, кордонів, а також права. Разом з тим, Г.Браун, побоюючись настроїв євроскептицизму в країні, не став виносити на референдум Лісабонський договір, який замінив Європейську конституцію, провалена на референдумах у Франції і Нідерландах в 2005 році. Британський парламент ратифікував його у 2008 році.

Лісабонський договір, внісши суттєві зміни в статус і функціонування загальноєвропейських інститутів, набрав чинності в грудні 2009 р., однак пошук компромісів між усіма членами ЄС тривав ще кілька років. Лондон виявив стурбованість тим, що цей договір – занадто відвертий крок до європейського федералізму. Окрім того, Британія відмовилась від участі в Шенгенській зоні і механізмі євро, а також від імплементації Хартії ЄС з прав людини.

Світова економічна криза 2008 р. зумовила необхідність коригування шляхів розвитку і внутрішньосистемної співпраці у Європейському Союзі. Вочевидь, істотну роль в процесі його реформування мала відіграти Велика Британія – одна з найбільш авторитетних і незалежних держав ЄС.

Позиція офіційного Лондона щодо перспектив євроінтеграції зазнала помітних змін, коли в травні 2010 року до влади в країні прийшов коаліційний уряд консерваторів і ліберал-демократів, а посаду прем'єр-міністра обійняв лідер Консервативної партії Британії Д. Кемерон. В середовищі британської правлячої еліти все більше почав відчуватись євроскептицизм, а у двосторонніх відносинах Лондона і Брюсселя – спостерігатись загострення суперечностей.

В Європарламенті Д.Кемерон ще у 2009 році вивів свою партію з правоцентристської фракції Європейська народна партія, створивши фракцію Європейські консерватори і реформісти (члени якої виступають за децентралізацію ЄС).

У перші пів року своєї діяльності коаліційний уряд Кемерона здебільшого приєднувався до нових ініціатив Європейського Союзу (зокрема, в сфері внутрішніх справ), але при цьому відхиляв ті, які його не влаштовували (зокрема, в сфері переміщення людей). Лондон підтримав створення в ЄС спеціальної структури, завданням якої стало виявлення ризиків для фінансової стабільності, а також кількох інших. Водночас влітку 2010 року він рішуче відкинув ініціативу Брюсселя щодо запровадження правила затвердження бюджетів країн-членів в Євросоюзі до їх розгляду національними парламентами, а також не підтримав розробку спільних правил здійснення фінансових операцій.

За підсумками парламентських виборів 2010 року консерватори сформували коаліцію з «проєвропейською» Партією ліберальних демократів, що зробило євроінтеграційний курс уряду Д. Кемерона ще більш суперечливим. Взаємні поступки учасників коаліції з «європейського питання» викликали критику прихильників обох партій. Д.Кемерон відмовився винести Лісабонський договір на референдум (як він планував, перебуваючи в опозиції), що спричинило невдоволення євроскептиків. Проте, за його ініціативи, договір про передачу додаткових повноважень на наднаціональний рівень повинен бути схвалений на референдумі. У свою чергу, ПЛД не змогла імплементувати свою ідею щодо переходу Британії на спільну євровалюту.

Черговий етап напруженості у взаєминах Лондона і Брюсселя спостерігається в 2011 році. Спочатку Велика Британія відмовляється від участі в самітах єврозони, потім в грудні цього ж року Д. Кемерон накладає вето на новий договір ЄС з фіскальної політики. Британський прем'єр-міністр формує нову фракцію євроскептиків в Європейському парламенті.

Ізоляція Лондона практично підтвердилася на січевому (2012 року) надзвичайному саміті ЄС, під час якого, у відповідь на застосування Британією вето щодо Бюджетного пакту, останній був прийнятий в форматі єврозони за участі всіх інших країн «Великого союзу». Пакт передбачав вищий щабель інтеграції в податковій сфері, жорстке

обмеження дефіциту держбюджету і поширювався на єврозону і деякі інші країни.

На грудневому саміті Євросоюзу того ж року Д. Кемерон підтвердив намір своєї країни залишитися поза межами Банківського союзу. Не підтримала Британія і введення посади європрокурора, збільшення бюджету ЄС на 2013-2020 роки вище рівня інфляції, як й інші плани ЄС. Сполучене Королівство, не бажаючи брати участь у фінансовому союзі і вирішувати боргові проблеми країн єврозони, мало намір як і раніше користуватися вільним доступом до спільного європейського ринку, що, власне кажучи, лишалося головною (і достатньою) умовою членства в ЄС для Лондона.

Все більш очевидним ставало формування «Європи двох швидкостей», тобто різних рівнів інтеграції: економічне ядро з країн єврозони і десять інших членів ЄС, з яких Британії не вдалося створити блок.

Об'єктивно негативні економічні сторони членства в ЄС зводилися для Британії до наступного: негативний торговий баланс з ЄС, несправедливий розподіл доходів спільного європейського бюджету, невідповідні спільні сільськогосподарська і рибальська політики, надмірне регулювання бізнесу, негнучка політика зайнятості, централізація монетарної політики і неефективність фіскальної політики. На думку деяких лондонських експертів, спільна торгова політика і Митний союз спотворили структуру британської торгівлі та стримують розвиток торговельних відносин Британії з іншими країнами світу. Капітал, локалізований в Британії, програє конкуренцію на спільному ринку, країна втрачає фінансові ресурси в результаті дефіциту торгового балансу. На цій основі виникає бажання вдатися до допомоги держави, пом'якшивши удари конкурентів за допомогою тарифних і нетарифних обмежень, тобто шляхом відторгнення принципів, на яких будується ЄС.

Ще однією проблемою, що ускладнила відносини Великої Британії та ЄС, стала міграційна політика. У 2012 р. Д. Кемерон, виступаючи на щорічній конференції Конфедерації британської промисловості, заявив про необхідність контролю за імміграцією і про те, що він розглядає введення «квот» на в'їзд до Британії з інших європейських країн. З точки зору керівних органів ЄС, така позиція визнавалась неприпустимою, оскільки Велика Британія зобов'язана дотримуватися загальноєвропейської імміграційної політики. Канцлер Німеччини А. Меркель неодноразово заявляла, що не піде на

компромiс в питаннi вiльного перемiщення, яке вона вважає одним з основоположних принципiв європейської iнтеграцiї. Бiльш того, вона дала зрозумiти, що готова до небажаних наслідкiв, а саме до можливого виходу Британiї зi складу ЄС, якщо британський прем'єр-мiнiстр запровадить обмеження на свободу пересувань.

Загострилися i розбiжностi мiж Великою Британiєю та її партнерами з Євросоюзу щодо бюджету ЄС та розмiру британського внеску до нього. У листопадi 2014 р. спалахнув скандал через вимоги Єврокомiсiї збiльшити бюджетний внесок Великої Британiї на 2,1 млрд. євро. У пiдсумку, сторони досягли компромiсу, i додатковий платiж був зменшений удвiчi. Тодi ж ЄС оголосив про плани розпочати новий етап iнтеграцiї, що передбачав розробку спiльної економiчної полiтики i запровадження спiльного економiчного врядування країн євросони. На противагу офiцiйний Лондон вважав за краще залишити всi вiдповiднi повноваження в компетенцiї свого парламенту.

Пiсля перемоги консерваторiв на парламентських виборах у травнi 2015 року, Д. Кемерон 10 листопада надiслав головi Європейської ради Д. Туску лист, що мiстив низку умов, при дотриманнi яких країна могла залишитися в складi Євросоюзу, зокрема:

- скорочення Великою Британiєю мiграцiйного потоку з ЄС (в тому числi введення чотирирiчної заборони на отримання цими мiгрантами соцiальних допомог; посилення правил депортацiї мiгрантiв-злочинцiв; введення пiврiчного заборони на допомогу з безробiття для мiгрантiв з ЄС);

- полiпшення конкурентоспроможностi (лiквiдацiя бюрократичних перепон, будь-яких обмежень на перемiщення капiталiв, товарiв i послуг);

- змiцнення британського суверенiтету (вiдмова вiд зобов'язання рухатися «до бiльш тiсного союзу», зафiксованого в основоположному договорi ЄС; розширення повноважень парламентiв, надання їм беззастережного права блокувати законодавство ЄС; звiльнення британських полiцейських сил вiд втручання ЄС; вiдмова вiд розгляду рiшень Європейського суду з прав людини в якостi правових прецедентiв для Великої Британiї на користь британського Бiлля про права);

- змiни у валютнiй сферi (зокрема, внесення змiн, в тому числi щодо створення банкiвського союзу, участь у ньому лише на добровiльнiй основi; неприпустимiсть дискримiнацiї країн, що не

входять в зону євро, нав'язування їм будь-яких рішень країнами єврозони).

Глава Європейської комісії Жан-Клод Юнкер заявив про готовність співпрацювати з Д. Кемероном, щоб досягти найбільш справедливого статусу Великої Британії в ЄС. 19 лютого 2016 року в Брюсселі Д. Кемерон підписав угоди з 27 лідерами країн ЄС, згідно з якими Євросоюз прийняв більшість вимог Великої Британії, зокрема, з міграційного питання.

Згідно з укладеною угодою, Сполучене Королівство набувало особливого статусу у складі ЄС і право не брати участь в проектах більш тісної інтеграції. Проте, виконуючи свої передвиборчі обіцянки, Д. Кемерон все ж оголосив про проведення референдуму щодо членства Великої Британії в Європейському Союзі.

У голосуванні 23 червня 2016 року взяли участь громадяни Великої Британії, Ірландії і країн Співдружності націй, разом – понад 46,4 млн. осіб. 51,9% британців (17,41 млн осіб) проголосували за вихід Сполученого Королівства з ЄС, 48,1% (16,14 млн осіб) підтримали євроінтеграцію. Референдум мав рекомендаційний характер, тобто результати голосування мали бути винесені на розгляд парламенту, який міг би не погодитися з волевиявленням громадян і винести негативну відповідь з даного питання. Але прем'єр-міністр Кемерон пообіцяв, що виконає волю британського народу, хоча вважає, що членство Британії в ЄС вкрай вигідно для країни.

Його наступниця на посаді прем'єр-міністра Тереза Мей заявила про те, що країна запустить процедуру брекзиту до кінця березня 2017. Вона підтвердила терміни введення в дію статті 50 Лісабонського договору, що покладе початок дворічному процесу відділення. Тереза Мей анонсувала скасування Акту про європейські співтовариства 1972 року, що дозволив законодавству Європейського союзу набрати чинності на території Великої Британії.

Отже, протягом усього періоду членства в Європейському Союзі Сполучене Королівство стикалось з низкою проблем і суперечностей. У 2000-2010-і рр. Велика Британія мала намір утримуватися від нових інтеграційних зусиль, зберегти національну валюту і запобігти обмеженню суверенітету парламенту. Лондон не приєднався до Шенгенської зони, зони євро і відмовився від застосування Хартії ЄС з прав людини. Розбіжності між Великою Британією і партнерами по

Євросоюзу проявилися і в питаннях Конституції та бюджету ЄС, а також спільної міграційної політики. Різниця у їх баченні перспектив розвитку Європейського Союзу, а також криза єврозони посилили політичні позиції євроскептиків всередині Сполученого Королівства, що в кінцевому підсумку призвело до кардинальної зміни статусу Великої Британії в Союзі.

Британський референдум 2016 р. став початком нової сторінки у відносинах між Лондоном і Брюсселем, запустивши механізм брекзиту, який за кілька років мав завершитися «розлученням» Великої Британії з ЄС. Цей процес повинен був мати зтяжний і вкрай суперечливий характер, обіцяючи спершу радше негативні, аніж позитивні, наслідки для обох сторін.

Перед британською політичною елітою постала проблема формування такої моделі міжнародного співробітництва та визначення такого характеру взаємин з Європейським Союзом, які б дозволили країні зберегти завоювання останніх років, але при цьому мати можливість проводити автономну внутрішню і зовнішню політику.

Оцінюючи сутність еволюції євроінтеграційної стратегії Лондона, професорка Бірмінгемського університету Катерина Вольчук зазначає: «Британія довго сприймала ЄС як свого роду «джентльменський клуб» і довгий час стояла «на порозі», вагаючись, чи дійсно хоче бути всередині чи ні. Вона достатньо неохоче стала членом ЄС». Але водночас країна «добре працювала над забезпеченням того, що вона хотіла отримати від ЄС»²⁸.

9 січня 2020 Палата Громад, а 22 січня – Палата Лордів британського парламенту, не дивлячись на безліч розбіжностей, прийняли Закон про вихід з Європейського союзу. 23 січня його підписала королева Єлизавета II. 31 січня 2020 року Велика Британія втратила представництво і право голосу в органах влади Євросоюзу, тобто повністю залишила ЄС з політичної точки зору. І хоча перехідний період в економіці, протягом якого Сполучене Королівство продовжувало залишатися частиною єдиного європейського економічного простору, тривав до кінця 2020 року, Брекзит як безпрецедентний процес виходу Британії з ЄС став незворотним.

²⁸ Цит. за: <https://hromadske.ua/posts/brytanskyi-referendum-5-rechei-iaki-var-to-znaty-ukrainsiam>

Висновки. Отже, історичний аналіз європейської політичної стратегії Великої Британії в новітню добу дозволяє констатувати, що саме феномен британського ізоляціонізму став тим чинником, тривалий вплив якого на зовнішню політику зумовив здійснення особливого зовнішньополітичного курсу Британії, який дозволяв не обтяжувати себе довгостроковими зобов'язаннями, в тому числі і щодо країн континентальної Європи. Лише глобальні метаморфози сучасної епохи остаточно завершили стадію імперської величі Великої Британії, дозволили переглянути колись провідну статусну і цивілізаційну роль цієї країни.

Під тиском об'єктивних обставин, природа і вплив яких також вимагають системного наукового аналізу, політична еліта Великої Британії включилася в процеси договірної перебудови європейського континенту. Як показали події останнього, кризового десятиліття, така стратегія довела свою обґрунтованість і доцільність.

Автор доходить висновку, що,

- по-перше, при вступі до ЄЕС Сполучене Королівство прагнуло до отримання економічних вигод від участі у Співтоваристві;
- по-друге, відступ і перегляд умов членства Британії в Європейському Союзі пов'язані з відстоюванням національних інтересів країни;
- по-третє, брекзит став реакцією на загострення соціально-економічних і політичних суперечностей в Євросоюзі і в самій Великій Британії в умовах кризи.

На сучасному етапі Британія, зберігаючи помітну і багато в чому визначальну роль в житті Європи, перетворилась на епіцентр євроскептицизму, що привертає до неї підвищену увагу науковців та аналітиків в сфері континентальної інтеграції. Надзвичайно актуальним лишається й аналіз протистояння провідних політичних партій Великої Британії, особливо в контексті їх впливу на прийняття та імплементацію ключових зовнішньополітичних рішень щодо альтернативної моделі євроінтеграційної стратегії.

Література

1. Балан А.В. Вплив економічних факторів на процес вступу Великої Британії до ЄЕС та діяльність в союзі на початковому етапі членства. *«Історія» Наукові праці*. 2011. Випуск 134. Том 147. С. 119-123

2. Баркалова І.М. Теоретичні моделі розвитку європейської інтеграції у 40 – 70-х роках ХХ ст. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2013. № 1. С. 9-16
3. Грубінко А. В. Велика Британія в системі європейської зовнішньої і безпекової політики (1990- 2016 рр.): монографія. Тернопіль: Вектор, 2017. 640 с.
4. Грубінко А. Вплив Великої Британії на формування механізмів європейської політичної інтеграції (40-80-і роки ХХ ст.). *Україна-Європа-Світ*. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2016. Вип. 17. С.121-126.
5. Ковальова О. Євроінтеграційна теорія транснаціоналізму і її новітні модифікації. *Наукові записки: збірник наукових праць*. К., 2002. Вип. 20. С.199-209.
6. Копійка В.В., Шинкаренко Т.І. Європейський Союз: заснування та етапи становлення. К.: Ін Юре, 2001. 264 с.
7. Копійка В.В. Концепції та доктрини європейської єдності в останній третині ХХ сторіччя. *Розширення Європейського Союзу. Теорія і практика інтеграційного процесу*. Київ, 2002. С. 8-74.
8. Крушинський В. Ю. Амстердамський договір, що змінює Договір про Європейський Союз, і Велика Британія. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*, 2003. Вип. 9. С. 86-96. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdau_2003_9_11
9. Мицик Л.М. Сучасні теорії західноєвропейської інтеграції. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету*. Випуск 34. Серія: історичні науки, № 4. 2006. С. 177-184
10. Піляєв І.С. Неофункціоналістське бачення європейської інтеграції: спроба критичного аналізу. *Вісник КНУ*. Серія «Філософія. Політологія». 2003. Вип. 58. С. 44-49.
11. Яковенко Н. Л. Велика Британія в міжнародних організаціях: навчальний посібник. К.: Київський університет, 2011. 400 с.
12. Blair's Britain, 1997–2007 /ed. by A. Seldon. Cambridge, Cambridge University Press; 1st edition 2007. 712 p.
13. Britain and European Integration 1945-1998: a Documentary History / Ed. by D. Gowland, A. Turner London: Routledge, 2000. 270 p.
14. Britain in the World./ Ed. by Freedman L.& Clarke M. Cambridge: Cambridge University Press, 1991. 184 p.
15. Churchill W., Europe Unite. Speeches. London: Cassell and Company Ltd, 1950. 518 p.
16. Dale I. Conservative Party General Election Manifestos 1900-1997. Vol. 1. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. 488 p.

17. Dale I. Labour Party General Election Manifestos, 1900-1997. Vol. 2. London.: Routledge, 2015. 380 p.
18. Frankel J. British Foreign Policy 1945-1973. New York: Oxford University Press, 1975. 356 p.
19. Franklin M, Wilke M. Britain's Future in Europe London: RIIA, 1990. 215 p.
20. George S. An Awkward Partner: Britain in the European Community. Oxford: Oxford University Press, 1990. 277 p.
21. Gowland D., Turner A. Britain and European Integration since 1945: On the Sidelines. London: Routledge, 2010. 307 p.
22. Reynolds D. Britannia Overruled. British Policy and World Power in the Twentieth Century. 2nd edition. London: Routledge, 2000. 392 p.
23. Sanders D. Losing an Empire, Finding a Role. British Foreign Policy since 1945. London: Palgrave Macmillan, 1990. 359 p.
24. Thatcher M. The Path to Power. London: Harper Collins, 1995. 656 p.
25. Watts D. Reluctant Europeans: Britain in the European Community. Sheffield: Sheffield Hallam University Press, 1994. 145 p.
26. Young J. Britain and European Unity, 1945-1999. 2nd edition. London: Palgrave Macmillan, 2000. 237 p.

Сапегін М. Л.

аспірант Ніжинського державного
університету імені Миколи Гоголя

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ТА ПРАВОВІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Формування демократичного суспільства є складним, багатограним послідовним процесом, який включає в себе ряд важливих етапів та метаморфозів суспільного розвитку. Мова йде не тільки про формування певних інституцій та законодавчої бази демократії, важливим аспектом є культурні зміни, що відбуваються на всіх рівнях суспільного устрою. У своєму генезі (з IX ст. до сьогодні) Україна пережила декілька кризових періодів, таких як «Дев'яності», «Помаранчева революція», «Революція гідності», «гібридна війна» тощо. Кризові періоди є детермінантом модернізації, що потенційно може консолідувати суспільство перед викликами та у процесі трансформації. На сьогодні Україна переживає важливий етап свого демократичного та цивілізаційного розвитку. Після повномасштабного вторгнення російської федерації під питанням опинилося саме існування української державності. У результаті консолідації та рішучих дій суспільства, ворожа навала була зупинена. Військові дії продовжуються, але вже зараз зрозуміло, орієнтація суспільства на демократичні цінності є атрактором, що забезпечує можливість існування нашої держави у майбутньому.

Ключові слова: українське суспільство, культурний аспект, правовий аспект, формування демократії, права і свободи громадян.

Вступ. У процесі становлення демократичного суспільства в Україні важливе значення відіграють культурні передумови та правові метаморфози. Культурні надбання та традиції є базисом для формування цінностей, що є фундаментом демократії. Вони обумовлюють відношення громадян до держави, до прав та свобод людини, до участі

у суспільному житті. Правовий фундамент забезпечує конституційні гарантії прав та свобод громадян, а також механізми їх реалізації та захисту. Проте, шлях до демократії у країні зі складною історією, як Україна завжди насичений точками біфуркацій. Історичні традиції, певні стереотипи діяльності влади, корупція та інші системні проблеми безумовно ускладнюють процес демократизації. Крім того, відкритість до інших культурних впливів, обумовлених глобалізацією, може викликати напруженість між новими та традиційними цінностями. Загально-визнано, що демократія вимагає активної громадянської участі, усвідомлення прав та обов'язків громадянами. Тож розвиток громадянського суспільства, зокрема забезпечення розвитку громадянської активності та участі у прийнятті рішень, є ключовим аспектом будівництва демократичного суспільства.

У контексті правових аспектів важливими є функції правової системи, яка повинна гарантувати недоторканність прав людини, рівність перед законом та прозорість управління. Це передбачає наявність ефективних механізмів контролю за владою, незалежність судової системи та забезпечення прав громадян на доступ до правосуддя.

Для аналізу впливу культурного та правового аспекту у становлення демократичного суспільства в Україні ми опираємося на праці таких дослідників: Горак В., Пилинський Я., Трихліб К., Перегуда Є., Малкевич А., Сумко В., Ксенич А., Титар О., Моцько Л., Шлепакова Т., Откаленко О., Сухенко С., Ткаченко Є., Лозовицький О., Серебрянська І., Чепульченко Т., Тофан А., Проценко О., Масенко Л., Білошенко О., Богатирьова М., Чабаненко Ю., Гланчук О., Ткачук І., Панченко О., Кононенко В., Лапшин С., Кононенко В., Лапшин С., Андрійчук Т., Реньова Є., Старкова Г., Яресько К., Афанасьєва О., Хардо Міре М., Мурадян О., Нехаєнко О., Бірьова О., Окуньовська Ю., Глущук Є., Куликов А., Кузьменко Л., Дворовий М., Дуцик Д., Куц Л.

Таким чином, аналіз культурних та правових аспектів у становленні демократичного суспільства в Україні вимагає комплексного підходу, що враховує історичний контекст, сучасні реалії та глобальні тенденції.

1. Значення історико-культурних аспектів у формуванні демократичного суспільства України

Формування демократичного суспільства в Україні містить у собі різні культурні аспекти, які визначають спосіб життя, цінності та ставлення людей до політики, прав людини та громадянського суспільства.

Можна виділити декілька культурних аспектів, що безпосередньо вплинули на формування демократичних цінностей загалом та демократичного суспільства зокрема: культурна історична спадщина, мовне та культурне різноманіття, громадське суспільство, свобода слова, освіта тощо. Аналізу цих аспектів присвячений даний розділ нашого дослідження.

Україна має багату історію боротьби за свою незалежність та демократію. Пам'ять про події, які сталися в минулому, впливає на свідомість людей і визначає їхнє ставлення до демократичних цінностей. Аналізу культурної спадщини у формуванні історичної пам'яті народу присвячені праці Сухенко С.,¹ Динисенко Г.,² Динисенко О.³ Історична спадщина має важливе значення у контексті становлення демократії в Україні. Деякі ключові аспекти цієї спадщини варто розглянути детальніше. Боротьба за незалежність. В історії України можна виділити періоди, коли народ боровся за свою незалежність. Наприклад, революції 1917-1921 років, боротьба за визволення від окупації у період Другої світової війни, «Помаранчева революція» 2004 року, яка відіграла важливу роль у формуванні сучасної демократії в Україні. Так, Навакова О., (2004)⁴, Міцієвський Ю.,⁵ Горак В.⁶ Відмічаєть, що події революції 2004 року укорінилися в пам'яті народу як приклад боротьби за свободу та демократичні цінності у сучасній історії. Дослідження Поливач К. акцентують увагу, що цінності боротьби за незалежність є характерною рисою культурної спадщини Українського народу⁷. Саме боротьба за незалежність є рушієм «Революції гідності» 2013-2014 р. та протидії окупаційним намаганням російської федерації. Ми вважаємо, що боротьба за свободу та

¹ Сухенко С.В. Особливості розвитку системи державного управління охороною культурної спадщини в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Державне управління.* 2018. № 3. С. 6-10.

² Сухенко С.В. Державне управління у сфері охорони культурної спадщини в Україні: теоретичне осмислення. *Інвестиції: практика та досвід.* 2018. № 10. С. 112-116.

³ Динисенко Г., Динисенко О. Культурна спадщина України у формуванні історичної пам'яті народу. *Краєзнавство.* 2014. № 1. С. 139-150.

⁴ Навакова О. «Помаранчева революція» як криза легітимності владної еліти. *Політ. Менеджмент.* 2005. № 4. С. 29-37.

⁵ Міцієвський Ю. «Помаранчева революція» крізь призму міждисциплінарних соціальних досліджень. *Політичний менеджмент.* 2005. №6. С. 7-22.

⁶ Горак В. «Помаранчева революція» в Україні: концепції, інтерпретації, оцінки. *Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр.* 2016. Вип. 26. С. 439-467.

⁷ Поливач К.А. Культурна спадщина та її вплив на розвиток регіонів України / *Наук. ред. Руденко Л.Г.* Київ: Інститут географії НАН України, 2012. 208 с.

незалежність є важливим, ключовим культурним аспектом формування демократичного суспільства в Україні. Незалежність це культурна традиція нашого народу, яка передається з покоління в покоління.

Культурна самобутність. Україна має власну унікальну культуру, мову, традиції та ідентичність, які вплинули на формування національної свідомості та прагнення до демократії. Аналіз значення культурної самобутності як чинника Національної безпеки України знаходить своє відображення у працях Сербіної Н.,⁸ Ярошенко Т.⁹ відмічається, що збереження цієї культурної спадщини є важливим аспектом підтримки демократичних цінностей, вона знаходить своє відображення у менталітеті народу.

Міжнародний досвід. Україна також вивчає та використовує досвід прогресивних країн у сфері демократії. Результатом цього є проведення реформ та прийняття законів, спрямованих на підвищення демократичних стандартів, узгоджених з міжнародним правом. Так у працях Лозовицького О.,¹⁰ Реньова Є.¹¹ відмічається, що використання міжнародного досвіду важлива проблема у сучасному науковому дискурсі. Неможливо просто екстраполювати культурні цінності та правові механізми з однієї держави на іншу.

Розглянуті аспекти історичної спадщини спільно формують основу для розвитку демократії в Україні. Історичний досвід допомагає українському суспільству визначити свої цілі та цінності щоб забезпечити сталість демократичних інститутів. Охорона культурної спадщини є пріоритетним завданням сьогодення, аналіз даної проблеми знаходить відображення у працях: Жадько В. (2010)¹². Новітні

⁸ Сербіна Н. Культурна самобутність як чинник Національної безпеки України. *Wschodnioznawstwo*. 2009. №3. С. 175-182.

⁹ Ярошенко Т.М. Феномен української культури. Джерельна база та методологічні засади її вивчення. Історія української культури. Львів: ЛНУ імені І. Франка, 2012. С.11-45.

¹⁰ Лозовицький О. Глобальні демократичні процеси як основа цивілізаційного самовизначення сучасних держав. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2018. Вип. 2. С. 300-311.

¹¹ Реньов Є.В. Шлях України до консолідованої демократії: проблеми, перспективи та світовий досвід. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. Том 64. С. 381-385. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.64.70>

¹² Жадько В.О. До проблеми збереження історичної спадщини та формування законодавчої бази. *Гілея: Історичні науки*. 2010. Випуск 33. С. 6-12.

проблеми збереження та популяризації історико-культурної спадщини України висвітлені у працях Бірвова О.¹³.

Мовне та культурне різноманіття. Україна є країною з гетерогенним етнічним змістом, представленим носіями різних мовних і культурних традицій. Забезпечення прав кожної групи на збереження власної мови та культури є важливим аспектом формування демократичного суспільства. Мовне та культурне різноманіття в Україні відіграють значну роль у контексті становлення демократії. Розглянемо ключові аспекти мовної та культурної різноманітності¹⁴.

Увага до прав меншин та культурного різноманіття. Демократичне суспільство поважає різноманіття поглядів, ідей, культур та мов. Забезпечення свободи вираження думок та відкритого обміну ідеями сприяє формуванню толерантного та відкритого суспільства. Так, Трихліб К.,¹⁵ Моцько Л.¹⁶ зазначають, що повага до різноманіття входить у контекст забезпечення основних прав і свобод людини. Це у свою чергу сприяє формуванню мовного та культурного різноманіття, що сприяє розвитку міжкультурного спілкування та взаєморозуміння. Таким чином, збереження та захист мовних та культурних прав різних етнічних та культурних груп є важливою ознакою демократії. У працях Ткаченко Є., Карп Д., Чепульченко Т., відмічається, що гарантування права на використання власної мови та культурних традицій сприяє почуттю належності та відчуттю партнерства серед всього населення.

Культурна та мовна ідентичність. У дисертаційному дослідженні Титар О.¹⁷ відмічає, що збереження культурної ідентичності через мову, традиції та обряди є важливим для самовизначення громадян та їхньої участі у демократичних процесах. Відчуття належності до власної культури сприяє активному громадянському життю. Аналогічну

¹³ Бірвова, О. Історико-культурна спадщина України: цифрові технології збереження та популяризація в умовах воєнних дій. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2023. №5. 90-94. DOI: <https://doi.org/10.15421/1723106>

¹⁴ Ткаченко Є.В. Правовий захист прав етнічних та мовних меншин. Київ: ФОП Глембовська О.О. 2018. 315 с.

¹⁵ Трихліб К.О. Забезпечення основних прав і свобод людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: право*. 2016. Вип. 36. С. 21-26.

¹⁶ Мацько Л.І. Ознаки комунікативної стійкості і позитивних змін у розвитку сучасної української мови. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки*. 2017. Випю 7. С. 98-105.

¹⁷ Титар О.В. Українські національно-культурні ідентичності Слобожанщини у контексті глобалізації: філософсько-антропологічний вимір: дис. д-ра ф-х. наук: 09.00.04 / Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. Харків, 2016. 493 с.

думку висловлює Шлепакова Т.,¹⁸. Масенко Л. відмічає, що розробка мовної політики, яка враховує інтереси різних мовних груп, є важливим аспектом демократії. Гарантування рівних можливостей для всіх мовних груп сприяє соціальній справедливості¹⁹.

На думку Перегуда Є., Малкевич А., Сумко В., Ксенич А. Територіальний розподіл етносоціальної структури українського суспільства, зовнішньополітична конфігурація України, свідчать про те, що відносини між різними етнічними групами українського суспільства є головною але не єдиною проблемою формування мовної політики в Україні²⁰. Так, Хардо Міре М., Мурадян О., Нехаєнко О. відмічають, що мовне та культурне різноманіття в Україні відображає багат шарову природу суспільства та відкриває шляхи до побудови демократичного та відкритого суспільства, яке поважає права та свободи всіх своїх громадян²¹.

Громадянське суспільство. Розвиток громадянського суспільства, що включає неприбуткові організації, активістські групи, професійні спілки та інші громадські організації, відіграють важливу роль у становленні демократії в Україні. Це сприяє залученню громадян до участі у прийнятті рішень та контролю за діяльністю влади, розглянемо детальніше.

Активна громадська участь. Шайгородський Ю., Андрійчук Т., Кононенко В., Лапшин С. стверджують, що громадянське суспільство включає активну участь громадян у політичних процесах, таких як вибори, громадські обговорення, акції, петиції тощо. Це допомагає

¹⁸ Шлепакова Т.Л. Українська національна ідентичність як важливий фактор сучасного культурологічного процесу: веб-сайт. URL: https://nlu.org.ua/storage/files/Infocentr/-Tematich_ogliadi/2017/Identychnisst.pdf (дата звернення: 18.04.2024).

¹⁹ Масенко Л.Т. Мовна політика України у 2017-2019 роках. *Українська мова*. 2019. №3. С. 40-51.

²⁰ Перегуда Є., Малкевич А., Семко В., Ксенич А. Мовна політика в Україні: між символічним насиллям та вільним мовним вибором: монографія. Київ: «Бескиди», 2017. 207 с.

²¹ Хардо Міре М., Мурадян О., Нехаєнко О. Освітня реформа та мовна політика в Україні: впровадження в прикордонні регіони. *Ideology and politics journal*. 2022. №3(22). С. 141-170. DOI: 10.36169/2227-6068.2022.03.00007

залучати громадян до прийняття рішень та впливати на формування політичної конфігурації суспільства^{22 23}.

Неприбуткові організації та громадські об'єднання. На думку Откаленко О. неприбуткові організації грають важливу роль у формуванні громадянського суспільства, представляючи інтереси громадян, здійснюючи моніторинг діяльності влади та реалізуючи соціальні проекти²⁴. Гланчук О., Ткачук І. відмічають, що неприбуткові організації України відіграють важливу роль не тільки у формуванні громадського суспільства, але й фінансовій системі суспільства²⁵.

Розвиток медіа та інформаційна свобода. Панченко О., відмічає, що незалежність ЗМІ є важливою складовою громадянського суспільства. Забезпечення свободи слова та доступу до об'єктивної інформації допомагає громадянам усвідомлювати свої права та відповідальність, а також виявляти корупцію та інші деструктивні чинники²⁶.

Роль освіти та культури. У рамках проведення круглого столу «Демократичні цінності в освіті: виклики та можливості в епоху пост-правди» дослідники відмічають, що освіта та культура сприяють формуванню активних та свідомих громадян, які розуміють свої права та обов'язки. Розвиток громадянської освіти та культурної освіченості є важливими завданнями для підтримки демократії²⁷. На думку Шелюк Л., освіта відіграє важливу роль в системі формування демократичних орієнтирів молоді. Демократичні цінності, на рівні індивідуального носія

²² Андрійчук Т.С. Державна підтримка розвитку громадського суспільства в Україні у 2007-2020 роках: стратегічні завдання та механізми реалізації. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* 2020. №4(48). С. 36-42.

²³ Кононенко В.В., Лапшин С.А. Громадське суспільство та держава: співвідношення в публічному управлінні. веб-сайт. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1713> (дата звернення: 18.04.2024).

²⁴ Откаленко О.М. Аналіз управління діяльністю неприбуткових організацій. *Вісник ЖНФЕУ.* 2017. №2. С. 98-104.

²⁵ Гланчук О.М., Ткачук І.Я. Роль неприбуткових організацій України для фінансової системи держави. (На прикладі громадських організацій та кредитних спілок). *Причорноморські економічні студії.* 2019. Вип. 46-2. С. 59-64. DOI: <https://doi.org/10.32843/bses.46-32>

²⁶ Панченко О.А. Засоби масової комунікації як платформа державної інформаційної політики. веб-сайт. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1632> (дата звернення: 10.04.2024).

²⁷ Круглий стіл «Демократичні цінності в освіті: виклики та можливості в епоху пост-правди» веб-сайт. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/39706/Demokratychni%20tsinnosti%20v%20osviti.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 20.05.2024).

проходять період формування опосередковано механізму інтеріоризації соціально-історичного досвіду. Таким чином система освіти визначає майбутні колізії розвитку суспільства²⁸.

Громадянське суспільство може виступати як партнер влади у вирішенні соціальних проблем та реалізації реформ. Діалог між громадянським суспільством та владою сприяє підвищенню ефективності прийняття рішень та відкритості процесу управління. Громадянське суспільство сприяє зміцненню прав та свобод громадян, підвищенню відповідальності влади перед суспільством та забезпеченню сталості демократичних інститутів.

Свобода слова та медіа. Білошенко О., Богатирьова М., Чабаненко Ю. Зазначають, що гарантування свободи слова, незалежності ЗМІ та доступу до різноманітних джерел інформації є необхідними умовами для формування демократичного суспільства. Це дозволяє громадянам отримувати об'єктивну інформацію та висловлювати свої думки та погляди. Свобода слова та незалежність ЗМІ є одними з основних складових демократії і відіграють важливу роль у становленні демократії в Україні²⁹.

Гарантія права на свободу слова. Слінько Т. зазначає, що свобода слова є фундаментальним правом у демократичному суспільстві, що виконує кілька важливих функцій. Вона забезпечує демократичні процеси, дозволяючи громадянам вільно висловлювати свої думки та погляди, що є критично важливим для формування громадської думки та участі в політичному житті. Це включає право на критику уряду та посадових осіб, що сприяє підзвітності та прозорості³⁰.

Свобода слова також сприяє розвитку особистості та самовираженню, оскільки кожна людина має право на самовираження, що сприяє розвитку індивідуальності та самореалізації. Це включає можливість обміну ідеями та культурними цінностями, що збагачує суспільство загалом. Вона забезпечує плюралізм думок, створюючи умови для різноманітної дискусії, що є важливим для виявлення та вирішення суспільних проблем.

²⁸ Шелюк Л.М. Освіта в системі формування демократичних орієнтацій молоді. Мультиверсум. *Філософський альманах*. 2015. Вип. 1-2. С. 148-157.

²⁹ Білошенко О., Богатирьова М., Чабаненко Ю. Свобода слова в Україні. *The results of scientific mind's development*. 2019. №22. С. 103-105.

³⁰ Слінько Т.М. Конституційно-правові гарантії свободи слова. *Наше право*. 2014. №9. С.11-16.

Незалежність ЗМІ. Проценко О. підкреслює, що незалежність засобів масової інформації є ключовим елементом для підтримки і розвитку демократії, оскільки забезпечує інформованість громадян, контроль влади, плюралізм думок та громадську участь. Незалежні ЗМІ надають громадянам об'єктивну, неупереджену інформацію про події, політичні процеси, економічний стан і соціальні проблеми, що дозволяє робити обґрунтовані рішення під час виборів та інших важливих суспільних процесів. Однією з основних функцій ЗМІ у демократичному суспільстві є контроль за діями влади. Незалежні медіа виступають як «четверта влада», викриваючи корупцію, зловживання владою та інші порушення, що сприяє прозорості та підзвітності уряду. Вони також забезпечують платформу для висловлювання різноманітних поглядів, що підтримує плюралізм і сприяє здоровому суспільному дискурсу. Таким чином, незалежні засоби масової інформації відіграють критичну роль у забезпеченні справедливості, підзвітності та активної участі громадян у демократичних процесах³¹.

Підтримка журналістської етики. Старкова Г., Яресько К., Афанасьєва О. відмічають, що важливим аспектом свободи слова є підтримка журналістської етики та професійних стандартів. Журналісти повинні діяти відповідально, точно та об'єктивно у своїй роботі³². На сьогодні актуальними у цьому напрямку є дослідження Куликов А., Кузьменко Л., Дворовий М., Дуцик Д., Куц Л. автори роботи «Посібник з журналістської етики» надають роз'яснення щодо типового використання основних журналістських жанрів в умовах конфлікту, а також розкриває аспекти журналістських стандартів, гендерної рівності та особливостей професійної діяльності під час воєнного стану. Документ містить важливі висновки та рекомендації, що були сформульовані Комісією з журналістської етики після російської агресії проти України 24 лютого 2022 року³³.

Боротьба з дезінформацією та фейками. Дослідження Глуцук Є. акцентують увагу, що у контексті сучасної інформаційної війни та

³¹ Проценко О. Право та гарантії свободи думки і свободи масової інформації. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. №4. С. 156-160.

³² Старкова Г.В., Яресько К.В., Афанасьєва О.М. Етичні засади діяльності журналіста традиційних і нових медіа. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*. 2021. №6. С. 177-181. DOI: <https://doi.org/10.32838/2710-4656/2021.6-3/31>

³³ Куликов А., Кузьменко Л., Дворовий М., Дуцик Д., Куц Л. Посібник з журналістської етики. Київ: Комісія з журналістської етики. 2023. 129 с.

поширення дезінформації важливою стає боротьба з фейками та забезпечення доступу до достовірної інформації для громадян. В умовах гібридного протистояння, дана проблема є однією з провідних у сучасних діяльності ЗМІ та силових структур³⁴. Боротьба з дезінформацією та фейками має критичне значення для становлення та зміцнення демократії. Дезінформація, що є навмисно поширеною неправдивою інформацією, та фейки, що представляють собою хибні новини, підривають інформованість громадян і порушують когнітивну довіру до ЗМІ та інституцій. Це призводить до маніпуляції громадською думкою, поляризації суспільства та ерозії демократичних цінностей. Ефективні стратегії боротьби включають розвиток медіаграмотності, застосування алгоритмів для виявлення фейків, і посилення регуляторних рамок для забезпечення прозорості та відповідальності медіа. Забезпечення інформаційної гігієни є ключовим для підтримання громадянської компетентності та забезпечення функціонування демократичних процесів.

Захист журналістів. Недопущення переслідування, затримань та насильства проти журналістів є важливим аспектом гарантування свободи слова. Чепульченко Т.О., Тофан А.О. проаналізували правові засоби регулювання роботи засобів масової інформації в Україні та дійшли висновку, що проблема безпеки журналістів є однією з критичних у даній галузі діяльності. Діяльність журналістів належить до групи професій із підвищеним рівнем ризику³⁵.

Україна в останні роки зробила значний крок у напрямку підвищення свободи слова та незалежності ЗМІ. Проте, залишаються виклики, зокрема, боротьба з корупцією в медіа та забезпеченням широкого доступу до об'єктивної інформації. Важливою залишається постійна увага до цих питань для зміцнення демократії в Україні.

Освіта та культурна освіченість. Розвиток освіти, особливо громадянської освіти, сприяє формуванню свідомого та активного громадянства. Культурна освіченість також важлива, оскільки вона сприяє розумінню та повазі до різноманітних культурних традицій та

³⁴ Глушук Є. Фейки як інструмент тиску в умовах війни: специфіка застосування та сприйняття. Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 2023. Вип. 67. С. 96-107. DOI: <https://doi.org/10.15407/np.67.096>

³⁵ Чепульченко Т.О., Тофан А.О. Правові засоби регулювання роботи засобів масової інформації в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право*. 2018. Вип. 49. С. 107-110.

різноманітності. Освіта та культурна освіченість грають важливу роль у розвитку демократії та суспільства загалом. Розглянемо деякі ключові аспекти цих понять у контексті української держави.

Громадянська освіта. Важливою складовою освіти є громадянська освіта, яка сприяє формуванню активних та відповідальних громадян. Пилинський Я.М. підкреслює, що громадянська освіта в Україні є важливим детермінантом формування та поширення демократичних цінностей. Вона допомагає розвивати у здобувачів розуміння демократичних цінностей, прав та обов'язків громадянина³⁶. У своєму ґенезі, громадянська освіта пройшла декілька етапів розвитку Окуньовська Ю.В. відмічає, що провідну роль у становленні громадянської освіти в Україні відіграють міжнародні організації: ОБСЄ, USAID, Рада Європи³⁷.

Доступ до якісної освіти. Забезпечення доступу до якісної освіти для всіх шарів суспільства є важливим аспектом розвитку демократії. Це дозволяє кожному громадянину розвивати свої здібності та отримувати інформацію, необхідну для ефективного участі в суспільному житті. Так, Гриценко М.В. стверджує, що Доступ до якісної освіти має надзвичайне значення для демократії, оскільки він забезпечує формування інформованих, критично мислячих громадян, здатних брати активну участь у суспільному та політичному житті. Освіта сприяє розвитку навичок аналітичного мислення та розуміння соціально-політичних процесів, що є необхідними для прийняття обґрунтованих рішень. Вона також сприяє рівності можливостей, зменшуючи соціальну нерівність і сприяючи соціальній мобільності. Якісна освіта допомагає виховувати толерантність і повагу до різноманіття, що є основою для мирного співіснування в демократичному суспільстві. У кінцевому підсумку, доступ до якісної освіти зміцнює демократію, забезпечуючи громадян знаннями та вміннями, необхідними для активної та відповідальної участі в суспільному житті³⁸.

³⁶ Пилинський Я.М. Громадянська освіта в Україні. *Наукові записки НаУКМА. Політичні науки*. 2016. Том 186. С. 61-66.

³⁷ Окуньовська Ю.В. Становлення громадянської освіти в Україні. *Політичне життя*. 2023. №2. С. 13-17. DOI: <https://orcid.org/0000-0002-1637-175X>

³⁸ Гриценко М.В. Рівний доступ до якісної університетської освіти в контексті соціальних трансформацій в Україні. *Вища освіта України: теоретичний та науково-методичний часопис*. 2014. №1. С. 18-21.

Мовна та культурна освіченість. Збереження та розвиток мовної та культурної спадщини є важливим для підтримки національної ідентичності та культурного розмаїття. Серебрянська І.М. у монографії «Освіта в Україні: спостереження крізь призму мовної куртини світу» зазначає, що мовна і культурна освіченість народу є необхідним атрибутом демократичних метаморфозів. Образ освіти є невід'ємною складовою національної системи цінностей, адже він не лише акумулює в собі давні національні ідеї, але й інтегрує європейські досягнення. Саме через мову освіти значно посилюється ідентифікація України з Європою³⁹.

Культурна ресурси. Освіченість у культурних питаннях сприяє розумінню та цінуванню мистецтва, літератури, історії та інших аспектів культурного життя. Це важливо для розвитку толерантного та відкритого суспільства. Ведмедєв М.М. відмічає наявність залежності інтелектуальної діяльності суб'єкта від наявності в його розпорядженні ментальних елементів культури. У сучасному світі, де інформація легко доступна, важливою є інформаційна грамотність громадян. Люди повинні вміти критично оцінювати інформацію, відрізнити правдивість від фейків та розуміти свої права і обов'язки в онлайн-середовищі⁴⁰. Українська держава має значний потенціал у розвитку освіти та культурної освіченості своїх громадян. Подальше зміцнення цих аспектів сприятиме розвитку демократії, толерантності та відкритості в українському суспільстві.

2. Правові аспекти формування демократичного суспільства в Україні

Правові аспекти формування демократичного суспільства включають в себе комплекс норм та принципів, що забезпечують рівність прав і свобод громадян, верховенство права, незалежність судової системи, та захист прав людини. Основою цих принципів є Конституція, яка визначає фундаментальні права та свободи людини, організацію та функціонування державної влади, а також механізми захисту прав громадян. У цьому розділі нашого дослідження ми проаналізуємо

³⁹ Серебрянська І.М. Освіта в Україні: спостереження крізь призму мовної куртини світу: Монографія. Харків. 2018. 391 с.

⁴⁰ Ведмедєв М.М. Культурні ресурси продуктивного мислення: монографія. Суми: Університетська книга. 2011. 216 с.

сутність та значення основних правових аспектів у формуванні демократичного суспільства.

Головаха Є. відмічає, що верховенство права є ключовим принципом, який забезпечує підпорядкування всіх державних органів та осіб закону. У контексті України, верховенство права означає, що закони приймаються прозоро, є чіткими і зрозумілими, а судова влада діє незалежно та справедливо. Від часу проголошення незалежності в 1991 році, Україна активно працює над впровадженням цього принципу⁴¹. Конституція України 1996 року закріпила верховенство права як основоположний принцип державного устрою, забезпечуючи рівність всіх громадян перед законом. Відмітимо, що Україна стикається з численними викликами: корупція, політичний тиск, перевищення службових повноважень, що ускладнює ефективну реалізацію цього принципу. Держава постійно проводить реформи щодо зміцнення правових інститутів, що свідчать про прагнення України до утвердження верховенства права як основи демократичного суспільства⁴². На сучасному етапі розвитку Української держави боротьба з корупцією є одним з пріоритетних напрямків.

Іншим важливим аспектом формування демократії є незалежність судової влади. Незалежність судової влади в Україні є одним з пріоритетних принципів, закріпленим Конституцією, що гарантує справедливість та неупередженість судочинства. Україна запровадила низку реформ для зміцнення цієї незалежності, зокрема створення Вищої ради правосуддя та запровадження нового порядку призначення суддів. Незалежність судів від політичного тиску та впливу інших гілок влади є критично важливою для забезпечення верховенства права. Так, Кресіна І., Перегуда Є. вважають, що незважаючи на певні труднощі, постійні зусилля щодо реформування судової системи свідчать про прагнення країни до забезпечення справжньої судової незалежності⁴³.

Усмонова С. відмічає, що прозорість законодавства є важливим принципом, що гарантує доступність і зрозумілість правових норм для

⁴¹ Головаха Є. Стратегія соціально-політичного розвитку України: Досвід перших років незалежності та нові орієнтири. Київ: Абрис, 1994. 63 с.

⁴² Даніліян О.Г. Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методологія дослідження та розв'язання. Харків: Основа, 1998. 252 с.

⁴³ Кресіна І.О., Перегуда Є.В. Політична реформа: проблеми і перспективи. *Віче*. 2003. №4. С. 12-15.

всіх громадян. Це передбачає відкритий та доступний процес ухвалення законів, а також чітке формулювання правових актів, що дозволяє громадянам передбачати наслідки своїх дій та використовувати свої права без перешкод⁴⁴.

За останні роки, зусилля у напрямку підвищення прозорості законодавства в Україні включають впровадження електронних систем публікації законів та регулярне оновлення інформації на офіційних веб-порталах державних органів. Такі заходи сприяють зміцненню довіри громадян до правової системи та підвищують рівень захищеності їх прав⁴⁵.

Маємо підкреслити, що маніпулюванням з прозорістю законодавства активно застосовувалися у певні історичні період розвитку незалежної України. Зокрема у період правління президента В. Януковича та його квазіеліти, ці маніпуляції були спрямовані на підтримку мафії та корупційних тіньових структур.

Розглянувши базові правові аспекти демократичного суспільства актуально звернути увагу на права та свободи людини і громадянина. Права та свободи людини і громадянина в Україні є невід'ємною складовою демократичного суспільства. Це сукупність норм і принципів, які гарантують особисту автономію, гідність та рівність перед законом кожному громадянину. Ці права та свободи закріплені в Конституції України та інших законодавчих актах і є гарантованими державою перед її громадянами. Їх захист і забезпечення є важливою місією державних інституцій і органів влади⁴⁶.

Основні права та свободи, що забезпечуються в Україні, формують невід'ємну частину громадянських прав і гарантуються державою. Ці права включають право на життя, свободу слова та думки, свободу віросповідання, право на справедливий суд, право на освіту, працю та соціальний захист. Право на життя забезпечує особисту

⁴⁴ Установою С. Поняття «відкритість» та «прозорість» влади в контексті розвитку законодавства та громадянського суспільства в Україні. *Держава та регіони. Серія: Публічне управління і адміністрування*. 2022 р., № 4 (78). С. 66-73. DOI <https://doi.org/10.32840/1813-3401.2022.4.10>

⁴⁵ Усмонова С. «Прозорість» та «Openness»: стисле порівняння вітчизняних та зарубіжних напрацювань у визначенні відкритого врядування. *Право та державне управління*. 2022. № 3. С. 187-192. DOI <https://doi.org/10.32840/pdu.2022.3.28>

⁴⁶ Федіна Н. Сучасні погляди на розуміння прав і свобод людини та громадянина в умовах реформування в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2015. №4. С. 65-74.

безпеку, а свобода слова дозволяє виражати свої думки та переконання. Свобода віросповідання гарантує право на вільний вибір та відтворення релігійних переконань. Право на справедливий суд гарантує справедливий та неупереджений судовий процес. Право на освіту забезпечує доступ до освіти без дискримінації, а право на працю та соціальний захист гарантує можливість отримання праці та належного рівня соціального захисту. Ці права та свободи становлять основу громадянського суспільства та розвитку демократії в Україні⁴⁷.

Дашо Т. відмічає, що Україна активно працює над захистом прав і свобод своїх громадян, використовуючи різноманітні механізми та правові інструменти. Це включає роботу правоохоронних органів та судової системи, які забезпечують правовий захист від порушень, а також різні механізми контролю, які мають на меті запобігання порушенням прав та свобод. Крім того, діяльність громадських та правозахисних організацій є важливою складовою захисту прав та свобод, сприяючи моніторингу ситуації, публікації порушень і виступаючи за їх вирішення. Держава також розробляє та впроваджує законодавчі та інституційні реформи з метою зміцнення правового захисту громадян та підвищення ефективності механізмів захисту прав і свобод⁴⁸.

Україна має кілька інститутів, призначених для захисту прав людини. Один з них – Уповноважений Верховної Ради з прав людини, який виконує функції захисту прав і свобод громадян, фіксує дотримання їхніх прав і надає консультації та допомогу в справах порушення прав людини. Крім того, важливу роль в цьому процесі відіграють органи правопорядку та судова система, які забезпечують правовий захист, розслідують порушення прав і свобод та призначають відповідні покарання для винних осіб. Також в Україні існують незалежні правозахисні організації, які активно працюють у сфері захисту прав людини, надаючи правову допомогу, фіксуючи порушення прав та

⁴⁷ Бліхар В., Бліхар М. Конституційні права та свободи людини як основний критерій конституційності й легітимності публічної влади. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/35/549/1157-1?inline=1> (дата звернення: 20.05.2024).

⁴⁸ 48. Дашо Т. Захист прав і свобод людини та громадянина на етапі формування громадянського суспільства. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journalpaper/2017/may/2486/vnulpurn201581319.pdf> (дата звернення: 20.05.2024).

свобод, а також здійснюють громадський контроль за діяльністю владних структур. Всі ці інститути спільно сприяють забезпеченню захисту прав і свобод людини в Україні⁴⁷.

Система стримувань і противаг в українській державі грає важливу роль у забезпеченні демократії, рівноваги влади та захисту прав і свобод громадян. Ця система ґрунтується на принципі диференціації влади між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади, кожна з яких має свої власні функції і повноваження. Законодавча влада здійснюється Верховною Радою, яка приймає закони та контролює діяльність виконавчої влади. Виконавча влада, в свою чергу, відповідає за виконання законів і прийняття конкретних рішень у сферах державного управління. Судова влада, представлена судами, забезпечує судовий контроль над дотриманням законів і захищає права громадян. Так, Москальчук Ю. відмічає, що система стримувань та противаг є ефективним засобом досягнення взаємодії у роботі всіх гілок влади в Україні⁴⁹.

Образцова В. акцентує увагу, що існують інші механізми стримувань і противаг, такі як незалежні органи контролю та аудиту, які забезпечують громадський нагляд за діяльністю владних структур і перешкоджають зловживанню владою. Також важливою складовою системи стримувань і противаг є медіа, які виступають у ролі сторожа демократії, надаючи громадянам інформацію та відкрите обговорення ключових питань⁵⁰.

Ця система сприяє збалансованому розвитку держави, запобігає концентрації влади в одних руках і забезпечує взаємний контроль між гілками влади, що сприяє зміцненню демократії та захисту прав громадян.

Марущак Н., Пророченко В. стверджують, що принцип розподілу влади в контексті України ґрунтується на конституційній моделі державного устрою, де влада поділяється між трьома основними гілками: законодавчою, виконавчою та судовою. Розглянемо детальніше:

⁴⁹ Москальчук Ю.Г. Система стримувань і противаг як ефективний засіб досягнення взаємодії у роботі органів законодавчої, виконавчої та судової влади в Україні. *Публічне управління і адміністрування в Україні*. 2020. №16. С. 19-23. DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5240-2020-16-3>

⁵⁰ Образцова В. Механізм стримувань та противаг у публічно-управлінських відносинах. *Державне управління*. 2018. №20. С. 107-112. DOI: 10.32702/2306-6814.2018.20.107

- Законодавча влада зосереджена у Верховній Раді України, яка приймає закони, регулює законодавчий процес, і здійснює парламентський контроль за діяльністю виконавчої влади;

- Виконавча влада належить Президенту України, який є главою держави та керує виконавчою гілкою влади. Президент відповідає за виконання законів та прийняття рішень у сферах державного управління;

- Судова влада представлена системою судів, які забезпечують судовий контроль за дотриманням законів, захищають права і свободи громадян, і вирішують спори між сторонами у судовому порядку.

Цей принцип розподілу влади має на меті запобігти концентрації влади в одних руках, забезпечуючи взаємний контроль і баланс між різними гілками влади. Він є важливою складовою демократичного устрою держави та забезпечує захист прав і свобод громадян⁵¹.

Взаємодія між гілками влади в Україні є важливим аспектом демократичного устрою держави і ґрунтується на принципах диференціації влади та системі стримувань і противаг. Гілки влади взаємодіють для забезпечення ефективної роботи держави, реалізації законодавчих і виконавчих функцій, а також забезпечення прав і свобод громадян. Кушніренко О., Кречик А., Бредун С. надають наступну характеристику взаємодії гілок державної влади:

Законодавча влада, представлена Верховною Радою України, приймає закони і здійснює парламентський контроль за діяльністю виконавчої влади. Взаємодія між законодавчою і виконавчою владою відбувається через законодавчий процес, ухвалення бюджету та проведення парламентських слухань.

Виконавча влада, на чолі з Президентом, здійснює виконання законів, реалізацію державної політики і прийняття рішень у сферах державного управління. Взаємодія з законодавчою владою відбувається через підготовку та виконання законів, а також через діалог і консультації з парламентськими комітетами.

Судова влада, через незалежну судову систему, забезпечує судовий контроль за дотриманням законів і захищає права громадян.

⁵¹ Марущак Н., Пророченко В. Поділ влади як принцип організації та діяльності державних органів. *Юридичний електронний вісник*. 2019. №2. С. 31-33.

Взаємодія між судовою і виконавчою владою полягає у виконанні судових рішень та забезпеченні їхньої реалізації.

Ця взаємодія є важливою для забезпечення балансу влади, запобігання зловживанням і корупції, а також для ефективного функціонування держави та забезпечення захисту прав і свобод громадян⁵².

Конституційний контроль в Україні відіграє ключову роль у забезпеченні додержання Конституції країни та прав громадян. Так, Гураленко Н., Гордєєв В. підкреслюють, що основною інституцією конституційного контролю є Конституційний Суд України, який має на меті забезпечення верховенства Конституції та визначення відповідності законодавства інституційним нормам. Роль конституційного контролю включає:

- Конституційний контроль забезпечує, що всі інші закони і акти державної влади відповідають нормам та принципам Конституції України;
- Шляхом розгляду конституційних скарг та питань про конституційність законів, суд забезпечує захист прав і свобод громадян від порушень владою;
- Конституційний Суд перевіряє конституційність законодавчих та виконавчих актів, що дозволяє запобігти неконституційним діям з боку влади та забезпечити законність і правову стабільність в країні;
- Конституційний контроль допомагає забезпечити функціонування демократичних інститутів та збереження демократичного порядку в країні.

Таким чином, конституційний контроль в Україні грає важливу роль у забезпеченні правової державності, захисті прав і свобод громадян, а також в збереженні демократичного порядку⁵³.

Таким чином, ми розглянули систему стримувань та противаг, виділили її елементи та проаналізували їх функції та взаємозв'язки. Можна стверджувати, що функціонування даної системи забезпечується синергією між окремими елементами, три гілки влади в Україні

⁵² Кушніренко О., Кречик А., Бредун С. Взаємодія гілок державної влади як фактор стабільності та розвитку конституційного ладу України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. №3. С. 66-69. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-3/12>

⁵³ Гураленко Н., Гордєєв В. Конституційний контроль у практиці Конституційного суду України. *Право та державне управління*. 2022. №2. С. 316-319. DOI <https://doi.org/10.32840/pdu.2022.2.45>

взаємодоповнюють та взаємо контролюють одна одну, створюючи динамічну рівновагу. Формування даної системи є важливим кроком у формуванні демократичного суспільства.

Для досягнення цілей нашого дослідження актуально розглянути виборче право та виборчі системи, які характерні для України. У дослідженні Ключковського Ю., «Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні» відмічається, що виборче право та виборча система в Україні визначають правила та процедури для проведення виборів, обрання представників в органи влади. Виборча система базується на пропорційному представництві, де громадяни вибирають партії, а не окремих кандидатів. Система включає в себе різні типи виборчих систем для різних рівнів влади, включаючи мажоритарні та пропорційні системи для обрання депутатів у Верховну Раду та місцевих рад. Виборчі права гарантуються Конституцією України та законодавством країни і включають право на вільні та справедливі вибори, право на участь у політичному житті та право на обрання та бути обраним⁵⁴.

Принципи демократичних виборів в Україні відображають основні цінності та стандарти, що забезпечують справедливість, прозорість та легітимність виборчого процесу. Ці принципи включають у себе всебічність та рівність участі громадян, таємність голосування, вільність та справедливість виборів, прозорість та достовірність у всіх етапах виборчого процесу, право на оскарження рішень та активну участь громадян у політичному житті країни через участь у виборах та діяльності в політичних партіях та громадських організаціях. Ці принципи сприяють забезпеченню демократичної легітимності, розбудові громадянського суспільства та зміцненню демократії в Україні. Григорович Л., Кононенко П. зазначають, що в Україні існує ряд проблемних питань забезпечення демократичності виборів⁵⁵.

Україна використовує різні види виборчих систем на різних рівнях влади. Наприклад, на парламентських виборах до Верховної Ради використовується комбінована виборча система, яка поєднує у собі як

⁵⁴ Ключковський Ю.Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні: монографія. Київ: Ваїте, 2018. 908 с.

⁵⁵ Григорович Л., Кононенко П. Демократичність виборчого процесу в Україні: проблеми та перспективи. *Публічне управління і адміністрування*. 2023. № 35. С. 30-34. DOI <https://doi.org/10.32782/pma2663-5240-2023.35.5>

мажоритарні, так і пропорційні елементи. У цій системі половина депутатів обирається за мажоритарними округами, де перемагає кандидат з найбільшою кількістю голосів, а решта місць заповнюються з партійних списків за пропорційною системою на основі загального відсотка голосів, отриманих кожною партією на національному рівні. Нестерович В. стверджує, що це дозволяє поєднати переваги обох видів систем, забезпечуючи представництво як окремих кандидатів, так і партійних списків у парламенті⁵⁶.

На місцевому рівні використовуються різні види виборчих систем залежно від конкретного рішення місцевих органів влади. Це може бути мажоритарна система для обрання мерів міст чи сільських голів, або пропорційна система для обрання депутатів місцевих рад.

Розмаїття виборчих систем в Україні відображає багатозначну природу демократії та різноманітність політичних потреб різних регіонів та рівнів управління. Такий підхід сприяє відповідності виборчих процесів конкретним потребам та умовам кожного окремого регіону, забезпечуючи більш широке та репрезентативне участь громадян у політичному процесі⁵⁷.

Забезпечення чесності виборчого процесу в Україні – це складний та багатоплановий процес, що вимагає узгодженого зусилля державних органів, громадських організацій та міжнародних спостерігачів. Бортніков В. відмічає, що одним із ключових аспектів є створення правової бази, яка визначає стандарти чесності та прозорості у виборчому процесі. Законодавство України містить ряд норм, спрямованих на запобігання підкупу виборців, фальсифікацію голосів, а також заборону тиску на виборців та кандидатів. Державні інституції, такі як Центральна Виборча Комісія (ЦВК), мають важливу роль у нагляді за виборчим процесом. Вони відповідають за реєстрацію кандидатів, організацію голосування, контроль за відповідністю процесу законодавству та розгляд скарг і звернень стосовно можливих порушень⁵⁸.

⁵⁶ Нестерович В. Поняття виборчої системи та її основні розуміння в конституційному праві. *Публічне право*. 2019. №1. С. 18-25.

⁵⁷ Климкова І., Остапенко М. *Вибори і виборча система: навч. посіб. Для студ. Вищ. навч. закл. Київ: Персонал*, 2011. 160 с.

⁵⁸ Бортніков В. «Виборчий процес» як категорія політологічного аналізу парламентських виборів в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2020. Вип. 28 С. 118-124 DOI: 10.30970/2307-1664.2020.28.15

Марцеляк О., Марцеляк М. підкреслюють, що незалежне спостереження за виборами є ще однією важливою складовою забезпечення чесності виборчого процесу. Національні та міжнародні спостерігачі мають можливість спостерігати за всіма етапами виборчого процесу, від реєстрації кандидатів до підрахунку голосів, що забезпечує більш об'єктивну оцінку його чесності та прозорості⁵⁹.

Крім того, важливим аспектом є освітня робота серед громадян, спрямована на підвищення рівня їхньої участі у виборчому процесі, а також на підвищення усвідомлення їхніх прав та обов'язків під час голосування. Це може включати інформаційні кампанії, навчальні семінари та інші заходи. Гусаревич Н. зазначає, що одним з можливих варіантів забезпечення реалізації активного виборчого права може стати застосування цифрових технологій під час виборчого процесу⁶⁰.

Усі ці заходи спільно сприяють забезпеченню чесних, прозорих та демократичних виборів в Україні, які відповідають міжнародним стандартам та відображають волю та довіру громадян до виборчого процесу. Сарай Р. відмічає, що виборча система України не досягла досконалості і переживає активні процеси реформування⁶¹.

Висновки. Культура відіграє вирішальну роль у становленні демократичних цінностей та практик. Вона є базисом формування спільних норм, переконань та ідентичності, які підтримують соціальну зв'язність та формують менталітет. Культурна гетерогенність сприяє плюралізму думок, толерантності та відкритому діалогу, що є основою для демократичного дискурсу. Культурні інституції, такі як мистецтво, література та медіа, можуть стимулювати критичне мислення та сприяти активній громадянській участі. Усі ці аспекти забезпечують формування громадського суспільства, яке може ефективно взаємодіяти з державними інститутами, сприяючи прозорості,

⁵⁹ Марцеляк О., Марцеляк М. Місце і роль офіційних спостерігачів від іноземних держав та міжнародних організацій на виборах: досвід України і зарубіжних країн. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право.* 2021. Вип. 63. С. 70-82. DOI: 10.24.144/2307-3322.2021.53.13.

⁶⁰ Гусаревич Н. Забезпечення реалізації активного виборчого права шляхом застосування цифрових технологій під час виборчого процесу. *Аспекти публічного управління.* 2023. №3. С. 116-125. DOI: <https://doi.org/10.15421/152343>

⁶¹ Сарай Р. Правова природа реформування сучасної виборчої системи України: переваги та недоліки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право.* 2021. Вип. 64. С. 65-69.

підзвітності та справедливості. Таким чином, культурні чинники є фундаментальними для розвитку і підтримання здорової демократії.

Правові аспекти формування демократичного суспільства є необхідною умовою для забезпечення розвитку демократії та захисту прав та свобод громадян. Система законів, конституційний лад, виборчі процеси та права людини є базовими елементами цього процесу. Законодавство має визначати принципи дії та функціонування демократичних інститутів, гарантувати права та свободи громадян, а також забезпечувати прозорість, відповідальність та рівність перед законом. Важливою є також дотримання принципу верховенства права, незалежності судової влади та забезпечення системи стримувань і противаг у державі. Ці аспекти створюють основу для побудови справедливого, демократичного та стабільного суспільства, де громадяни мають можливість брати активну участь у прийнятті рішень та впливати на політичний процес.

У процесі формування демократичного суспільства в Україні, культурні аспекти відіграють роль детектора, що взаємодіє з іншими культурними системами і забезпечує її оновлення. Правові аспекти відіграють роль селектора, який диференціює історичні надбання системи та відбирає необхідні для ефективного формування демократичного суспільства. Цінності відкритого суспільства (за Попером) є тим атрактором, що визначає вектор спрямованості розвитку Української держави.

Література

1. Сухенко С.В. Особливості розвитку системи державного управління охороною культурної спадщини в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2018. № 3. С. 6-10.

2. Сухенко С.В. Державне управління у сфері охорони культурної спадщини в Україні: теоретичне осмислення. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 10. С. 112-116.

3. Денисенко Г., Денисенко О. Культурна спадщина України у формуванні історичної пам'яті народу. *Краєзнавство*. 2014. № 1. С. 139-150.

4. Новакова О. «Помаранчева революція» як криза легітимності владної еліти. *Політ. Менеджмент*. 2005. № 4. С. 29-37.

5. Міцієвський Ю. «Помаранчева революція» крізь призму міждисциплінарних соціальних досліджень. *Політичний менеджмент*. 2005. №6. С. 7-22.
6. Горак В. «Помаранчева революція» в Україні: концепції, інтерпретації, оцінки. *Історіографічні дослідження в Україні*: Зб. наук. пр. 2016. Вип. 26. С. 439-467.
7. Поливач К.А. Культурна спадщина та її вплив на розвиток регіонів України / Наук. ред. Руденко Л.Г. Київ: Інститут географії НАН України, 2012. 208 с.
8. Сербіна Н. Культурна самобутність як чинник Національної безпеки України. *Wschodnioznawstwo*. 2009. №3. С. 175-182.
9. Ярошенко Т.М. Феномен української культури. Джерельна база та методологічні засади її вивчення. Історія української культури. Львів: ЛНУ імені І. Франка, 2012. С.11-45.
10. Лозовицький О. Глобальні демократичні процеси як основа цивілізаційного самовизначення сучасних держав. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2018. Вип. 2. С. 300-311.
11. Реньов Є.В. Шлях України до консолідованої демократії: проблеми, перспективи та світовий досвід. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. Том 64. С. 381-385. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.64.70>
12. Жадько В.О. До проблеми збереження історичної спадщини та формування законодавчої бази. *Гілея: Історичні науки*. 2010. Випуск 33. С. 6-12.
13. Біррова, О. Історико-культурна спадщина України: цифрові технології збереження та популяризація в умовах воєнних дій. *Науково-теоретичний альманах Грані*. 2023. №5. 90-94. DOI: <https://doi.org/10.15421/1723106>
14. Ткаченко Є.В. Правовий захист прав етнічних та мовних меншин. Київ: ФОП Глембовська О.О. 2018. 315 с.
15. Трихліб К.О. Забезпечення основних прав і свобод людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: право*. 2016. Вип. 36. С. 21-26.
16. Мацько Л.І. Ознаки комунікативної стійкості і позитивних змін у розвитку сучасної української мови. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки*. 2017. Випю 7. С. 98-105.
17. Титар О.В. Українські національно-культурні ідентичності Слобожанщини у контексті глобалізації: філософсько-антропологічний

вимір: дис.. д-ра ф-х. наук: 09.00.04 / Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. Харків, 2016. 493 с.

18. Шлепакова Т.Л. Українська національна ідентичність як важливий фактор сучасного культурологічного процесу: веб-сайт. URL: https://nlu.org.ua/storage/files/Infocentr/Tematch_ogliadi/2017/Identychnisst.pdf (дата звернення: 18.04.2024).

19. Масенко Л.Т. Мовна політика України у 2017-2019 роках. *Українська мова*. 2019. №3. С. 40-51.

20. Перегуда Є., Малкевич А., Семко В., Ксенич А. Мовна політика в Україні: між символічним насиллям та вільним мовним вибором: монографія. Київ: «Бескиди», 2017. 207 с.

21. Хардо Міре М., Мурадян О., Нехаєнко О. Освітня реформа та мовна політика в Україні: впровадження в прикордонні регіони. *Ideology and politics journal*. 2022. №3(22). С. 141-170. DOI: 10.36169/2227-6068.2022.03.00007

22. Андрійчук Т.С. Державна підтримка розвитку громадського суспільства в Україні у 2007-2020 роках: стратегічні завдання та механізми реалізації. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2020. №4(48). С. 36-42.

23. Кононенко В.В., Лапшин С.А. Громадське суспільство та держава: співвідношення в публічному управлінні. веб-сайт. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=1713> (дата звернення: 18.04.2024).

24. Откаленко О.М. Аналіз управління діяльністю неприбуткових організацій. *Вісник ЖНФЕУ*. 2017. №2. С. 98-104.

25. Гланчук О.М., Ткачук І.Я. Роль неприбуткових організацій України для фінансової системи держави. (На прикладі громадських організацій та кредитних спілок). *Причорноморські економічні студії*. 2019. Вип. 46-2. С. 59-64. DOI: <https://doi.org/10.32843/bses.46-32>

26. Панченко О.А. Засоби масової комунікації як платформа державної інформаційної політики. веб-сайт. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=1632> (дата звернення: 10.04.2024).

27. Круглий стіл «Демократичні цінності в освіті: виклики та можливості в епоху пост-правди» веб-сайт. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/39706/Demokratychni%20otsinnosti%20v%20osviti.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 20.05.2024).

28. Шелюк Л.М. Освіта в системі формування демократичних орієнтацій молоді. Мультиверсум. *Філософський альманах*. 2015. Вип. 1-2. С. 148-157.

29. Білошенко О., Богатирьова М., Чабаненко Ю. Свобода слова в Україні. *The results of scientific mind's development*. 2019. №22. С. 103-105.
30. Слінько Т.М. Конституційно-правові гарантії свободи слова. *Наше право*. 2014. №9. С.11-16.
31. Проценко О. Право та гарантії свободи думки і свободи масової інформації. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. №4. С. 156-160.
32. Старкова Г.В., Яресько К.В., Афанасьєва О.М. Етичні засади діяльності журналіста традиційних і нових медіа. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика*. 2021. №6. С. 177-181. DOI: <https://doi.org/10.32838/2710-4656/2021.6-3/31>
33. Куликов А., Кузьменко Л., Дворовий М., Дуцик Д., Куц Л. Посібник з журналістської етики. Київ: Комісія з журналістської етики. 2023. 129 с. Глуцук Є. Фейки як інструмент тиску в умовах війни: специфіка застосування та сприйняття. Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 2023. Вип. 67. С. 96-107. DOI: <https://doi.org/10.15407/np.67.096>
34. Глуцук Є. Фейки як інструмент тиску в умовах війни: специфіка застосування та сприйняття. Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 2023. Вип. 67. С. 96-107. DOI: <https://doi.org/10.15407/np.67.096>
35. Чепульченко Т.О., Тофан А.О. Правові засоби регулювання роботи засобів масової інформації в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право*. 2018. Вип. 49. С. 107-110.
36. Пилинський Я.М. Громадянська освіта в Україні. *Наукові записки НаУКМА. Політичні науки*. 2016. Том 186. С. 61-66.
37. Окуньовська Ю.В. Становлення громадянської освіти в Україні. *Політичне життя*. 2023. №2. С. 13-17. DOI: <https://orcid.org/0000-0002-1637-175X>
38. Грищенко М.В. Рівний доступ до якісної університетської освіти в контексті соціальних трансформацій в Україні. *Вища освіта України: теоретичний та науково-методичний часопис*. 2014. №1. С. 18-21.
39. Серебрянська І.М. Освіта в Україні: спостереження крізь призму мовної куртини світу: Монографія. Харків. 2018. 391 с.
40. Ведмедєв М.М. Культурні ресурси продуктивного мислення: монографія. Суми: Університетська книга. 2011. 216 с.
41. Головаха Є. Стратегія соціально-політичного розвитку України: Досвід перших років незалежності та нові орієнтири. Київ: Абрис, 1994. 63 с.

42. Даніл'ян О.Г. Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методологія дослідження та розв'язання. Харків: Основа, 1998. 252 с.
43. Кресіна І.О., Перегуда Є.В. Політична реформа: проблеми і перспективи. *Віче*. 2003. №4. С. 12-15.
44. Установа С. Поняття «відкритість» та «прозорість» влади в контексті розвитку законодавства та громадянського суспільства в Україні. *Держава та регіони. Серія: Публічне управління і адміністрування*. 2022 р., № 4 (78). С. 66-73. DOI <https://doi.org/10.32840/1813-3401.2022.4.10>
45. Усмонова С. «Прозорість» та «Openness»: стисле порівняння вітчизняних та зарубіжних напрацювань у визначенні відкритого врядування. *Право та державне управління*. 2022. № 3. С. 187-192. DOI <https://doi.org/10.32840/pdu.2022.3.28>
46. Федіна Н. Сучасні погляди на розуміння прав і свобод людини та громадянина в умовах реформування в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2015. №4. С. 65-74.
47. Бліхар В., Бліхар М. Конституційні права та свободи людини як основний критерій конституційності й легітимності публічної влади. URL: <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/35/549/1157-1?inline=1> (дата звернення: 20.05.2024).
48. Дашо Т. Захист прав і свобод людини та громадянина на етапі формування громадянського суспільства. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journalpaper/2017/may/2486/vnulpurn201581319.pdf> (дата звернення: 20.05.2024).
49. Москальчук Ю.Г. Система стримувань і противаг як ефективний засіб досягнення взаємодії у роботі органів законодавчої, виконавчої та судової влади в Україні. *Публічне управління і адміністрування в Україні*. 2020. №16. С. 19-23. DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5240-2020-16-3>
50. Образцова В. Механізм стримувань та противаг у публічно-управлінських відносинах. *Державне управління*. 2018. №20. С. 107-112. DOI: 10.32702/2306-6814.2018.20.107
51. Марущак Н., Пророченко В. Поділ влади як принцип організації та діяльності державних органів. *Юридичний електронний вісник*. 2019. №2. С. 31-33.
52. Кушніренко О., Кречик А., Бредун С. Взаємодія гілок державної влади як фактор стабільності та розвитку конституційного ладу України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. №3. С. 66-69. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-3/12>

53. Гураленко Н., Гордєєв В. Конституційний контроль у практиці Конституційного суду України. *Право та державне управління*. 2022. №2. С. 316-319. DOI <https://doi.org/10.32840/pdu.2022.2.45>
54. Ключковський Ю.Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні: монографія. Київ: Ваїте, 2018. 908 с.
55. Григорович Л., Кононенко П. Демократичність виборчого процесу в Україні: проблеми та перспективи. *Публічне управління і адміністрування*. 2023. № 35. С. 30-34. DOI <https://doi.org/10.32782/pma2663-5240-2023.35.5>
56. Нестерович В. Поняття виборчої системи та її основні розуміння в конституційному праві. *Публічне право*. 2019. №1. С. 18-25.
57. Климкова І., Остапенко М. Вибори і виборча система: навч. посіб. Для студ. Вищ. навч. закл. Київ: Персонал», 2011. 160 с.
58. Бортніков В. «Виборчий процес» як категорія політологічного аналізу парламентських виборів в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2020. Вип. 28 С. 118-124 DOI: 10.30970/2307-1664.2020.28.15
59. Марцеляк О., Марцеляк М. Місце і роль офіційних спостерігачів від іноземних держав та міжнародних організацій на виборах: досвід України і зарубіжних країн. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право*. 2021. Вип. 63. С. 70-82. DOI: 10.24.144/2307-3322.2021.53.13.
60. Гусаревич Н. Забезпечення реалізації активного виборчого права шляхом застосування цифрових технологій під час виборчого процесу. *Аспекти публічного управління*. 2023. №3. С. 116-125. DOI: <https://doi.org/10.15421/152343>
61. Сарай Р. Правова природа реформування сучасної виборчої системи України: переваги та недоліки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право*. 2021. Вип. 64. С. 65-69.

Навчальне видання

НАУКА І СУСПІЛЬСТВО: ІСТОРІЯ. КУЛЬТУРА

Колективна монографія

Технічний редактор – І. П. Борис
Верстка та макетування – О. В. Борщ

Підписано до друку 31.07.24 р.	Формат 60x84/16	Папір офсетний
Гарнітура Arial	Обл.-вид. арк. 18,2	Ел. вид-ння
Замовлення № 97	Ум. друк. арк. 19,41	

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя.

м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3^А
(04631)7–19–72

E-mail: vidavn_ndu@ukr.net
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.